

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a.

VIHİK № 41

ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ В 1893 г

AJALOO-KEELETEADUSKONNA JA
ÕIGUSTEADUSKONNA
ÜLIÕPILASTE TEADUSLIKKE TÖID
СТУДЕНЧЕСКИЕ НАУЧНЫЕ РАБОТЫ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО И
ЮРИДИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТОВ

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1956

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a.

VIHK

41

ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ В 1893 г.

AJALOO-KEELETEADUSKONNA JA
ÕIGUSTEADUSKONNA

ÜLIÕPILASTE TEADUSLIKKE TÖID

СТУДЕНЧЕСКИЕ НАУЧНЫЕ РАБОТЫ

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО И
ЮРИДИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТОВ

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1956

Redaktsioonikolleegium:

P Ariste (vastutav toimetaja), H. Kadari, A. Kask, E. Laugaste,
H. Moosberg, V. Krinal.

E. Uuspõld ja A. Pravdin (sekretärid).

Редакционная коллегия:

П. Аристэ (ответственный редактор), Х. Кадари, А. Каск,
Э. Лаугасте, Х. Моосберг, В. Кринал.

Э. Ууспылди и А. Правдин (секретари).

ESIMESTE SOTSIALISTLIKE TÖÖLISNOORSOO ORGANISATSIOONIDE TEKE EESTIS JA NENDE TEGEVUS SUURE SOTSIALISTLIKU OKTOOBRI- REVOLUTSIOONI TEOSTAMISEL

V. Väljas

NSVL ajaloo ring. Juhendaja K. Siilivask

Kommunistliku partei juhtimisel on revolutsiooniline noorsugu kirjutanud unustamatuid lehekülgi meie kodumaa ajalukku. Lenin oma teoses „Menševismi kriis” näitab veenvalt põhjusi, mis viisid noorsoo revolutsioonilisele võitlusele, kommunistliku partei poliitika toetamisele: „Meie oleme tuleviku partei, tulevik aga kuulub noortele. Meie oleme novaatorite partei, novaatoritele aga järgnevad alati meelsamini noored. Meie oleme partei, kes võitleb ennast-salgavalt vana pehkinu vastu, aga ennastsalgavale võitlusele lähedavad alati esimesena noored.”¹

Käesoleva artikli ülesandeks on lähemalt valgustada seni vähe uuritud probleemi: esimeste proletaarsete noorsoo-organisatsioonide tekkimist Eestis pärast kodanlik-demokraatlikku Veebruarirevolutsiooni ja nende tegevust kommunistliku partei abilisena Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamisel ja läbiviimisel. Seni on seda küsimust käsitletud ainult üksikuis ajakirjanduses ilmunud artiklites, ülevaatlik ja süstemaatiline käsitus aga puudub.

Eesti revolutsioonilise noorsoo kangelasliku võitluse käsitlemine on suure tähtsusega ülesanne noorsoo kommunistlikul kasvatamisel. Püüdsid ju kodanlikud natsionalistid ajalugu võltsides kõigiti näidata, et noorsugu oli see, kes võitles nõukogude võimu vastu. Noorsoo teadvuse pimestamiseks mobiliseeriti kogu müüdav noorsoo ajakirjandus, kodanluse truud teenrid — kirjanikud kivid, mälgud jt. nendetaolised. Samaaegselt vaikiti surnuks eesti proletaarse noorsoo kangelaslik võitlus nõukogude võimu eest 1917. a., võitlus saksa okupantidega 1918. a. veebruaris ja järgneval kodusõjaperioodil. Hiljem kodanlikus Eestis suleti ja rüüstati töölisnoorsoo ajakirjad „Noor Tööline”, „Meie Noor Tööline” ja tema legaalsed võitlusorganisatsioonid Üle-eestimaaline Noor-

¹ V. I. Lenin, Teosed, 11. kd., Tallinn, 1952, lk. 325.

proletaarlaste Ühing, Pärnu Sotsialistlik Noorsooühing. Töölisnoorsoo organisatsioonid ootas kuul või kõdunemine vanglas. Selised olid kodanluse „kasvatusemeetodid” proletaarse noorsoo suhtes.

Töös on püütud näidata, et proletaarsete noorsoo-organisatsioonide tekkimisel Eestis olid eeskujuks Petrogradis ja Moskvast 1917 a. kevadel loodud sotsialistlikud töölisnoorsoo organisatsioonid, millele ühinemisel 29. oktoobril 1918. a. moodustati Vene-
maa Kommunistlik Noorsooühing.

I

Esimeste sotsialistlike noorsoo-organisatsioonide teke Eestis ja nende tegevus 1917. a. mais-oktoobris

1917 a. Veebruarirevolutsiooni tulemusena sai võimalikuks legaalse töölisnoorsoo organisatsioonide tekkimine Venemaal. Kasvas tohutult proletaarse noorsoo poliitiline aktiivsus ja klassiteadlikkus. Esimesed töölisnoorsoo organisatsioonid loodi Venemaal suurtes tööstuskeskustes Petrogradis, Moskvast, Harkovis, Tuulas ajavahemikul märts-aprill 1917 a. „Edasise töö tulemusena läks parteil korda siduda parteiga neid noori organisatsioone kui partei reservi.”¹

Esimeseks sotsialistlikuks töölisnoorsoo organisatsiooniks Eestis oli 9. mail 1917. a. Tallinna parteiorganisatsiooni juurde loodud Tallinna Sotsiaaldemokraatlik Noorte Klubi. See tekkis ajal, millal eesti bolševikud, viies ellu Aprillikonverentsi otsuseid, asusid avalikule poliitilisele võitlusele töörahvahulkade enda poole võitmise eest, et juhtida nad kodanlik-demokraatlikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile. Eesti bolševikud pidasid ägedat võitlust töötavate hulkade vabastamiseks kokkulepluse illusioonidest ja kodanliku natsionalismi mõjudest, mida levitati esseeride ja kodanlike natsionalistide poolt.

Juba oma tekkemomendil tuli Sotsiaaldemokraatlikul Noorte Klubil asuda otsustavasse võitlusse menševike ja esseeride töölisnoorsoo lõhestamise püüete vastu. Nii tegid menševikud 9. mail 1917 a. Tallinna noortööliste koosolekul, kus oli päevakorras sotsialistliku noorsoo-organisatsiooni moodustamine, ettepaneku, et loodav ühing ei võtaks omaks ühegi poliitilise partei programmi ja tegeleks ainult noorsoo kultuurharidusliku arendamisega. Kuid see kapitulantlik ettepanek kukkus haledalt läbi. Koosoleku valdav enamus otsustas võtta omaks kommunistliku partei programmi ja taktika ning ühineda bolševike platvormiga.

Noorte Klubi juhatusse valiti noored töölised Valter Juhkum (pärastine tuntud proletaarne kirjanik), Arnold Juhkum, Alice Tisler, Johannes Lauristin, Harald Vennikas, Erna Vennikas jt.²

¹ UK(b)P ajalugu, Lühikursus, Tallinn, 1952, lk. 179.

² Vt. „Noorte Hääl” nr. 249, 21. X 1953.

Kommunistlik partei pööras suurt tähelepanu esimesele töölisnoorsoo organisatsioonile. Üksikasjaliselt selgitati bolševistliku ajalehe „Kiir” veergudel, milline peab olema organisatsiooni töö suund. „Kiires” avaldatud artiklis „Kutsuge noorsugu” kirjutati: „ on tarvis noori kutsuda aatelsele ühinemisele, revolutsiooni küsimustest osavõtmisele, elu ülesehitava loomistöö juurde .

Meie peame aitama noorsugu ennast poliitiliselt kasvatada, vaimselt kõvendama. Seltsilised! Organiseerige endid noorte ühinguks; Kutsuge teisi kaasa. Ühinemises on teie kui ühiskondlike tegelaste jõud ja tulevik Teadke, et noorsoo käes on meie tulevik.”¹

Noorte Klubi hakkas VSDT(b) Partei Tallinna komitee juhtimisel aktiivselt tegutsema. Juba juunikuus koondas organisatsioon oma ridadesse üle 300 noore². Klubil oli oma lipp, värvilt punane, mis kandis pealkirja „Elagu rahvusvaheline noorsugu”. Organisatsioon teostas laiaulatuslikku ja mitmekülgset kasvatustööd noorte hulgas, moodustati arvukaid ringe, nagu poliitring, kirjandusring, laulukoor, keelpilliorkester jne. Esikohal klubi töös seisis noorsoo poliitilise teadlikkuse tõstmine, milleks viidi läbi vaidlusõhtuid, referaatkoosolekuid, külastati organiseeritult partei poolt korraldatud miitinguid.

Vastukaaluks menševike ja esseeride püüetele noori eemale juhtida poliitilisest võitlusest, suunates neid tegelema ainult hariduslike ja kultuuriliste küsimustega, alustas Noorte Klubi aktiivset tegevust neis tööloikudes, et allutada need töövormid põhilisele — võitlusele proletariaadi klassihuvide eest. Klubile muretseti raamatukogu, kust noored said laenutada marksismi klassikute teoseid, teaduslikku kirjandust. Noorte poolt korraldatud peod seostati aktuaalsete päevaküsimustega, sageli esinesid neil vanad revolutsionäärid, selgitades noortele nende ees seisvaid ülesandeid.

26. juulist 3. augustini 1917. a. toimus VSDT(b) Partei VI kongress, mis võttis suuna relvastatud ülestõusule.

Kongressil võeti vastu otsus noorsooühingutest, mis tähistab murrangulist perioodi sotsialistlike noorsoo-organisatsioonide edaspidisel tugevdamisel ja organisatsioonilisel laienemisel.

„Käesoleval ajal, millal tööliklassi võitlus on minemas sotsialismi eest peetava otsese võitluse faasi, peab kongress töölisnoorsoo sotsialistlike klassiorganisatsioonide koostöö loomist üheks edasilükkamatuks momendi ülesandeks ning teeb parteiorganisatsioonidele kohustuseks pühendada sellele tööle võimalikult maksimaalset tähelepanu.”³ Ühtlasi juhtis kongress parteiorganisatsioonide tähelepanu sellele, et „ töölisnoorsugu looks iseseisvad organisatsioonid, mis ei oleks organisatsiooniliselt parteile

¹ „Kiir” nr. 53, 31. V 1917.

² „Kiir” nr. 71, 21. VI 1917.

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. I, 1954, lk. 386.

allutatud, vaid parteiga ainult ideeliselt seotud.”¹ Määrates kindlaks töölisnoorsoo organisatsioonide tegevuse eesmärgi ja ülesanded, märgitakse resolutsioonis, et „ samal ajal püüab partei selle poole, et need organisatsioonid omandaksid oma tekkemomendist alates sotsialistliku iseloomu, et tulevane Venemaa töölisnoorsoo sotsialistlik ühing liituks juba oma asutamisel noorsoo Internatsionaaliga . et tema kohalikud sektiioonid peaksid peasjalikult silmas proletaarse noorsoo klassiteadlikkuse arendamist sotsialismi ideede propageerimise teel, energilise võitluse teel šovinismi ja militarismi vastu ning alaealiste mees- ja naistööliste majanduslike, poliitiliste ja õiguslike huvide kaitsmise teel.”²

VI kongressi tööst võtsid Eesti bolševike organisatsiooni poolt osa 3 delegaati — 2 Tallinnast ja 1 Narvast.

VSDT(b) Partei VI kongressi otsused ja parteiorganisatsioonide töö aktiveerumine kohtadel põhjustas töötava noorsoo revolutsioonilise liikumise järsu tõusu ka Eestis. 28. aug. (10. sept.) 1917 a. avaldati „Töölises” partei VI kongressi otsus noorsooühingute kohta.

Tunduvalt aktiveerus ja laienes Tallinna Sotsiaaldemokraatliku Noorte Klubi tegevus. Vastavalt partei VI kongressi otsustele muudeti ka VSDT(b) Partei Tallinna organisatsiooni juurde kuuluv Noorte Klubi iseseisvaks sotsialistlikuks noorsooühinguks, mis tegutses partei juhendite põhjal. Pealegi oli ühingu poliitkasvatuslik ja organisatsiooniline tegevus noorsoo hulgas muutunud niivõrd laialdaseks, et seda ei suutnud enam rahuldada senised klubilise töö raamid. Noorte Klubi üldkoosolekul 27. aug. 1917 a. otsustati võtta uueks nimetuseks Tallinna Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing. Käitistes ja tehastes hakati moodustama algorganisatsioone. Liikmete arv ulatus juba 500-ni.³ Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu töös tõuseb esikohale töölisnoorsoo ettevalmistamine relvastatud ülestõusuks, võitlus noorsoole poliitiliste õiguste andmise eest, tema majandusliku olukorra parandamise eest.

Eesti kommunistid tegid suurt tööd nõukogude bolševiseerimisel. Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing osutas selleks suurt abi. Iseiseiva organisatsioonina sai Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing õiguse saata Tallinna nõukogusse oma saadiku, kelleks valiti V Juhkum. „Valitud saadik ja ka kandidaat teatavad, et nad bolševikud on ja Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogus ainult bolševikuna välja astuvad, mida koosolek heakskiitva kätteleplaginaga vastu võttis.”⁴

Suure töö tegi Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing parteiorganisatsiooni abistamisel Tallinna linnavalitsuse ümbervalimisel, võidel-

¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. I, 1954, lk. 386.

² Sealsamas.

³ „Tööline” nr. 31, 19. VIII (1. IX) 1917.

⁴ „Tööline” nr. 51, 12. (25.) IX 1917.

des samal ajal energiliselt valimisõiguse andmise eest noortele alates 18. eluaastast. Noored kirjutasid ajalehes: „Meie peame juba 10—12 aastast hakkama iseendale ülalpidamist teenima, meie oleme juba 10 aastast küpsed küllalt, et kapitalistide mammona ahnust täita ja sellepärast on meil täielik õigus nõuda, et me 18. aastast valimisõiguse saame.”¹ Töölisnoored toetusid bolševikele, sest just nende platvorm linnavalitsuse valimistel vastas töötavate noorte elulistele huvidele. VSDT(b) Partei nõudmised Tallinna linnavalitsuse valimistel arutati läbi arvukatel noorte koosolekutel, kus need üksmeelselt heaks kiideti. Programmis nähti ette: noortele valimisõiguse andmine alates 18. eluaastast, tasuta üldharidus, emakeelse õpetuse kohene sisseseadmine ja usuõpetuse eemaldamine koolidest, kõigile lastele maksuta lõunasöök, õppevahendid ja riietus linnavalitsuse kulul. Samuti nõuti tasuta töökursuste organisearimist noortele tööliste tehaste juures.²

Bolševike valimiseelsetes nõudmistes avaldus täie selgusega hoolitsus noorte tööliste eest, kellelt kodanlus oli röövinud õiguse haridusele, osavõtule poliitilisest elust, võimaluse elukutse omandamiseks. Parima iseloomustuse noorte revolutsioonilisele võitlusele annab fakt, et 101-st bolševike kandidaadist (nimekiri nr. 1) 16 olid nooremad kui 25 aastat. Bolševike poolt esitatavas nimekirjas olid Tallinna Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu juhatuse liikmed Alice Tisler jt.³ Tallinna Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing teostas laiaulatuslikku agitatsiooni bolševike nimekirja kandidaatide eest. Koos ametiühinguorganisatsioonidega korraldati 4. augustil laste ja noorte demonstratsioon. 3000 noort demonstratsioonist osavõtjat kandsid punaseid lippe ja loosungeid „Vanemad, hääletage nr. 1 poolt, sellega hoolitsete meie tuleviku eest” „Meie nõuame kooli, seda annab meile nimekiri nr. 1”⁴

Linnavalitsuse ümbervalimised Tallinnas ja Narvas 6. augustil näitasid, et juba augusti keskel suurem osa eesti tööliklassist läks koos bolševikega. Nende linnade töölikvartalites said bolševistlikud nimekirjad valimistel enamuse. Bolševike poolt saadud häälet üldarv Tallinnas oli 31% ja Narvas 47% kõigist antud hääletest.

Tallinna ja Narva linnavalitsuse üleminek bolševike kätte oli suure tähtsusega revolutsiooni edasisele arenemisele Eestis.

Bolševikud võtsid linna tootlusala endi kätte. Asuti linnapoodide ja ühissööklate avamisele. Organiseeriti töötute komitee. Avati 20 uut algkooli 1000 õpilasele. Kehvadele õpilastele anti rahalist abi jalatsite ja kooliraamatute muretsemiseks. Tõsteti linna tööliste ja teenistujate palka.

Suurt poliitilist tööd tegid bolševikud Eesti territooriumil asuvas XII armee väeosades ja Balti laevastiku meremeeste hulgas.

Esseerid ja menševikud, kes toetasid Ajutist Valitsust, püüdsid

¹ „Kiir” nr. 70, 20. VI 1917.

² „Tööline” nr. 8, 24. VI 1917.

³ Vt. „Tööline” nr. 1, 15. VI 1917.

⁴ Vt. „Tööline” nr. 19, 5. VIII 1917.

kõigest jõust takistada revolutsioonilist liikumist Eesti territooriumil asuvates väeosades ja laevastikus. Kuid vaatamata sellele läksid Balti mere laevastiku Tallinna baasi laevade meeskonnad üksteise järel bolševike poole. Poliitilise töö teostamisel armees ja laevastikus aitasid eesti bolševikke aktiivselt ka Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu liikmed. Korduvalt esines madrustele Alice Tisler, keda suure vaimustusega vastu võeti. Partei poolt organiseeriti soldatite ja madruste klubi, mis tegi tõhusat kasvatustööd noorte sõjaväelaste hulgas. Sel klubil oli tihe kontakt Tallinna Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühinguga.

Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu osavõtt revolutsioonilistest sündmustest, tema otsustav võitlus noorte majanduslike ja poliitiliste õiguste eest põhjustas ühingu autoriteedi kasvu noorte hulgas. Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing oli juba niivõrd laienenud, et tekkis tarvidus moodustada vabrikute juurde organisatsiooni kohalikud komiteed.

Aktiivselt astub Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing välja noortööliste töö- ja elamistingimuste parandamise eest.

Eriti suurt tähelepanu pühendati noorte hariduse omandamise võimaluste loomisele. Nii arutati 21. sept. Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu üldkoosolekul töötava noorsoo õppimisvõimaluste küsimust, mille kohta võeti vastu järgmine resolutsioon: „Meie, noored töölised, nõuame, et meile elukutselise ja üldharidusliku sisuga maksuta kursused avataks. Jõukast klassist pärit olevate noorte jaoks on koolimajad olemas, kuid meie jaoks on terve rida vabrikuid, millede tolmuste müüride vahel me oma nooruse peame ohverdama.

Me tarvitame haridust ja nõuame seda nende kulul, kellele me oma nooruse tervise ohverdame.”¹

Need nõudmised esitati nõukogule ja linnavolikogule.

Kindlalt toetades bolševike poliitikat on ühing selleks jõuks, kes aitab revolutsioonilisse liikumisse kaasa tõmmata töötava noorsoo hulki, astudes otsustavalt välja esseeride ja menševike töölisklassi huve reetva tegevuse vastu. Ühingu tööd läbib juba algusest peale punase joonena internatsionalismi põhimõte, raugemata võitlus natsionalismi vastu, millega eesti kodanlus noorsoo teadvust püüdis mürgitada.

„Kiir” kirjutab sel puhul: „See ongi mis Noorte Ühingu teistest sellesarnastest ära lahutab, niisugustest seltsidest, kes omaile ainult „Eesti” ette panevad ja oma väikseid meelevaieldusi ainult „oma maa” pinnal püüdsid avaldada.”² Edasi märgitakse, et seismine internatsionalismi pinnal „ see ongi pant, et meie noored peagi kõige oma jõuga võivad proletariaadi liikumise eelväena kaasa minna, noorteks teetasandajateks olles vana äraaegunud ühiskonna mahasurumisel.”³

¹ „Tööline” nr. 63, (21. IX) 4. X 1917.

² „Kiir” nr. 75, 27. VI (10. VII) 1917.

³ Sealsamas.

Pärast partei VI kongressi, vastavalt kongressi otsusele noorsooühingutest, loodi kohalike parteiorganisatsioonide töö tulemusena sotsiaaldemokraatlikud noorsooühingud ka teistes Eesti linnades ja üksikutes valdades.

3. sept. 1917 a. kogunesid Narva töölisnoored Kreenholmi koolimajja Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu asutamiskoosolekule. Organiseeriva büroo tegevus kiideti üksmeelselt heaks. Koosolek avaldas veendumust „ et see ühing mitte vanade seltside järel ei käi vaid ise omale raja raiub, et ta oma liikmete kõlbelises hariduslikes ja poliitilises arendamises rohkem ära teeb kui iga teine Narva selts”¹ Loodud ühing otsustas asuda bolševistlikule platvormile. VSDT(b) Partei Narva komitee abistas kõigiti noori, andes neile võimaluse pidevalt esineda bolševike häälekandja „Rahvaleht” veergudel. Iseloomulik on see, et uusi liikmeid Sotsiaaldemokraatlikku Noorte Ühingusse võeti vastu Kreenholmis VSDT(b) Partei komitees.

Narva Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu programm oli kindlalt rajatud klassivõitluse alusele. Selles esineb selgelt seisukoht, et ühing võitleb sotsialismi kehtestamise eest. 16. septembril avaldati „Rahvalehes” Narva Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu programmiline artikkel, milles eriti selgelt väljendub ühingu tegevuse revolutsiooniline suund. „Mitte üksnes eneste arendamist ja silmaringi laiendamist ei pea me silmas Me oleme tööliste noored, kes ei salli ei survet ega iket, noored, kellele vastik on pettus ja ülekohus, kellede südames vabaduse leek loidab ja õiguse tundmine asub. Võitlusele kippuvad noored hinged, võidelda tahame meie rahu, 3 da Internatsionaali, sotsialismi eest (minu sõrendus — V V.) ”²

Narva Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing tegi suurt tööd töölisnoorsoo hulgas nende klassiteadlikkuse tõstmisel ja kaasatõmbamisel revolutsioonilisse võitlusse. Ka siin oli loodud arvukaid ringe, nagu poliitring, isetegevusringid jt., viidi läbi kõnekoosolekuid ja vaidlusõhtuid poliitiliste küsimuste kohta. Visa võitlust pidas ühing noorsoo olukorra parandamise, temale õiguste ja vabaduste andmise eest. Nii võeti 5. nov. 1917 a. üldkoosolekul vastu resolutsioon haridusküsimuse kohta, milles kirjutati: „Hariduse tähtsust klassivõitluses selgitades tuleb üldkoosolek otsusele Narva linna omavalitsuselt nõuda maksuta üldhariduslike õhtukursuste avamist töölistele, kusjuures kehvematele õpilastele prii õppeabinõud ja lõunasoõgid antakse.”³

Oktoobri lõpul moodustati Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing ka Tartus. „Seltsi liikmeteks olid noored töölised ning töörahva intelligentsi esindajad. Igasuguse selleaegse opositsiooni peale vaatamata kogunes ühingu ümber mitmesajaline noorte mass. Tegevuse

¹ „Rahvaleht” nr. 8, 13. IX 1917.

² „Rahvaleht” nr. 25, 5. XI 1917.

³ Sealsamas.

kava oli laialdane ja paljutöötav. Suure hooga hakkasid sektsioonid nagu poliitiline, kirjanduslik, dramaatiline jne. töötama.”¹

1917. a. sügisel Suure Oktoobri eelsetel päevadel loodi sotsialistlikud noorsooühingud veel Haapsalus, Viljandis, Aseris ja Kundas.² Äsjaloodud ühingud hakkasid kohalike parteiorganisatsioonide juhtimisel energiliselt tegutsema, nende read kasvasid iga päevaga. Nad osutasid parteile hindamatut abi Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamisel.

27. sept. 1917. a. toimus Tallinnas Kadrioru lossis nõupidamine, millest võtsid osa: Tallinna nõukogu, Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee, vabriku- ja tehasevanemate nõukogu, laeva- ja polgukomiteede ja partei esindajad. Nõupidamine, kus viibis ligi 1000 saadikut, toetas üksmeelselt bolševike partei poliitikat, nõudes kogu võimu üleandmist nõukogudele. Vastuvõetud otsuses märgiti, et Tallinna garnison on valmis võimu enda kätte võtma nõukogude võimu teostamiseks kohapeal.

II

Sotsialistlikud noorsoo-organisatsioonid Eesti bolševike abilistena Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni teostamisel ja nõukogude võimu kindlustamisel

1917. a. oktoobriks olid bolševikud saavutanud ülekaalu kõigis tähtsamates nõukogudes Venemaal. Bolševike suurt autoriteeti demonstreeris kujukalt põhjapiirkonna nõukogude kongress, millel olid esindatud ka Tallinna, Tartu ja Narva nõukogud. Kongress oma resolutsioonis nõudis võimu viivitamatut ülevõtmist nõukogude kätte. Arvestades küpsenud tingimusi otsustas VSDT(b)P Keskkomitee oma ajaloolisel 10. oktoobri istungil alustada lähemate päevade jooksul relvastatud ülestõusu.

Ülestõusu ettevalmistamisele asusid ka Eesti parteiorganisatsioonid. 12.—14. oktoobril Eestimaa nõukogude II kongress, kus absoluutne enamus oli bolševikel, võttis vastu otsuse, milles nõuti kogu võimu üleminekut nõukogude kätte.

Neil oktoobrirünnaku-eelsetel päevadel olid Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu organisatsioonid kõikjal bolševike ustavateks abilisteks sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamisel. Täites partei juhendit tegi Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing kõikjal suurt selgitustööd töötava noorsoo kaasatõmbamiseks revolutsioonilisse võitlusse. Et paremini teostada poliitilist kasvatustööd, selleks oli moodustatud Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu Tallinna Komitee juurde poliitosakond.³

Noorte tööliste otsust kindlalt kaasa minna revolutsiooniga näitab kujukalt 16. okt. 1917. a. toimunud demonstratsioon, mis oli

¹ „Rõhutute Hääli” nr. 15, 29. I 1921. a., lk. 261—262.

² „Noorte Hääli” nr. 250, 22. X 1953.

³ Vt. „Tööline” nr. 28, 16. VIII 1917.

pühendatud 1905. a. revolutsiooni ohvrite mälestamisele. Tallinna Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing avaldas sel puhul oma üleskutse noortele: „Sotsiaal-demokraatliku Noorte Ühingu juhatus kutsub kõiki liikmeid 16. oktoobril rongikäigust oma lipu all osa võtma.

Seltsimehed! noored! 16. okt. mäletab terve Tallinna proletaariat langenuid, kes kapitali verejanu ohvritena mulda varisesid.

Noored! Võitlus oma olemasolu eest kutsub Teid ühinema punase lipu alla, mille järele proletaarlaste vägi sammub, ähvarduseks kui ka väljakutseks kapitalile. Tulge siis tingimata kõik, ärge jääge ükski kõrvale — marsime julgelt tööliste hünni lauldes edasi.”¹

Demonstratsioonist võtsid osa kõigi Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu organisatsioonide liikmed ja arvukalt töölisnoori, kes kandsid loosungeid „Maha Ajutine Valitsus”, „Maha Kerenski” „Kogu võim nõukogudele”

Kui Tallinna parteiorganisatsioon Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise käigus hakkas organiseerima ettevõtete juurde tööliste võitlusgruppe ning alustas Punakaardi loomist, võtsid sellest tööst aktiivselt osa Tallinna Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu liikmed, astudes ise esimestena Punakaardi ridadesse.²

Petrogradi ja teiste Venemaa linnade eeskujul loodi ka Tallinnas 22. oktoobril Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee juures Eestimaa Revolutsiooniline Sõjakomitee. Ka teistes tööstuskeskustes, nagu Tartus, Narvas, Kundas, moodustati kohalike nõukogude juurde revolutsioonilised sõjakomiteed.

Ülestõusu ettevalmistamisel sai Eesti bolševistlik organisatsioon otsesed juhtnöörid Peterburis asuvalt Parteikeskusest. Eestimaa Revolutsioonilise Sõjakomitee esimees S. V. Rabtšinski oli telefonilises otseühenduses Parteikeskuse liikme J. M. Sverdloviga, kes vahetult juhtis ülestõusu organiseerimist Eestis.

Relvastatud ülestõusu ettevalmistamisel osutas partei suurt tähelepanu töölisnoorsoole. Lenin kirjutas oma „Eemalseisja nõuanne-tes”: „Moodustada *kõige energilisematest* elementidest (meie „lõõgimeestest” ja *töölisnoortest*, samuti parimatest madrustest) väikesed salgad, kes hõivaksid kõik tähtsamad punktid, *võtaksid* osa kõikjal, kõigist tähtsamaist operatsioonidest ””³

Kõigi Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu kohapealsete organisatsioonide seisukohta revolutsiooniküsimuses iseloomustab Narva Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu resolutsioon vahetult enne Oktoobrirevolutsiooni: „Viimaseid sündmusi läbiarutades otsustab koosolek: kõigiti seda liikumist toetada, mis maa sotsialiseerimise poole püüab. Koosolek kiidab bolševike taktika ajutise kontrrevolutsioonilise valitsuse kõrvaldamises ja võimu ülevõtmises Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogude ning Sõjarevolutsiooni Komiteede kätte — heaks, leides, et ainult põhjalikud uuendused, mis kapitalistliku tootmisviisi ümbermuutmises ja eraomanduse ärakaotamises

¹ „Tööline” nr. 79, 14. (27.) X 1917

² Vt. „Noorte Hääl” nr. 262, 4. XI 1954.

³ V I. L e n i n, Teosed, 26. kd., Tallinn, 1954, lk. 154.

seisavad — maad sellest korralagedusest päästa suudavad, kuhu teda Kornilov, Kerenski ja Ko Valitsus viinud on ”¹

Töölisnoored olid veendumusele jõudnud, et ainult bolševikud võitlevad töötava rahva huvide eest ja lahendavad need küsimused, millest proletaarne noorsugu oli oluliselt huvitatud.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon algas Petrogradis 24. oktoobril. 25. oktoobril võitis Petrogradis relvastatud ülestõus. See otsustas revolutsiooni võidu kogu Venemaal, Ajutine Valitsus areteeriti. 25. oktoobril võttis II ülevenemaaline nõukogude kongress võimu enda kätte. Suure vaimustusega võttis kongress vastu rahu- ja maadekreedi ning moodustas esimese Nõukogude valitsuse — Rahvakomissaride Nõukogu.

Kõik Tallinna revolutsioonilised jõud olid Eestimaa Revolutsioonilise Sõjakomitee poolt mobiliseeritud ja lahinguseisukorda viidud. Määrati kindlaks sõjaväeosad ja võitlussalgad, kes pidid vallutama posti ja telegraafi ning seal valvet pidama. Loodi sidemed maakondlike nõukogudega ning Tartu, Valga ja Võru linnaga. Kindlustati raudteesõlmede vallutamine. Sõjalaevad ja revolutsiooniliselt meelestatud sõjaväeosad olid lahinguvalmis.

Täpsus, plaanikindlus, ootamatus Tallinna kindlustatud positsioonide vallutamisel Eestimaa Revolutsioonilise Sõjakomitee poolt 23. oktoobri õhtul tegi võimatuks kontrrevolutsiooniliste jõudude ulatuslikumad vastupanukatsed.

Pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu asus Eestimaa Revolutsiooniline Sõjakomitee bolševike juhtimisel kohe vana kodanliku riigi-aparaadi lammutamisele ja Nõukogude valitsuse dekreetide elluviimisele. Nõukogude valitsuse poolt anti 28. oktoobril dekreet rahvamiilitsa loomise kohta. Selle teostamiseks hakati Eesti linnades ja külates töolistest, sulastest ja kehviktalupoegadest moodustama Punakaardi rühmi. Eesti Punakaardi salkade abiga, mis saadeti tööstuskeskustest, konfiskeerisid sulased ja maatamehed mõisamaid, viies ellu maadekreedi.

Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu organisatsioonid võtsid aktiivselt osa Punakaardi moodustamisest. Nii moodustati „Dvigateli” vaguniehitustehases Punakaardi salk, kuhu kuulus üle 200 relvastatud punakaartlase. Salka juhtisid vennad Harald ja Rudolf Vennikas, kelledest esimene oli üks sotsialistliku noorsooühingu rajajaid Tallinnas.²

Selleks et purustada kodanluse majanduslik võimsus ja luua tingimused sotsialistliku rahvamajanduse arendamiseks, asus töölisklass teostama pankade natsionaliseerimist ja tööliskontrolli sisseseadmist, milleks loodi Tööliskontrolli Organiseerimise Ajutine Täitevkomitee. Vabrikutes ja tehastes organiseeriti vabriku-tehasekomiteede juures erikomisjonid, kes võitlesid sabotaaži ja kahjuluse vastu ning muretsesid tööliste töö. Tööliskontroll viidi sisse kõikidesse suurematesse Eesti vabrikutesse ja tehastesse, hooli-

¹ „Rahvaleht” nr. 24, 10. XI 1917.

² Vt. J. T i p n e r, Eesti töörahva relvastatud võitlus, Tallinn, 1953, lk. 34.

mata kapitalistide meeleheitlikust vastupanust. Suureks abiks bolševikele olid Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu vabrikukomiteed, kes mitmel juhul paljastasid kahjurluse- ja sabotaažiakte ning võitlesid energiliselt noortööliste huvide eest. Nii astus Tartu Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing otsustavalt välja kohaliku Telefoni- vabriku meistrite vastu, kes peremeeste huve silmas pidades ei võtnud midagi ette noortööliste olukorra parandamiseks. Ajalehes „Edasi” avaldatud protestis kirjutatakse: „Meie noored, kes on end ühendanud, et üheskoos võideldes parandada oma viletsat majanduslike ja vaimse elu olukorda, avaldame kõige valjemat protesti Tartu Telefonivabriku vanemate tööliste vastu, kes jultunult rikkusid noorte tööliste huvisid üleüldisel tööliste koosolekul 12. nov. Mittemingisuguseid vanaduse alammäärasid, sest igal ühel, kes on paisatud töökotta mürisevate masinate juurde, peab õigus olema oma eest välja astuda.

Seltsimehed! Saage aru, et ka meie noored peame oma huvisid kaitsma ”¹

Töölisnoorsoo olukorra parandamisel omasid erilist tähtsust nõukogude võimu esimesed dekreedid, mis likvideerisid noorsoo ekspluateerimise, kehtestasid 8-tunnise tööpäeva. Nõukogude valitsus andis välja dekreedid kuni 14-aastaste laste töö keelamise, alaealiste tööpäeva kuue tunnini lühendamise, nende öötöö keelamise, töölisnoorsoole tootmistöö õpetamise jm. kohta. Noorsoole anti laialdased demokraatlikud vabadused. Kogu noorsugu, alates kaheksateistkümnendast eluaastast, sai valimisõiguse. Nõukogude valitsus muutis kooli, mis varem oli kodanluse ja mõisnike teenistuses, töötava rahva lastele kättesaadavaks. Emakeelne kool, mis nõukogude võimu poolt sisse seati, oli üheks tähtsamaks teguriks hariduse kättesaadavaks tegemisel töötava rahva lastele. Töölis- ja maanoorsoole, kes pärines sulaste ja kehvikute perekondadest, avati pääs kõrgematesse koolidesse. Kool lahutati kirikust, laiendati koolivõrku, avati lisaklasse ja kaotati õppemaksud. Tallinnas loodi rahvaülikool, mille kuulajaskonna moodustasid suuremalt osalt soldatid ja madrused — sõjaväevormi riidetatud töölis- ja maanoored.²

See partei ja nõukogude võimu hoolitsus noore põlvkonna eest kutsus esile võimsa poliitilise aktiivsuse tõusu töötava noorsoo hulgas. Noored olid tööliste esiridades võimsal demonstratsioonil 15. nov. 1917 a., mis ajas laiali kodanluse rahvavastase organi — kubermangu maanoukogu. Noored, Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu liikmed, astusid otsustavalt natsionalistliku kodanluse vastu, kes püüdis kodanliku päritoluga noori tõmmata endaga kaasa, ohutades neid kontrrevolutsioonilisele tegevusele. Nii kasutas kodanlus ära Tartu Reaalkoolis oma võsukeste natsionalistlikult meelestatud gruppi, kes avaldas kontrrevolutsioonilise sisuga üleskutse. Otsustavalt reageeris sellele Tartu Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing,

¹ „Edasi” nr. 1, 20. XI (3. XII) 1917

² Vt. „Noorte Hääl” nr. 250, 22. X 1953.

avaldades sellekohase protesti „Edasis” milles kirjutatakse: „Tartu Sotsiaal-demokraatlik Noorte Ühisus protesteerib kõige kindlamalt sarnase kontrrevolutsioonilise tegevuse vastu, mis avaldas Tartu Reaalkooli VII klassi õpilaste üleskutses-protestis, mida 5. XII 1917. linnas laiali laotati. Meie usume kindlasti, et ainult proletaarne valitsus kooli suudab nii korraldada, et see rahva laiemate hulkade nõuetele vastaks. Sarnased mustasajalised üleskutsed, nagu seda eelpoolmainitud lendleht oli, on ainult noorsoo määrimine. Omalt poolt nõuame, et kõik Lunatsharski dekreedid koolialal viibimata ellu viiakse.”¹

Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu suurt poliitilist tööd iseloomustab kõige paremini järgnenud toimetuse märkus, kus kirjutatakse: „Siit näeme, et „Postimehe” rõõm realistide üleskutse puhul ilmaegne oli. Ligi 200 noort õpilast ja töolist Sotsiaal-demokraatliku Noorte Ühise näol avaldasid selles protestis kindlalt oma seisukohta. Samasugune meeleolu valitseb ka mujal paljude noorte seas. See näitab, et meie noorsool selge on, kes ta sõbrad ja vaenlased on.”²

Tartu Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing tegi noorte hulgas suure töö nende klassiteadlikkuse tõstmisel, kodanlike natsionalistide rahva vaenuliku olemuse paljastamisel. Viidi läbi arvukaid poliitilistele teemadele pühendatud koosolekuid, referaatõhtuid, kus selgitati noorte ülesandeid revolutsiooni võidu kindlustamisel. Eriti tähelepanuväärset tööd tegi Tartu Sotsiaaldemokraatlik Noorte Ühing õppiva noorsoo hulgas, kelledest osa viibis kodanlike natsionalistide mõju all. „Edasi” avaldati ühingu poolt kirjutis „Meie noored” kus märgitakse, et eeskätt just noorsugu on läinud ja peab minema kaasa revolutsioonilise liikumisega. „Õppiv ja töötav noorsugu on alati avitanud töölisi möödaläinud võitlustes võideldes metsikute kapitalistide vägivalla vastu. Ta on saatnud oma ridadest värsket jõudu, kes nooruse vaimustusega on tunginud võitlustesse.”³

Edasi antakse terav poliitiline hinnang kodanluse sabas sõrki-vaile noortele. „Ta (osa õppivat noorsugu — V V.) kuulas kodanluse apostlite meelitussõnu, ta kuulas nende laime ja andis kätt oma alalisele vaenlasele — kodanlusele.

Häbi olgu neile äraandjatele

Noored seltsimehed, kes teie puhkate kodanluse kätkis, ärgake unest ja tulge tagasi meie juurde.”⁴

Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu organisatsioonide töö üle kogu maa laienes kiiresti. Aktiivselt lülitusid noored tööle nõukogude võimu kindlustamisel. Tartus ja teistes keskustes saadavad

¹ „Edasi” nr. 20, 12. (25.) XII 1917.

² Sealsamas.

³ „Edasi” nr. 7 (41), 24. (11.) I 1918.

⁴ Sealsamas.

ühingud oma esindajad nõukogudesse.¹ Laieneb ühingu tegevus ka maal, eriti Aseris ja Tartumaal.²

Järjest kasvavate sotsiaaldemokraatlike noorte ühingute tegevusele muutus takistavaks teguriks eraldatus, tekkis tarvidus moodustada ülemaaline keskne juhtiv organ, välja töötada ühine programm ja põhikiri. Arvestades seda otsustas kommunistlik partei läbi viia sotsiaaldemokraatlike noorte ühingute ühinemiskongressi, mille ettevalmistamine tehti ülesandeks Sotsiaaldemokraatliku Noorte Ühingu Tallinna organisatsioonile. „Töölises” ja kõigis kohalikes nõukogude häälekandjates avaldati „Üleskutse kõigile sotsialistlikele noorsoo-organisatsioonidele Eestis”, kus kirjutati: „Venemaa proletariaat elab praegu sarnast aega üle, missugust ajaloos varem pole olnud. Oktoobrirevolutsioon tõi meile — noorproletariaadile — täielise kodanliku vabaduse. Meid on kaaskodanikkudega ühevääriliseks tunnistatud. Raske ja vaevarikka tööga oleme sinna- maale jõudnud. Et aga võit kindel oleks, peab meie vahel täieline ühistunne vastastikune arusaamine olema. Ainult siis on meie võit kindel. Seda silmas pidades, et Eesti noor-proletariaadil mitmedki tähtsad küsimused selgitamist ning otsustamist nõuavad kutsub Tallinna Sotsiaal-demokraatlik Noorte Ühing 4. ja 5. veebr. 1918. a. esimese Eesti sotsialistlike noorte organisatsioonide kongressi kokku. Kongressist võivad osa võtta kõik noorte organisatsioonide saadikud, kes praegust rahva nõukogude valitsust tunnistavad.”³

Toodi ära ka kongressi päevakord, mis sisaldas järgmisi küsimusi: 1) aruanded kohtadelt, 2) ühise programmi ja põhikirja väljatöötamine, 3) ühise taktika väljatöötamine, 4) ühenduse nime ja häälekandja küsimus.⁴

Määratud päeval ilmusid kohale 25 saadikut, kes esindasid rohkem kui 2000 organiseeritud noort töolist Tallinnast, Tartust, Narvast, Haapsalust, Kundast ja Aserist. Kongressi saadikute rõhuv enamus seisis bolševistlikel seisukohtadel, mille tulemusena kõigis küsimustes võeti vastu bolševistlikud resolutsioonid. Ühingut nimetati Põhja Balti Kommunistlikuks Noorsoo Liiduks (PBKNL) Valiti PBKNL Keskkomitee, mis koosnes eranditult noortest bolševikest.

Esimese ülemaalise töötava noorsoo massilise poliitilise organisatsiooni loomine omas väga suurt tähtsust töölisnoorsoo revolutsioonilise liikumise ajaloos Eestis. Kuid PBKNL sai töötada vaevalt mõne nädala, kui algas saksa imperialistide pealetung.

Katkestades vaherahuläbirääkimised Nõukogude Venemaaga alustasid saksa väed 18. veebr. 1918. a. laiaulatuslikku pealetungi. Sakslased tungisid kodanlike natsionalistide kaasabiga Nõukogude Eestisse. Partei üleskutsele — sotsialistlik isamaa on hädaohus — vastas tööliklass Punaarmee väeosade kiire formeerimisega. Võit-

¹ Vt. „Edasi” nr. 14, 5. (18.) XII 1917.

² Vt. „Maatamees” nr. 54, 23. XI (6. XII) 1917; nr. 48, 9. (22.) XI 1917.

³ „Edasi” nr. 13 (47), 31. (18.) I 1918.

⁴ Vt. sealsamas.

lusse interventide vastu läks ka eesti töötava noorsoo paremik. Suur osa PBKNL liikmetest astus vabatahtlikult Punaarmeele.

23. veebruaril 1918. a. toimus Keila all verine lahing. Tallinna punakaartlased, kellede hulgas olid ka PBKNL Tallinna organisatsiooni liikmed, võitlesid vapralt ning mehiselt. Kuid lahing ei kestnud kaua. Saksa regulaarmee absoluutselt ülekaalukaile jõududele ei suudetud muidugi vastu panna. Selles lahingus tõi oma esimesed ohvrid nõukogude kodumaale ka PBKNL. Ahelikus võideldes langes Alice Tisler, üks sotsialistliku noorsooühingu esimesi rajajaid Eestis. A. Tisleri kangelastegu kirjeldab R. Tisler: „Selles (s. o. 23. veebr. Keila all — V V) lahingus langes ka seltsiline Aliis Tisler soldatina laskeahelas. Ta oli kolme seltsilisega Keila alevist paremal pool raudteed. Seal sai ta esiti paremast käest haavata, kui valged kallale tulid. Tema juures langes teine seltsimees, kuna kolmas ära pääses. Maas lamades ei saanud s. Tisler enam püssiga lasta ja tarvitas pahema käega revolvrit, millega ta ühe valgekaartlase surmas, kuna teine talle püssitikuga rindu lõi”¹

Vaatamata vene ja eesti töörahva kangelaslikule vastupanule langes Eesti kaheksaks kuuks verise ja raske Saksa okupatsiooni alla.

Kuid Saksa okupatsiooni rasketes tingimustes jätkasid kommunistlikud noored, PBKNL liikmed, tööd pöranda all. Ja kui 20. detsembril 1918. a. Tartu vabastati Punaarmee poolt, tekkis seal uuesti revolutsioonilise noorsoo ühing. „Valgete võimumeeste rusikate alt üürikeseks vabanedes asusid noored uuesti kokku. Ühisuse tulevane tegevus rajati sotsialistliku revolutsiooni põhimõttele ja nimeks ristiti „Tartu Kommunistlik Noorte Ühing””² Seega näeme, et esimene kommunistliku noorsooühingu organisatsioon tekkis Eestis 26. dets. 1918. a. Tartus³ otseselt eelnevate noorsoo-organisatsioonide baasil. Selle organiseerimisel abistas eesti noori Venemaa Kommunistliku Noorsooühingu esindaja. Koosolekul 26. detsembril 1918. a. „esineb sm. Smorodin venekeelse tervituskõnega vene töölisnoorte ühisuse kongressi (mõeldud on VKNU I kongressi 29. okt. 1918. a. — V V.) nimel, lootust avaldades, et ka meil Eestis õige pea sarnane tööliste noorsoo ühisuste võrk tekib, kes noori võitluseks valmistab”⁴ Edasi kutsus kõneleja ühingu liikmeid üles olema, halastamatud töörahva vaenlaste vastu. Tegelikult näitab see, et esimesed kommunistlike noorte organisatsioonid moodustati Eestis 1918. a. lõpul, kusjuures eeskujuks ja abistajaks olid siin VKNU aktivistid.

*

Kokku võttes näeme, et esimesed sotsialistlikud noorsooühingud tekkisid Eestis mais 1917 a. Kogu nende tegevus oli rajatud bolše-

¹ „Klassivõitlus” nr. 7, 1919, lk. 15.

² „Rõhutute Hääl” nr. 15, 25. I 1921.

³ Vt. „Edasi” nr. 37, 31. XII 1918. (13. I 1919).

⁴ Sealsamas.

vistlikele põhimõtetele ja suunatud partei abistamisele töötava noorsoo kaasatõmbamiseks sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamisel. Bolševike juhtimisel anti otsustav vastulöökk menševikele ja essee-ridele, kes püüdsid noorsooliikumist allutada oma mõjule, eemaldada noori proletariaadi klassivõitlusest. See periood sotsialistlike noorsooühingute arengus kestab kuni augustini 1917. a.

Juulis-augustis toimub VSDT(b) Partei VI kongress. Seal vastuvõetud otsus noorsooühingutest annab kohalikele parteiorganisatsioonidele uue suuna töölisnoorsoo laialdasel kaasatõmbamisel revolutsioonilisse liikumisse. Sotsiaaldemokraatlikud noorte ühingu-
d moodustatakse peale Tallinna veel Narvas, Tartus, Kundas ja Aseris. Loodud ühingu-
d asuvad parteiorganisatsioonide juhtimisel aktiivselt tööle töölisnoorsoo klassiteadlikkuse tõstmisel ja poliitilise kasvatustöö läbiviimisel noorsoo hulgas. Bolševike partei juhtimisel võtavad sotsiaaldemokraatlikud noorte ühingu-
d osa Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamisest ja läbiviimisest, aitavad kindlustada sotsialistliku revolutsiooni võitu. See periood kestab kuni 5. veebruarini 1918. a.

Kolmas periood sotsiaaldemokraatlike noorte ühingu-
tegevuses algab 5. veebruaril 1918. a., millal moodustatakse ülemaaline Põhja-Balti Kommunistlik Noorsoo Liit, mis ühendab kõikide kohalike ühingu-
te töö. PBKNL-il on juba oma programm ja põhikiri, ilmub ajakiri „Noor Sotsialist” Kuid selle aktiivse töö katkestab Saksa okupatsioon. Peaaegu kõik PBKNL-i liikmed siirduvad Punaarmee koosseisus rindele. Kohalejäänud jätkavad võitlust saksa okupantide ja eesti kodanluse vastu illegaalsetes tingimustes.

Neljas periood algab Kommunistliku Noorte Ühingu loomisega Tartus 1918. a. detsembris. Tartu KNU on esimene kommunistlike noorte organisatsioon Eestis, mis moodustati VKNU eeskujul ja otsesel kaasabil. Seni pole õnnestunud kindlaks teha Kommunistliku Noorte Ühingu organisatsioonide olemasolu teistes Punaarmee poolt vabastatud Eesti keskustes, kuid on põhjust arvata, et nad tegutsesid ka mujal Eesti Tööraha Kommuuni territooriumil.

Auga on need organisatsioonid ära teeninud kommunistliku partei lähima võitlusabilise ja reservi nimetuse. Just tänu neile organisatsioonidele, kus said esimese revolutsioonilise võitluse karastuse paljud noored, tekkis hiljem Eestimaa Kommunistlik Noorsoo Ühing, kes kodanliku diktatuuri päevil koos Eestimaa Kommunistliku Parteiga võitles ennastsalgavalt töötava rahva vabastamise eest, mida kroonis võit 1940. a. juunis.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПЕРВЫХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ МОЛОДЕЖИ В ЭСТОНИИ И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОКТЯБРЬСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

В. Вяльяс

Кружок истории СССР Руководитель К. Сийливаск

Р е з ю м е

Первые социалистические организации молодежи в Эстонии возникли в мае 1917 года. Их деятельность, основанная на большевистских принципах, была направлена целиком на оказание помощи партии в привлечении трудящейся молодежи к подготовке социалистической революции. Под руководством большевиков был дан решительный отпор меньшевикам и эсерам, пытавшимся подчинить молодежь своему влиянию, отстранить ее от классовой борьбы пролетариата. Этот период в развитии социалистических организаций молодежи продолжается до августа 1917 г.

В июле-августе 1917 г. состоялся VI съезд РСДРП(б). Принятое съездом постановление о союзах молодежи дало новое направление местным партийным организациям в их борьбе за широкое привлечение рабочей молодежи к революционному движению. Кроме Таллина, с.-д. Союзы молодежи были созданы в Нарве, Тарту, Кунда, Азери. Под руководством партийных организаций они проделали большую работу по политическому воспитанию молодежи, по повышению её классовой сознательности. Под руководством партии большевиков социал-демократические Союзы молодежи принимали активное участие в подготовке и проведении Великой Октябрьской Социалистической революции, в упрочении победы социалистической революции. Этот период продолжается до 5 февраля 1918 года.

Третий период в деятельности с.-д. Союзов молодежи начинается с 5 февраля 1918 года, когда был образован Северо-Балтийский Коммунистический Союз молодежи, объединивший деятельность всех местных союзов. СБКСМ имел свою программу, устав, издавал журнал «Молодой Социалист». Но активная ра-

бота союза была прервана немецкой оккупацией. Почти все члены СБКСМ в составе Красной Армии направились на фронт. Оставшиеся на местах в нелегальных условиях продолжали борьбу против немецких оккупантов и эстонских буржуазных националистов.

Четвертый период начинается с момента создания Коммунистического Союза Молодежи в Тарту в декабре 1918 года. Тартуский КСМ является коммунистической организацией молодежи в Эстонии, образованной по примеру и при непосредственном содействии РКСМ. До сих пор не удалось еще установить наличие организаций КСМ в других, освобожденных Красной Армией, центрах Эстонии, но есть основание предполагать, что они действовали в пределах всей Эстонской Трудовой Коммуны.

Организации КСМ с честью заслужили название ближайшего помощника и резерва Коммунистической партии. Именно в их рядах трудящаяся молодежь получила первую закалку в революционной борьбе, именно они явились основой создания Коммунистического Союза Молодежи Эстонии, который в период буржуазной диктатуры совместно с КПЭ самоотверженно боролся за освобождение трудящихся масс. Героическая борьба завершилась победой в июне 1940 года.

KAASAEGSE KODANLIKU POLIITILISE ÖKONOOMIA REAKTSIOONILINE OLEMUS

V. Krinal

Poliitilise ökonoomia ring. Juhendaja E. Mikkelsaar

Vaadeldes kriitiliselt paljude tänapäeva kodanlike majandusteadlaste teoreetilist ja praktilist tegevust, eriti Ameerika Ühendriikides ja Inglismaal, ilmneb, et nad kas vualeerides või avalikult püüavad õigustada sõda ja majanduse militariseerimist. Marksistliku poliitilise ökonoomia ülesandeks on uurida kodanliku poliitilise ökonoomia evolutsiooni, paljastada tema klassisisu ja näidata tänapäeva kodanliku poliitilise ökonoomia ebateaduslikku ning rahva-vaenulikku olemust.

Neist ülesannetest on lähtunud ka käesolevas töös.

*

Oma võimuletuleku perioodil võitles kodanlus objektiivselt eksisteerivate majandusseaduste kasutamise eest. Sel ajal huvitas kodanlust feodaalsete tootmissuhete kõrvaldamine ja nende asendamine arenevate kodanlike tootmissuhetega. Lähtudes ühiskonna arengu seadustest nõudsid seda ka tolleaegsed majandusteadlased. Kodanliku klassikalise poliitilise ökonoomia esindajad A. Smith ja D. Ricardo võtsid oma uurimiste objektiks just kodanlikus majanduses eksisteerivad seaduspärasused. Nad püüdsid avada kapitalistliku tootmise seadusi ja tegid selles suunas ka rea hinnatavaid järeldusi.

Hoopis teistsuguseks on muutunud olukord kaasajal, kus töötavad massid peavad võitlust rahu, demokraatia ja sotsialismi eest. Endisest eesrindlikust klassist on kodanlus juba ammu muutunud reaktsooniliseks jõuks, kes igati püüab pidurdada ajaloolist arengut. Püüdes kaitsta ja säilitada kapitalistlikku baasi, võitleb kogu tänapäeva kodanlik pealisehitus, sealhulgas ka kodanlik poliitiline ökonoomia, selle eest, et seadus tootmissuhete tingimatust vastavusest tootlike jõudude iseloomule ei pääseks mõjule. Seega võitleb ta selle eest, et säiliks tingimused töötavate masside ekspluateerimiseks. Need tingimused kaoks, kui seadus tootmissuhete tingimatust vastavusest tootlike jõudude iseloomule rakenduks, mille eest

just võitlebki eesrindliku klassina töölisklass. Mitte uurida ega avastada majanduse arengu seadusi, vaid igati neid kinni mätsida, võlt-sida kapitalistlikku tegelikkust — see on tänapäeva kodanliku poliitilise ökonoomia ülesandeks.

Kapitalismi üldkriisi perioodil on üheks vassijaks ja aktiivseks monopolistliku kapitalismi kaitsjaks inglise reaktsooniline majandusteadlane lord Keynes. Oma 1936. a. ilmunud tööga "The General Theory of Employment, Interest and Money" (Rakendatuse, protsendi ja raha üldine teooria) paneb Keynes aluse niinimetatud keinsiaanlusele. Milles siis seisab selle kurikuulsa õpetuse olemus? Keynes ei saanud täiesti maha vaikida praegusaja kapitalismi teravaid ja silmatorkavaid vastuolusid. Ta on seetõttu sunnitud läbi ham-maste ka tunnistama, et kapitalistlikus majanduses olevat mõningaid „mööduvaid” pahesid, nagu kriisid, tööpuudus jne. Apologeet Keynes leiab neile „üksikuile pahedele” aga omamoodi, kodanluse huve teeniva ja täiesti ebateadusliku põhjenduse. Töötavate masside petmiseks arendab Keynes nn. kriisidevaba, organiseeritud kapitalismi teooriat. Keynes'i järgi olevat tarbimise kasv kapitalistlikus ühiskonnas aeglasem sissetulekute kasvust. See olevat Keynes'i arvates tingitud inimeste „psühholoogilisest kalduvusest” kokku hoida. Sellest tulenevat pahed — tootmise langus ja tööpuudus — ehk Keynes'i järgi: inimene olevat ise süüdi, et tal pole tööd, sest ta hoidvat kokku oma tulusid.

Keynes lähtub juba algusest peale ebateaduslikust idealistlikust seisukohast, asetades ühiskonna arengu sõltuvusse inimeste „psühholoogilistest kalduvustest” Peale selle ei taha Keynes ja tema järglased arvestada fakti, et raske on kokku hoida „tulusid” miljonitel inimestel, kes kuuluvad töötute armeesse. Midagi kokku hoida pole ka neil töötajail, kelle töötasu on väiksem isegi ametlikult avaldatud elatusmiinimumist. Keynes aga siiski leiab, et need inimesed hoiavad liialt kokku. Ta kuulutab demagoogiliselt sõja rantjeelusele ja otsib vahendeid, kuidas alandada protsenti. Kõige selle juures ta ignoreerib konkreetseid fakte ja ühiskonna arengu seaduspärasusi. On selge, et selline seisukoht on kaugel teadusest, eemal ühiskonna arengu seaduste tunnetamisest.

Jälgides Keynes'i „teooriat” näeme, et selle eesmärgiks pole mitte töötajate olukorra parandamine ja „üldine rakendatus” nagu seda püüab väita „teooria” autor, vaid just töötajate ekspluateerimise tugevdamine. Nimelt leiab Keynes, et üldise rakendatuse saavutamiseks tuleb suurendada investeeringuid tootmisse, arendada just sõjatööstust. Selleks aga, et suurendada kasuminormi tööstuses, tulevat alandada protsenti. Mida vähem raha on ringluses, räägib Keynes, seda kõrgem on protsendinorm, ja vastupidi — rahahulga suurendamine kutsub esile protsendinormi languse. Tegelikult on kasuminormi languse põhjuseks hoopis kapitali orgaanilise struktuuri tõus, kapitali muutuva osa suhteline vähenemine võrreldes püsivosaga. Kuid kuivõrd Keynes apologetilistel eesmärkidel tegeleb just „psühholoogiliste” seadustega, siis heidetakse kõik objek-

tiivsed seaduspärasused kõrvale. Ta on jõudnud nn. „psühholoogilisi” seadusi kasutades oma eesmärgile. Nimelt protsendinormi vähendamise abinõuna näeb Keynes käibeloleva rahahulga suurendamist ehk teiste sõnadega — Keynes'i programm on inflatsiooniprogramm.

Lühidalt antuna on Keynes'i „teooria” järgmine. Inflatsioonipoliitika kutsuvat esile protsendinormi alanemise. See omakorda tingib kasuminormi suurenemise. Kasuminormi suurenemine aga kutsub esile investeringute kasvu, mis Keynes'i järgi tähendab „efektiivse nõudmise” suurendamist, mis siis olevatki rakendatuse suurendamise aluseks. Kui nüüd riigi kaasabil saavutatakse veel alaline inflatsioonipoliitika, siis ongi reaktsioonilise majandusteadlase arvates tööpuudus likvideeritud ja saavutatud täielik rakendatus.

Kodanliku ideoloogi seisukohalt läheb kõik suurepäraselt, kuid ühiskonna progressiivse arengu objektiivsed seaduspärasused on viimсени üle parda heidetud. Keynes'i protsendivastase võitlusega demagoogiliselt maskeeritud inflatsiooniteoorial on kurikaval klasisisu. Töölise teadlikkuse kasvu ja suurema organiseerituse tõttu on imperialistidel tänapäeval raske otseselt vähendada tööliste palka. Seda tehakse aga inflatsioonipoliitika abil. Töölised saavad palka edasi endises suuruses, kuid vääritud rahas. Tegelikult on nende reaalpalk vähenenud. Seega vähendab inflatsioonipoliitika just töötajale minevat osa rahvatulust ning suurendab kapitalistide osa. Inflatsioon kiirendab töötajate absoluutse ja suhtelise vaesumise protsessi. Teiselt poolt toimub inflatsiooni abil rahvatulu ümberjaotamise protsess ka kapitalistide üksikute gruppide vahel. Rohkem saavad kasu suured monopoolsed ühendused ja sõjalise tootmisega seotud ettevõtted. Teisi ootab aga pankrot. Väike- ja keskmiste ettevõtjate kiirenevast laostumisest annab tunnistust see fakt, et aastail 1949—1952 Ameerika Ühendriikides rohkem kui 34 tuhat ettevõtet pankrotiseerusid.¹

Inflatsioon vähendab rahva ostujõudu ja suurendab veelgi disproportsioone kapitalistlikus tootmises. Inflatsioon on kapitalismi roiskumise ja kõdunemise tunnistuseks. Majanduse militariseerimine ja inflatsioonipoliitika tähendavad imperialistidele aga nende rikkuste edasist suurendamist. Sellepärast on ka arusaadav, miks Keynes'i „teooria” on laialdaselt levinud monopolistliku kapitalismi kaitsjate hulgas. Ta on aluseks enamikule praegu kodanlikus poliitilises ökonomias levinud „teooriatele” Kuid kõik need õpetused on mõeldud vaid rahvamasside petmiseks. Uute, nn. psühholoogiliste seaduste jutlustamise klassimõte seisab selles, et välja heita poliitilise ökonomia objektist kõik majandusseadused, mille toime ei tööta midagi head monopolistidele. Majandusseaduste uurimine asendatakse idealistliku skolastikaga. Seda väidab otseselt ka E. Reyes, kirjutades, et „praegusel ajal oleks asjatu ajakulutamine

¹ И. Трахтенберг, Инфляция и процесс капиталистического воспроизводства. «Вопросы экономики», 1954, № 3, lk. 95.

otsida majanduselu seadusi. Meie ajal reguleerivad ainult kahurid tootmist, kaubandust ja tarbimist”¹

Objektiivsete seaduspärasuste eitamisel kergitatakse eriti esile kapitalistliku riigi osa majanduselu juhtimisel. Valitsejate heast tahtest olevat küllalt, et parandada kapitalistlikus ühiskonnas esinevad puudused — seda mõtet tahetakse kaasaegsete „majanduslike õpetuste” abil sisendada lihtsaisse inimestesse. Seaduspärasuste eitamine ühiskonna arengus on vastuolus teadusega, ajaloolise materialismiga, mis näitab kapitalismi paratamatut hukkumist. Just ajaloolise materialismi ning marksistliku poliitilise ökonomia vastu suunavad ka kaasaegsed kodanlikud majandusteadlased oma „õpetused” Nii näiteks püüavad inglise parempoolsed leiboristid „hävitada” marksismi küünilise kinnitusega, et viimane olevat juba „vananenud” „Uue sotsialismi” rajajaks aga olevat Keynes ja tema parempoolsetest leiboristidest jüngrid. Seda kõike tehakse sellepärast, et ainult „Marxi majandusteaduslik teooria selgitas proletariaadi tõelise seisundi kapitalismi üldstruktuuris,”² nagu näitab Lenin. Siit ka vajadus mustata marksismi inglise tööliste silmis ja puhas-tada teed Keynes’i reaktsoonilise „teooria” ellurakendamiseks. Parempoolsed leiboristid hakkasidki oma ebateaduslikku teooriat praktiliselt ellu rakendama. Kõigepealt selle, mida Keynes nimetas „reguleeritud kapitalismiks”, nimetasid nad „sotsialismiks” Natsionaliseerinud mõned monopolistidele mitte suurt kasu toovad tööstusharud (söetööstus), oligi parempoolsete leiboristide jutu järgi käes tööliste riik. Kuigi leiborist Cole kirjutas, et kui natsionaliseerida pangad, siis olevat kogu majandus Inglismaal allutatud „sotsialistliku valitsuse kontrollile” siis tegelikkuses hoopis inglise imperialistid kontrollisid seda „sotsialistlikku valitsust” ja see töötas ainult nende huvides. Samuti oli leiboristideaeagne Inglismaa kaugel sotsialismist. Kapitalismi mittekahjustavate „sotsialismi-” juttudega kaitsevad parempoolsed leiboristid kõige otsesemal kujul inglise imperialistide huve.

Leiboristide liidrid püüavad ka tõestada, et kapitalismi ei olevat enam olemas, et see olevat „tapetud” leiboristide poolt. „Kapitalism, nagu meie seda tundsume, on mineviku faas,”³ teatab näiteks Attlee. Seda on Attlee’le vaja selleks, et õigustada oma kapitalismist mitte millegagi erinevat leiboristide „sotsialismi”

Kõigil sellistel „õpetustel” puudub nii faktiline kui ka teaduslik alus. Objektiivseid seaduspärasusi eitav ja marksistlikku poliitilist ökonomiat „hävitada” püüdev kaasaegne kodanlik poliitiline ökonomia ei suuda kõigutada marksismi.

¹ Emery Reyes, *The Anatomy of Peace*, New York and London, 1947, lk. 47.

² V. I. Lenin, *Teosed*, 19. kd., Tallinn, 1953, lk. 8.

³ Clement R. Attlee, *The Will and The Way to Socialism*, London, lk. 38.

Kõik need teooriad on kaugel sellest, et olla teaduslikud. Kaasaegse kapitalistliku ühiskonna pealisehituse ülesanded tingivad ka kaasaegse kodanliku poliitilise ökonoomia olemuse ja eesmärgid. Peatume järgnevalt sellel küsimusel.

*

Kaasaegse kapitalismi põhilise majandusseaduse toime avaldub oma maa rahvastiku ekspluateerimises ja laostamises, koloniaal- ja sõltuvate maade rahvastiku orjastamises ning paljaksriisumises ja sõdade vallapäästmises ning rahvamajanduse militariseerimises maksimaalsete monopolistlike kasumite saamiseks. See paistab ka kohe silma, kui vaatleme imperialistliku maailma tegelikkust. Ühelt poolt näeme rahvastiku enamuse järjest süvenevat vaesumisprotsessi. Kõige paremaks tunnistuseks selle kohta on elukalliduse indeksi pidev tõus. 1953. a. tõusis elukalliduse indeks 1950. a. võrreldes Inglismaal 23%, Prantsusmaal ja Norras 29%, Šveitsis 26%, Ameerika Ühendriikides 11%.¹ Töötajate palgad on aga kas endised või siis streigiliikumise tulemusena tõusnud vaid mõne protsendi võrra. Samuti suureneb pidevalt töötatööliste armee.

Teiselt poolt torkavad aga silma vähemuse, ekspluateerivate klasside tohutud rikkused. Nii näiteks said Ameerika Ühendriikide korporatsioonid 1948. a. kasumeid 27,1 miljardit dollarit, 1953. a. III kvartalis tõusis see summa juba 46 miljardile dollarile.²

Neist järjest süvenevatest vastuoludest ei taha kaasaegne kodanlik poliitiline ökonoomia aga väljagi teha. Tänapäeva kodanlik poliitiline ökonoomia läheb imperialistlike maade olukorra „valgustamisel” peamiselt kolmes suunas.

1. Püütakse varjata ja vähendada elukalliduse tõusu, töötajate reaalsalga langust ja kapitalistide kasumite kasvu, seega — kinni mätsida kapitalismi üha suurenevaid vastuolusid. Sellesse gruppi tuleb kõigepealt arvata kodanlike riikide ametlik statistika ja sellest tehtud üldistused. Ametlik statistika püüab kogu aeg maskeerida vähikäiku tegevat kapitalistlikku majandust iseloomustavaid andmeid. Kui 1952. a. juulikuul töödepartemangu andmeil Ameerika Ühendriikides elukalliduse indeks pidi olema 192,0, siis elektri- ja raadiotööstustööliste ametiühingu andmeil oli see 288,7. Töösturite rahvusliku nõukogu poolt avaldatud indeks oli samal ajal 182,4. Seega näeme, et ametlik statistika erines viimasest väga vähe.³

Kasutades selliseid ametlikke andmeid elukalliduse indeksi tõusu ja palkade kohta teevad kodanlikud „majandusteadlased” oma järeldusi vastavalt oma peremeeste, monopolistide soovidele. Nende järgi palgad tõusvat vastavalt elukalliduse indeksi tõusule. See aga on tegeliku olukorra varjamine.

¹ И. Дудинский, Два направления в развитии мировой экономики, «Правда» 8 июля 1954 г., № 189.

² Конъюнктурный обзор, «Вопросы экономики», 1954, № 4.

³ Буржуазная фальсификация данных о жизненном уровне трудящихся США, «Плановое хозяйство», 1953, № 5, lk. 91.

Samal ajal kui Prantsusmaal, 1938. a. võrreldes, on elukalliduse indeks tõusnud 1953. a. detsembriks 100-lt 3606-le¹ siis töötajate reaalpalk oli 1952. a. vähem kui pool sõjaeelsest.²

2. Teine osa kodanlikke majandusteadlasi tunnistab küll mõningaid vigu ja puudusi majanduses, kuid nad kinnitavad, et nende põhjuseks ei olevat kapitalistlik kord, vaid inimesed ise olevat selles süüdi. Otsitakse põhjusi, mis ei ohustaks kapitalistide huve. Selle grupi eesotsas sammub meile tuntud apologeet Keynes oma jüngrite L. Chandleri, Gobbraisi ja teistega. Püütakse näidata, nagu ei olekski monopolid kapitalismile iseloomulikud nähtused, vaid ainult tehnika ja majanduse arengu resultaadid. Ameerika majandusteadlane Moulton oma 1949. a. ilmunud raamatus „Majanduslikku arengut kontrollivad faktorid” jõuab järeldusele, et monopolid: 1) olevat tehnika arengu tulemus ja 2) nad aitavat kaasa tehnika edasisele progressile. Küsimus riigiaparaadi allutamisest monopolidele segatakse küsimusega suurtööstuse eelistest.

Saksa majandusteadlane E. Hecksner püüab aga kujutada monopole ühiskonna ja riigi teenrina, varjata seega monopolide klassiolemust ja nende tegelikku osa. Püüdes selliselt rahva tähelepanu monopolidelt ja kapitalistidelt kõrvale juhtida, vassides ja mätsides ekspluateerimise süvenemise tõelisi põhjusi, otsivad kodanlikud majandusteadlased kapitalismi roiskumise põhjusi mujal. Hädade ja viletsuse põhjusena toovad neomaltuslased ette rahvastiku „ülemäära suurt kasvu”, geopolitiikud — geograafilisi tingimusi jne. Osa kodanlikke ökonomiste süüdistab töötajate viletsuses aga hoopis ametiühinguid. Nii arvab ameeriklane Anderson, et ametiühingud on „halvemaks monopoli liigiks” sest ametiühingud „hoiavad kõrgel palku” ja seega „riisuvad kasumit” mis aga segavat kapitali kasvu tööstuses ja suurendavat tööpuudust. Inglise parempoolse leiboristi Morrisoni arvates on ka streigid progressi pidurdajaks ja ta on valmis õigustama valitsuse tegevust, kui see keelaks need.³

Eeltoodud ja teiste sellelaadsete „õpetuste” eesmärgiks on otsida õigustusi reaktsiooni metsikustele tööliste kallal. „Teooriad” ühelt poolt õigustavad praktikat ning teiselt poolt otsivad „põhjustusi” ekspluateerimise edasiseks tugevdamiseks.

3. Kolmas grupp „teoreetikuid” on endale ülesandeks seadnud teepuhastamise fašismile, kodanliku demokraatia õõnestamise. Nende jutu järgi olevat kapitalistlikus ühiskonnas esinevate pahede põhjuseks senine juhtimine. Kriiside ja tööpuuduse vältimiseks soovitatakse riigi vahelesegamist majandusellu (keinsiaanlus, parempoolsed sotsialistid), kapitalistliku majanduse „planeerimist” (Landover jt.) jne.

Nagu teada, on imperialistlikud riigid viimasel ajal asunud

¹ Конъюнктурный обзор, «Вопросы экономики», 1954, № 4.

² G. Malenkov, Aruandekõne ÜK(b)P Keskkomitee tööst partei XIX kongressil, Tallinn, 1952, lk. 11.

³ Vt. The Peaceful Revolution, Speeches by Herbert Morrison, London, 1948, lk. 34.

otsustavalt „korraldama” majanduselu. Kapitali väljaveo puhul võtab riik vastutuse endale (USA), riigi poolt antakse monopolidele suuremal arvul tellimusi, kuid ikkagi läheb majandus allamäge. Et eraomandi eksisteerimise puhul ka planeerimisest midagi välja ei tule, näitab Roosevelt'i praktiliste katsete läbikukkumine USA-s. Samasugused sõnakõlksud on ka „majanduse reguleerimise” „piirtootlikkuse” jt. „teooriad”, mis püüavad monopolistidele kaasa aidata nende juhtiva positsiooni tugevdamisel ja laiendamisel tänapäeva imperialistlikes maades. Teiste sõnadega: need „teooriad” aitavad kaasa monopolide kasumite suurendamisele.

Et imperialistlikud suurriigid püüavad oma majanduslikest raskustest jagu saada nende veeretamisega majanduslikult vähem arenenud maade kaela, siis avalduvad kapitalismi vastuolud eriti teravalt sõltuvates maades ja asumaades. Seda aga ei ole näha kaasaegse kodanliku poliitilise ökonoomia „õpetustes”. Kui tunnistatakse mõningaid puudusi kapitalistlikus majanduses, siis kunagi ei leia me „teoreetikute” töödes nende põhjusena kodanlike tootmissuhete mittevastavust tootlike jõudude arengu tasemele.

Ameerika Ühendriikide majandusliku ja poliitilise surve õigustamiseks teistele maadele toetuvad imperialistide teenistuses seisvad teadlased kosmopoliitilisele „teooriale”, et sõdade ja viletsuste põhjuseks olevat riikide suveräänsus. Püütakse tõestada, et suveräänsus on feodalismi produkt ja praegu oma aja „ära elanud”. Riikide suveräänsus ei vastavat enam arenevatele maailma majanduslikele sidemetele. Nii kirjutab E. Reyes, et „bürokratia, militarism, sõjad, töötatöölised, vaesus, tagakiusamised, rõhumised — kõik, mille kommunism omistab kapitalismile, on tegelikkuses rahvusriikide maailma struktuuri produktid ja resultaadid”¹

Tegelikkuses mitte Filipiinide, Lõuna-Aafrika Liidu jt. asu- või poolasumaade suveräänsus, mida neil faktiliselt polegi, ei ole põhjuseks neis maades esinevatele nälja-aastatele, vaid ikkagi kapitalistlik majandussüsteem. Nõukogude Liidus ja rahvademokraatia maades me ei näe vaesust ega nälga, rõhumist ega militarismi — kõiki neid kapitalismile omaseid nähtusi, kuid ometi säilib nende riikide suveräänsus. Koloniaal- ja sõltuvates maades on laialdaselt levinud inimvihkaja Malthuse „õpetus”. Indiat tuuakse just Malthuse õpetuse kinnituseks. „India on nagu kutsutud illustreerima Malthuse teooriat,” teatab imperialistliku majanduse ekspert Knowles. „Tema rahvastik suureneks võimatute mõõtemeni, kui seda ei pidurdaks sõda, epideemiad ja nälg.”²

Faktiline materjal lükkab aga täiesti ümber selle kurikuulsa „teooria” kinnituse. Kõigepealt on Indias aastail 1870—1910 rahvastiku arv suurenenud ainult 18,9%, samal ajal kui Euroopas keskmine rahvastiku arvu suurenemine oli 45,4%. Euroopa maadest ainult Prantsusmaal oli rahvastiku juurdekasv väiksem.³

¹ E. Reyes, *The Anatomy of Peace*, New York and London, 1946, lk. 271.

² Пальм Датт, *Индия сегодня*, Москва, 1948, стр. 51—52.

³ Sealsamas, lk. 54.

Seega ei ole mingit alust rahvastiku juurdekasvuga seletada India elanike süvenevat vaesumist perioodil, mil seal võimutsesid kolonisaatorid.

Vaatleme edasi. Perioodil 1910.—1933. a. suurenes Indias rahvastiku arv 17%, samal ajal kogu viljasaak Indias suurenes 27% ja tööstuse toodang 56% võrra.¹ Toodud andmed näitavad Malthuse „teooria” paikapidamatust ja ebateaduslikkust. Ainult inimsoovihkajad ja rahakoti huvides tegutsevad teoreetikud võivad jamada inimeste „üleküllusest” et maskeerida olukorra tõelisi põhjusi. Selliste „teooriate” ebateaduslikkust hakkavad päev-päevalt mõistma üha laiemad rahvahulgad, järjest rohkem inimesi astub imperialistliku koloniaalpoliitika vastu. Nii oma maa kui ka koloniaalmaade rahvaste vaoshoidmiseks, nende tähelepanu kõrvalejuhtimiseks imperialismivastaselt võitluselt aetakse tänapäeva juhtivates kapitalistlikes riikides sõdade vallapäästmise poliitikat. Ka majandus on allutatud sõja vajadustele. Kaasaegsete kodanlike teoreetikute järgi pääsevat imperialistlikud maad sõjamajanduse abil ka majanduslikest raskustest.

Tõsi, rahvamajanduse militariseerimine kutsub esile kapitalimahutuste kasvu, kuid ainult sõjatööstusse. Tihti voolab sinna kapitali teistest tsiviiltööstuse harudest ning seega disproportioonid taastootmise protsessis suurenevad. Suurtele monopolistlikele gruppidele tähendavad aga sõjad edasist kasumite kasvu. Rasketööstuse juhtivad monopolid võistlevad sõjaliste tellimuste saamise eest. Kõige suurem edu on Duponti-Morgani-Melloni kontsernil „General Motors” Selle kompanii „kaitsetoodang” on väärtuselises väljenduses kasvanud järgmiselt:

1950. a. —	213 miljonit dollarit,	
1951. a. —	761 „ „	
1952. a. —	1452 „ „	2

Kõrgete kasumite tõttu on monopolistid huvitatud sõdade propageerimisest ja vallapäästmisest. Sel otstarbel rakendavad nad oma teenistusse ka „teoreetikud” majandusteaduse alal. Sõdade õigustamiseks on kodanlikus poliitilises ökonoomias väga mitmesuguseid „teooriaid” Nende hulgas võib jällegi märkida kolme peamist suunda.

Esiteks on „teooriad”, mis püüavad näidata, et sõjad ja majanduse militariseerimine on kasulikud kogu rahvale ning teenivad progressi huve. Nii kirjutab Keynes, et „püramiidide ehitamine, maavarisemised, isegi sõjad võivad olla kasuks rikkuste suurendamisele,”³ sest selle tagajärjel võivat omastada kasutamata

¹ Vt. Пальм Датт, Индия сегодня, Москва, 1948, lk. 57

² Vt. V. Perlo, Ameerika monopolistlik kapitalism maksimaalsete kasumite jahil. „Noorte Hää!” 10. jaan. 1954. a.

³ Дж. М. Кейнс, Общая теория занятости, процента и денег, Л., 1949, lk. 37.

seisvaid ressursse. Sõda on küll rikkuste suurendamise vahendiks, kuid ainult kapitalistidele. Siin püüab Keynes varjata ka neid finantseerimise allikaid, kust tulevad sõjalised kulutused. Tema järgi tulevat need „rahakate klasside hoiustest”, mis sõja puhul lastavat tootmisse.

Tegelikult aga lasuvad sõjakulud just töötajate õlgadel. Seoses maa militariseerimisega pidevalt tõusevad elanikkonnalt võetavate maksude määrad. Inglise ajaloolase Bakeri arvates sõjad likvideerivat ka tööpuuduse. Tema arvates on maailm selliselt ehitatud, et rahuajal pole üldse võimalik kõigile tööd anda. Sõjaolukorras leiavad kõik tööd ja elu-olu paranevat.¹ Oma inimvihkamise poolest erineb see ajaloolane väga vähe oma eelkäija Malthuse jaburdustest. Selleks, et inimesed saaksid tööd, peaksid nad üksteist tapma. Bakeri arvamus, et sõjaga kaduvat tööpuudus, viletsus ja nälgi, ei pea paika. Nii I kui ka II maailmasõja perioodil töötajate olukord ei paranenud, vaid halvenes veelgi. Bakeri „seisukoht” et rahuajal ei leidu kõigile tööd, on ümber lükatud Nõukogude Liidu kogemustega. Et mitte rahvamassidele, vaid käputäiele imperialistidele toovad sõjad „õitsengu tulevikus”, näitavad monopolide sõjaajal mitmekordistunud kasumid. Näiteks USA monopolide kasumid kasvasid 3,3 miljardilt dollarilt 1938. a. kuni 42,9 miljardi dollarini 1951. a., s. o. 13-kordseks.

Relvastuse suurendamist püütakse mõnel pool õigustada ka „hüdaohuga” Nõukogude Liidu poolt. Seetõttu olevat praegune militariseeritud majandus ehk sõjamajandus vaid „kaitsemajandus”, sest see olevat tarvitusele võetud oma maa „kaitseks” „Kaitsemajandust” püütakse demagoogiliselt lahutada sõjamajandusest (inglane Kent). Olukorrale on leitud veel teisigi nimetusi, nagu „pingutatud suhete majandus” jne. Sisu on aga kõigil sama — varjata ja maskeerida rahvamasside ees militariseerimise ja sõdade eesmärke.

Teine grupp „teoreetikuid” püüab näidata, et uus maailmasõda on „möödapääsmatu” ja „vajalik” Need „teooriad” on rajatud kosmopolitismi ehk maailmariigi teooriale. Alles ühtse maailmariigi puhul võivat saabuda täielik rahu. Jälle rünnatakse riikide suveräänsust ja mõistetakse hukka selle kaitsmine. Nii kirjutab Boulding, et „sõda tekib püüdest rahvuslikule sõltumatusele”²

Sellega õigustatakse kõigepealt imperialistidele vajalikke sõdu ning teiselt poolt teenitakse imperialistlike riikide huve nende koloniaalpoliitika teostamisel. Koloniaalrahvastel ei maksvat taotleda iseseisvust, sest see tähendab sõda. Vabatahtlikult imperialistid ju tõesti ei loobu teiste maade orjastamisest.

Kolmas grupp „teoreetikuid” õpetab, et sõjad on igavesed ja neid vältida ei olevat üldse võimalik. Selliste jutlustajate arvates

¹ Vt. «Коммунист» 1953, № 16, стр. 78.

² Vt. Kenneth E. Boulding, *Economies of Peace*, New York, 1945, lk. 260.

ühiskonna ajalugu olevat sõdade ajalugu, tootlike jõudude ja kultuuri hävitamise ajalugu.

Sõja põhjusi otsitakse inimeste psühholoogiast, teatud rahvuste olemusest, nende omapärasest, mitte aga ekspluataatorliku ühiskonna olemasolu faktist. Nii alustab ameeriklane Dunn oma tööd „Sõda ja inimeste teadvus” väitega, et sõja tekkimist tuleb otsida inimmasside teadlikkusest.¹

Keynes'i järgi on sõjad inimese evolutsiooni alaline sisemine sisu juba tema algusest peale. Agressiivsus olevat lihtsalt „metsik püüd sõjale”² Kõigi selliste autorite püüdeks on veenda rahvamaasse sõdade paratamatuses. Sõjad olevat väljaspool klasse ja klassivõitlust seisvad nähtused, mis on omased inimese instinktile ja niisama paratamatud kui kuu- või päikesevarjutused.

Hiljuti anti USA-s eri raamatuna välja juba 1919. a. eri ajakirjades avaldatud sakslase Schumpeteri artiklid. See ei olnud muidugi juhuslik kirjastaja tuju. Schumpeteri sule all elab imperialism üle imestusväärse metamorfoosi ja muutub otseseks vastandiks kapitalismile. Schumpeter käsitleb ka sõjaküsimusi ja teeb seda omapärasel viisil. Tema arvates on sõdade tekkimises süüdi ainuüksi sõjaline kildkond, kes aga on „jäänused” kapitalismieelsest ühiskonnast.

Kapitalism olevat „rahuarmastaja” Schumpeteri jutu järgi moodustavat sõjaline kast juba „surnud jõu”, kuna monopolistid moodustavat ühiskonna „elava jõu” Schumpeteri õilsamaks sooviks on veeretada monopolistidelt vastutus sõdade ja sõjalise ettevalmistuse eest, maskeerida tõsiasja, et imperialismi perioodil juhivad majandusringkonnad kogu kapitalistlikku riiki ja ka „sõjalise kasti” tegevust. Monopolid on endale allutanud kogu riikliku tegevuse.

Vaatamata mitmesugustele maskeerimisvõtetele näitavad ajaloolised kogemused siiski, et sõdade põhjuseks on alati olnud ekspluateerivate klasside huvid.

Kaasajal püüavad imperialistid sõdade ja rahvamajanduse militariseerimise teel edasi arendada oma tootlikke jõude, välja pääseda kriisidest. See aga on majanduse ühepoolne areng ning on aluseks veelgi hävitavamatele kriisidele. Tänapäev on viimaseks tunniks kapitalistlike tootmissuhete olemasolule.

*

Olles lühidalt vaadelnud kaasaegse kodanliku poliitilise ökonomia olemust ja eesmärke, võime märkida, et kodanlik poliitiline ökonomia on juba ammu lakanud olemast teadus. Ta on kapitalistliku ühiskonna pealisehituse osaks, mis demagoogia ja pettuse teel, mitte arvestades ühiskonna arengu objektiivseid seaduspärasusi, püüab igati kaitsta kodanliku ühiskonna olemasolu. Kõik

¹ Vt. S. Dunn, War and the Minds of Men, New York, 1950, lk. 3.

² Vt. «Коммунист» 1953, № 16, lk. 78.

„teooriad” on mõeldud ühelt poolt masside petmiseks ja teiselt poolt selleks, et välja töötada praktilised programmid pealetungi tugevdamiseks masside elatustasemele ning töölisklassi kättevõidetud õigustele. Kodanliku poliitilise ökonoomia tähtsaimaks ülesandeks kaasajal loetakse aga sõdade õigustamist ja võitlust marksistliku poliitilise ökonoomiaga. Sel eesmärgil püütakse eitada sotsialismi üleolekut kapitalismist, tervete kampaaniatega laimata Nõukogude Liitu ja hävitada töötajates usku oma jõusse. Kuid tege-
likkust ei saa eitada. Ei lähe ka korda kodanluse kannupoiste pingutused pimeduse levitamisel. Järjest enam ja enam rahvaid pöörab selja kapitalistlikule ühiskonnale ning astub sotsialistlikule arenguteele. Sotsialistlik ühiskond on kogu maailma töötajate eesmärgiks.

РЕАКЦИОННАЯ СУЩНОСТЬ СОВРЕМЕННОЙ БУРЖУАЗНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ

В. Кринал

Кружок политической экономии. Руководитель Э. Миккелсаар

Резюме

В условиях второго этапа общего кризиса капитализма, характеризующегося распадом единого мирового рынка, нарастанием новых экономических и политических трудностей в капиталистических странах и, в связи с этим, угрозой новой войны со стороны американского империализма, первостепенное значение имеет широкая кампания за сохранение мира. В деле борьбы против поджигателей новой войны большое значение имеет разоблачение всяких «учений» апологетов современной буржуазии.

В данной работе подвергаются критическому анализу экономические «учения» современной буржуазии. Буржуазная политическая экономия уже давно не является наукой. Стараясь своими «учениями» всячески защищать загнивающий буржуазный общественный строй, современная буржуазная политическая экономия неправильно представляет капиталистическую действительность и игнорирует объективные экономические законы. Изучение действия экономических законов заменено идеалистической схоластикой.

В первой части работы разоблачаются лженаучная и антинародная теория английского реакционного экономиста Кейнса и «теории» правых лейбористов. Последние особенно усердно борются против учения марксизма-ленинизма. Все это делается потому, что, как показывает Ленин, «только экономическая теория Маркса разъяснила действительное положение пролетариата в общем строе капитализма.»¹

Отсюда жульнические попытки правых лейбористов всячески дискредитировать марксизм в глазах английских рабочих, чтобы расчистить путь фашиствующей «теории» Кейнса и таким образом отравить сознание рабочего класса, преградить ему путь к действительному научному социализму.

¹ В. И. Ленин, Соч., т. 19, стр. 8.

Во второй части автор показывает, что в буржуазной политической экономии не уделяется внимания противоречиям капитализма. Современная буржуазная политическая экономия пытается тщательно скрывать все больше и больше углубляющиеся противоречия капитализма.

Монополисты получают большие прибыли от войны. Поэтому их прислужники в политической экономии делают все, чтобы оправдать войны. В установках оправдывающих войны «теорий» можно отметить три основных направления:

1) Одна часть современных буржуазных экономистов пытается показать, что войны и милитаризация экономики якобы полезны всему народу и служат интересам прогресса (Кейнс, Бейкер, Кеннер и др.)

2) Другие экономисты стараются показать, что новая война нужна и неизбежна (Боулдинг и др.)

3) Третьи цинично утверждают, что войны — вечное и неизбежное явление (Данн, Кейнс и др.).

В работе разоблачаются эти «теории» и показывается, что они крайне далеки от науки. Народы не верят им и, как показывает действительность, учение марксизма-ленинизма распространяется все больше и больше среди рабочих капиталистического мира.

ПОВЫШЕНИЕ УРОВНЯ КОЛХОЗНОГО ПРОИЗВОДСТВА — ОСНОВА ПОДЪЕМА МАТЕРИАЛЬНОГО БЛАГОСОСТОЯ- НИЯ КОЛХОЗНОГО КРЕСТЬЯНСТВА

Б. Майсте

Кружок политической экономии. Руководитель М. Бронштейн

Развитие социалистического сельского хозяйства полностью подчинено действию основного экономического закона социализма, согласно которому подъем уровня материального благосостояния социалистического общества, в том числе и колхозного крестьянства, должен происходить путем непрерывного роста и совершенствования социалистического производства на базе высшей техники.

Основные средства производства в социалистическом сельском хозяйстве, как и во всем социалистическом хозяйстве, являются государственной, то-есть всенародной собственностью. Государство, проводя политику индустриализации, форсируя производство средств производства, снабжает сельское хозяйство через МТС новейшей техникой, тем самым обеспечивает непрерывный рост и совершенствование производства и повышение материального благосостояния колхозного крестьянства. За послевоенный период, особенно за годы колхозного строя, механизация производства в сельском хозяйстве нашей республики значительно возросла: количество МТС с 1945 года возросло до 69-ти, количество тракторов общего пользования (пересчитывая на 15-сильные) возросло с 419 в 1946 году до 5217 в 1953 году, количество комбайнов с 9 в 1949 году до 739 в 1953 году.

Правительство намеревается и впредь проводить политику механизации сельскохозяйственного производства. Так, на основе решений Пленумов ЦК КПСС сельское хозяйство страны получит за период с 1954 года до первого мая 1957 года 500 000 тракторов общего назначения (в пересчете на 15-сильные), 250 000 между-рядных пропашных тракторов и большое количество других сельскохозяйственных машин и автомашин.

Механизация сельского хозяйства обеспечивает решение двух

основных задач. Во-первых, она экономят огромное количество труда в колхозе. Так, например, известно, что уборка 100 гектаров кукурузы комбайном экономит 1375 человеко-трудодней. механизация посадки картофеля и ухода за ним снижает затраты труда в 20 раз. Только механизация пахоты Рынгуской МТС Эльваского района в колхозе «Валгута» сэкономила колхозу не менее 900 человеко-трудодней. Во-вторых, механизация производства в сельском хозяйстве облегчает труд колхозников. Ранее считали подъем пара одной из самых тяжелых работ, но сейчас его производят почти исключительно при помощи техники; затрата физической силы на этой работе снизилась. Вместе с тем механизация работ в колхозе значительно повышает производительность труда колхозников.

Колхозы обязаны возместить государству его затраты в колхозном производстве. Это возмещение происходит в форме оплаты работ МТС в колхозе. Таким образом постепенно, в течение длительного периода возмещаются средства, затраченные на производство техники. Для успешного развития индустрии и снабжения сельского хозяйства техникой промышленность должна бесперебойно снабжаться нужными средствами и продуктами потребления. Потому колхозы, выполняя свои обязанности по оплате установленных налогов, по госпоставкам и закупочным планам, а также вообще улучшая снабжение города сельскохозяйственными продуктами, тем самым содействуют дальнейшему развитию индустрии и снабжению сельского хозяйства новейшей техникой и на базе этого — дальнейшему развитию и совершенствованию сельскохозяйственного производства.

Но механизацией не исчерпывается развитие сельскохозяйственного производства. Наряду с техникой МТС в колхозном производстве принимают участие также колхозные средства производства и рабочая сила колхоза. Члены колхоза, применяя в производстве колхозные средства производства, создают продукт, который является колхозной собственностью. Только та часть валового продукта колхоза, которая создана средствами производства и рабочей силой МТС, идет на возмещение государству затрат в колхозном производстве в форме оплаты за работы МТС и не является собственностью колхоза. Таким образом, повышение уровня колхозного производства зависит от умножения колхозной собственности, в основе чего лежит расширенное воспроизводство колхозных средств производства: постоянный рост неделимого фонда, фуражно-семенных и страховых фондов. Зависимость колхозной валовой продукции от величины колхозных средств производства показывают наглядно следующие примеры из практики колхозов (таблицы № 1 и № 2)

Показатели в таблицах не содержат данных о фуражно-семенных и страховых фондах, которые создаются колхозом непосредственно из натуральных доходов колхоза. Основным показателем результата производства в таблицах является также общий

Соотношение развития производства и увеличения общественных фондов в колхозе «Валгута» Эльваского района
(показатели на 100 га земельных угодий, зерно — на 100 га пашни)

		1949	1950	1951	1952	1953	1954	1954 по сравнению с 1949
1.	Количество примененной рабочей силы (в трудоднях)	2083,51	2222,1	3127,91	3280,9	3438,43	3281,5 ³	157,5 %
	Неделимый фонд (в руб.)	14455,46	19412,29	35340,82	39053,19	41220,71	41220,—	285,1 %
2.	Общий денежный доход (руб.)	6719,16	11031,57	19411,25	18955,70	27587,04	45053,19	670,5 %
	Валовая продукция зерна (ц)	941,06	601,07	468,1	506,18	490,0	500,0	53,1 %
3.	Оплата МТС деньгами (руб.)	—	—	81,64	3,23	8,29	72,35	
	(%) ¹	—	—	0,42	0,02	0,03	0,16	
	зерном (ц)	1,93	28,2	43,1	71,45	59,0	65,68	
	(%) ²	0,2	4,69	9,2	14,12	12,0	13,13	
4.	Налоги и платежи (руб.)	871,28	1970,44	3743,59	4248,29	4662,39	6355,83	
	(%) ¹	12,96	17,86	19,28	22,41	16,90	14,1	
5.	Отчисления в неделимый фонд (руб.)	1376,77	1654,73	3014,23	2906,13	4447,18	7182,62	
	(%) ¹	20,49	15,0	15,52	15,3	16,12	15,94	
	Текущие производственные расходы (руб.)	2078,49	2819,53	5736,—	9042,71	8080,14	11343,68	
	(%) ¹	30,94	25,56	29,56	48,01	29,39	25,20	
	Административные расходы (руб.)	259,30	282,06	263,81	212,11	153,75	159,12	
	(%) ¹	3,85	2,56	1,36	1,12	0,56	0,35	
	Денежная доплата председателю и бухгалтеру (руб.)	101,50	250,0	220,91	216,59	259,75	316,99	
	(%) ¹	1,5	2,26	1,17	1,13	0,94	0,70	
6.	Фонд потребления (руб.)	2031,82	4054,01	6350,67	2326,64	9975,54	19622,60	965,7 %
	(%) ¹	30,26	36,76	32,69	12,28	36,16	43,55	
	зерно (ц) ²	380,73	214,77	130,75	58,62	92,46	123,33	32,6 %
	(%)	40,44	35,74	28,0	19,48	18,86	24,67	

¹ в % от общего денежного дохода колхоза

² в % от валовой продукции зерна

³ трудодни учитываются на основе норм выработки, пересмотренных в 1954 году

Таблица № 2

Соотношение уровня развития производства и величины общественных фондов колхозов «Корусте», «Валгута» и «Выйт» Эльваского района (в 1953 году) (показатели на 100 га земельных угодий, зерно — на 100 га пашни)

		колх. „Корусте“	колх. „Валгута“	колх. „Выйт“
1. Количество примененной рабочей силы (в трудоднях)		3460,44	3438,43	1910,25
Неделимый фонд	(руб.)	44657,85	41220,71	19301,69
2. Общий денежный доход	(руб.)	30843,78	27587,04	10285,75
Валовая продукция зерна	(ц)	521,0	490,0	307,0
3. Оплата МТС деньгами	(руб.)	41,0	8,29	71,0
	(%) ¹	0,14	0,03	0,7
зерном	(ц)	59,83	59,0	34,0
	(%) ²	11,48	12,0	11,07
4. Налоги и платежи	(руб.)	5026,44	4662,39	2032,63
	(%) ¹	16,29	16,90	19,76
5. Отчисление в неделимый фонд	(руб.)	4817,04	4447,18	1675,25
	(%) ¹	15,62	16,12	16,28
Текущие производственные расходы	(руб.)	6129,41	8080,14	2440,75
	(%) ¹	19,87	29,39	21,78
Административные расходы	(руб.)	516,59	153,75	149,13
	(%) ¹	1,67	0,56	1,45
Денежная доплата председателю и бухгалтеру	(руб.)	233,33	259,75	202,50
	(%) ¹	0,75	0,94	1,90
6. Фонд потребления	(руб.)	14079,97	9975,54	3714,50
	(%) ¹	45,66	36,16	36,11
зерно	(ц)	130,73	92,42	56,78
	(%) ²	24,0	18,86	18,7

¹ от общего денежного фонда

² от валовой продукции зерна

денежный доход колхоза, то-есть часть валового дохода, не использованная в натуральном виде в самом колхозном хозяйстве.

Эти показатели показывают, что чем большее количество колхозных средств производства (выражающихся здесь в неделимом фонде) принимает участие в колхозном производстве, тем больше и валовой доход колхоза. Влияние фуражных фондов на валовой доход колхоза показывают примеры колхозов «Корусте» и «Выйт» Эльваского района. В 1953 году фуражные фонды колхоза «Корусте» (по инвентаризационным ценам) на 1 единицу скота составляли 46,31 руб., колхоза «Выйт» 31,83 руб. Продукция скотоводства по основным видам была: в колхозе «Корусте» — 1543 кг молока от одной фуражной коровы, 96,06 яйца от одной кури-несушки, 2,06 кг шерсти с одной овцы и 755,8 кг мяса на 100 га земельных угодий. Показатели скотоводства в колхозе «Выйт» были соответственно: 1333 кг молока, 55 яиц,

2,1 кг шерсти и 154,7 кг мяса. Средний денежный доход колхоза от скотоводства на одну единицу скота составил в колхозе «Кору-сте» 335,69 рубля, в колхозе «Выйт» 202,07 рубля.

Чем определяется величина колхозных средств производства? Величина фуражно-семенных и соответствующих страховых фондов определяется количеством соответствующих производимых культур, потребность в этих фондах — уровнем развития животноводства (количеством и продуктивностью скота) и величиной соответствующей посевной площади, а также задачей дальнейшего развития животноводства и полеводства. Рост неделимого фонда определяется величиной отчисляемых средств денежного дохода колхоза и производством соответствующих средств производства в самом колхозном хозяйстве (прирост поголовья скота, сооружение новых построек и т. д.). Необходимость в них определяется уровнем колхозного производства и задачей его дальнейшего развития.

Величина отчислений в неделимый фонд установлена твердыми нормами. Количество отчисляемых средств в свою очередь зависит от величины колхозного валового дохода.

Отсюда следует, что размеры развития колхозного производства зависят также от существующего уровня производства и расширяется вместе с развитием его. Поэтому развитие колхозного производства в первую очередь предполагает укрепление неделимого, фуражно-семенных и страховых фондов. Недооценка соответствующих фондов колхозами может привести к торможению развития колхозного производства. Так, неделимый фонд колхоза «Валгута» (учитывая на 100 га земельных угодий) вырос в 1953 году лишь немного больше, чем на 200 рублей, хотя одни только отчисления в неделимый фонд составили 4662,39 рубля. Это значит, что в 1953 году колхоз «Валгута», вместо того, чтобы решительно укреплять производительную материальную базу колхоза, допустил снижение поголовья скота. За период с 1-го октября 1953 до 1-го января 1954 г. колхоз продал 13 коров и 33 теленка, причем прироста коров за весь год не было.

Поскольку рост валовой продукции колхоза зависит от роста принимающих участие в производстве колхозных средств производства, то уменьшение данных фондов является одновременно и фактором торможения развития колхозного производства, подъема количества колхозной продукции и вместе с тем валового дохода колхоза.

Другим элементом, влияющим непосредственно на величину колхозной продукции, как видно из показателей таблиц № 1 и 2, является количество рабочей силы, применяемой в колхозном производстве. Рост рабочей силы в производстве наряду с механизацией производства является вторым условием повышения уровня производства и вместе с тем валовой продукции колхоза. Колхозы имеют еще довольно большие резервы неиспользованной рабочей силы, что выражается: 1) в большой затрате труда на произво-

дительные работы, в том числе на административные работы, 2) в больших непроизводительных затратах труда в самом производстве — на повторные переделки и выполнение лишних работ, 3) в неполном использовании рабочего дня, — в виде простоев, опаздывания на работу и т. д., 4) в неполном использовании самой рабочей силы. Так, например, если бы все члены колхоза «Валгута» в 1953 году выработали не менее 350 трудодней, колхоз получил бы дополнительную рабочую силу в количестве 20 000 трудодней или 21% по сравнению с примененной рабочей силой. Но наряду с ростом количества рабочей силы в производстве имеет большое значение рост производительности труда. Как видим из примера колхоза «Валгута», за годы 1949—1953 количество рабочей силы, применяемой в производстве, возросло на 66%, а денежные доходы колхоза выросли более чем в 4 раза; это объясняется ростом производительности труда. Если количество рабочей силы в колхозе ограничено количеством членов колхоза, то рост производительности труда ничем не ограничен. Основным средством повышения производительности труда, как указано выше, является механизация труда. Наряду с этим в поднятии производительности труда имеет большое значение улучшение организации труда.

Таким образом, развитие производства в колхозе и повышение продукции колхозного производства, колхозной собственности происходит, наряду с совершенствованием производства на базе новейшей техники, путем расширения колхозных средств производства и увеличения количества рабочей силы в производстве и повышения производительности труда.

За счет валовой продукции колхоз восстанавливает все свои производственные расходы (израсходованные средства производства). А остальную часть валовой продукции — валовой доход — колхоз использует для расширения производства и для удовлетворения нужд своих членов.

Вся продукция колхоза, идущая на удовлетворение материальных нужд членов колхоза, представляет собой и фонд потребления колхоза. Будучи составной частью валового дохода, фонд потребления зависит от величины валового дохода, от уровня колхозного производства и растет вместе с ростом продукции колхозного производства. Так, рост денежного дохода колхоза «Валгута» в 1953 году по сравнению с 1949 годом в 4,1 раза привел к росту денежной части фонда потребления в 4,5 раза. Но этот общий закон не всегда обязателен для каждого вида колхозной продукции. Так, например, зерновой фонд потребления понизился в 1953 году по сравнению с 1949 годом на 75,8% и даже после того, как с 1951 года началось повышение количества производимого зерна, зерновой фонд потребления не повышался, а продолжал понижаться. Этот факт объясняется: 1) упадком количества производимого зерна по сравнению с 1949 годом, особенно упадком уро-

жайности зерновых культур за этот период (в 1949 году средняя урожайность зерновых культур была 16,4 ц/га, в 1953 году 9,4 ц/га), 2) развитием животноводства, в связи с которым повысилось производственное потребление зерна (на корм), 3) введением отдельных натуральных фондов потребления в соответствии с фактическим потреблением данных продуктов колхозными дворами (если в 1949 году в колхозе «Валгута» в среднем на одного колхозника, принимавшего участие в колхозном производстве, выдавалось 920,9 кг зерна, то в 1953 году — 360,4 кг)

Если снижение урожайности отдельных культур влияет и на общий фонд потребления посредством снижения валовой продукции в целом, то сокращение фонда потребления данной продукции в результате повышения ее производственного потребления и реализации в виде товаров не влияет на общий фонд потребления, так как в этих случаях колхоз получает или другой продукт, или стоимость продукта в денежной форме, что идет в фонд потребления.

Таким образом, повышение фонда потребления происходит путем развития колхозного производства, повышения валовой продукции колхоза, увеличения колхозной собственности. Как показывает практика колхозов, особенно практика колхоза «Валгута» 1951—1952 года, все еще существует тенденция рассматривать фонд потребления как излишек производства, который сокращается в каждом случае, когда растут нужды производства, независимо от валового дохода. Но это неправильная и вредная практика. Она неправильна потому, что фонд потребления — не излишек производства, а часть валового дохода, созданная трудом колхозников для себя и идущая на удовлетворение потребностей членов колхоза. Следовательно, фонд потребления должен зависеть от развития производства и роста валового дохода. Вредна эта практика потому, что соотношение применения рабочей силы и развития производства является двусторонним. Как мы видели выше, развитие производства зависит прямо от количества применяемой в производстве рабочей силы. Главным источником увеличения рабочей силы в производстве колхоза, наряду с механизацией производства, является повышение трудовой активности членов колхоза. А повышение трудовой активности членов колхоза в свою очередь зависит от применения принципа материальной заинтересованности — рост производства и производительности труда должен сопровождаться ростом фонда потребления. Приведем некоторые примеры из практики (см. таб. № 3)

Применяя таблицу № 3, нужно иметь в виду, что в колхозе «Валгута» в 1954 году было пересмотрено большинство норм выработок, в результате чего изменилось и количество начисленных трудодней при выполнении того же объема работ (см. примечание 3 к таблице № 1)

Таблица наглядно показывает, что нарушение материальной заинтересованности колхозников путем резкого снижения фонда

Т а б л и ц а № 3

Соотношение фонда потребления и трудовой активности членов колхоза
«Валгута» Эльваского района

	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1954 по сравн. с 1949
1. Общий денежн. доход (на 100 га зем. угодий)	6719,16	11031,57	19411,25	18955,70	27587,04	45053,19	670,5 %
2. Фонд потребле- ния (на 100 га зем. угодий)	2031,82	4054,01	6350,67	2326,64	9975,54	19622,60	965,7 %
3. Количество тру- додней, вырабо- танных трудо- способными чле- нами колхоза	161,35	201,54	341,36	381,77	357,52	353,75	219,2 %

потребления в 1952 году привело к снижению трудовой активности членов колхоза в 1953 году. Только благодаря тому, что колхоз в 1953 году располагал большим количеством рабочей силы (в лице нетрудоспособных, старых и малолетних членов колхоза, которых широко использовали в производстве в 1953 году), колхоз смог избежать упадка производства и имел возможность повести хозяйство в 1953 году вперед. Нужно иметь в виду, что именно рабочая сила, применяемая в процессе производства средств производства, создает материальные блага и потому нужно всячески поднимать трудовую активность членов колхоза, решающим стимулом чего является использование принципа материальной заинтересованности членов колхоза путем повышения фонда потребления соответственно развитию производства. Всякое более или менее значительное снижение фонда потребления, если оно не объясняется понижением производительности труда, хотя и создает большие возможности увеличения колхозных средств производства, одновременно является тормозом развития колхозного хозяйства, так как понижает трудовую активность членов колхоза, а это в свою очередь приводит к сокращению количества рабочей силы, занятой в колхозном производстве. Поэтому наряду с абсолютным ростом фонда потребления (рост в зависимости от роста валового дохода колхоза) в условиях слишком низкого удельного веса фонда потребления в валовом доходе колхоза имеет большое значение и относительный рост фонда потребления (рост по сравнению с общим валовым доходом колхоза). Относительный рост фонда потребления может происходить путем внедрения экономии в производстве и повышения уровня производства. Это может происходить за счет различных мелких производственных расходов и административных расходов колхоза, а именно: путем более широкого использования

своей рабочей силы в производстве и сокращения нанимаемой извне рабочей силы (так, например, за 1951—1953 годы в колхозе «Валгута» на строительных работах было затрачено 44% общих расходов на оплату нанятым строительным рабочим, то-есть 105 844 руб.), путем увеличения производства средств производства в своем хозяйстве (фураж, удобрение и т. д.), сокращения их покупки и внедрения экономии в производстве. Вся эта сэкономленная часть валового дохода колхоза идет в фонд потребления, увеличивая тем самым последний. Именно внедрением экономии объясняются те факты, что если в колхозе «Валгута» с 1951 до 1953 года валовой доход повысился на 40,24%, то фонд потребления вырос за этот же период на 52,88%, в колхозе «Корусте» валовой доход повысился от 1950 до 1953 года на 100,98%, а фонд потребления — на 199,25%. Но, как показывают сравнительно высокие затраты денежных средств колхоза на различные мелкие производственные нужды, колхозы имеют еще большие резервы для дальнейшего внедрения экономии и дальнейшего относительного повышения фонда потребления. Нужно обеспечить относительный рост фонда потребления в валовом доходе колхоза по крайней мере до 40—50%.

В росте фонда потребления колхоза выражается рост материального благосостояния членов колхоза. Этот фонд покрывает нужды и коллективного, и индивидуального потребления членов колхоза, причем основная часть (95—98%) идет именно на удовлетворение индивидуальных потребностей, фонд потребления распределяется между членами колхоза по их участию в общественном колхозном производстве. Участие отдельного члена колхоза в производстве измеряется количеством выработанных им трудодней.

Трудодень — это мера труда. Он зависит от тяжести, сложности и объема выполняемой работы. Таким образом, в выработанном количестве трудодней выражается количество рабочей силы, примененной в колхозном производстве. Поскольку рабочая сила создает материальные блага, рост выработанных трудодней, как правило, не приводит к сокращению фонда потребления и доли его, приходящейся на одного члена колхоза. Это наглядно показывает практика колхоза «Валгута», где затраты рабочей силы в производстве возросли к 1953 году по сравнению с 1949 годом в 1,66 раза, а валовой доход вырос за тот же период в 4,1 раза и фонд потребления (денежная часть) приблизительно в 4,5 раза. Таким образом, как правило, рост продукции производства превышает рост затрат рабочей силы, что объясняется ростом производительности труда. Однако это не всегда так. В практике колхозов встречаются и случаи, когда растет затрата рабочей силы, но продукция производства и фонд потребления не растут, а даже падают. Так получилось, например, в 1952 году в колхозе «Валгута». Это может случиться при стихийных бедствиях, когда погибает значительная часть урожая (как это было 1952 году, а в

некоторых районах и в 1954 году) Но это может происходить и в тех случаях, когда рост затраты рабочей силы происходит за счет роста непроизводительного использования рабочей силы или при падении качества работы.

Непроизводительное использование рабочей силы не создает материальных благ. Таким, например, является затрата рабочей силы на административных работах. Как показывает практика, затрата рабочей силы на административных работах в колхозах все еще большая. Так, в 1953 году было затрачено на административно-хозяйственных работах на 100 га земельных угодий в колхозе «Валгута» 140 трудодней или 4,05% от общего количества выработанных трудодней, в колхозе «Корусте» 229,34 трудодня или 6,65% и в колхозе «Выйт» 163,75 трудодня или 8,15% от общего количества выработанных трудодней. Но это лишь один, хотя и основной, вид непроизводительного использования рабочей силы. Такое использование рабочей силы отрывает большое количество рабочей силы от производства материальных благ и снижает оплату труда членов колхоза, работающих в производстве.

Продукция производства падает также при снижении качества затраченного труда. Трудодень не всегда выражает качество труда, что видно из практики колхоза «Валгута»: расход рабочей силы в полеводстве колхоза «Валгута» с 1949 до 1953 года, учитывая на каждые 100 га пашни, вырос с 1265 трудодней до 1707 трудодней (то-есть на 34,9%) При росте механизации на 145% должен был круто подняться уровень полеводства. Но в зерновом хозяйстве, где в 1949 и в 1953 годах было затрачено более 40% всех затраченных трудодней и где производство в большей степени механизировано, наблюдается совершенно иная картина — урожайность пала с 16,4 ц/га в 1949 году до 9,4 ц/га в 1953 году. Следовательно, понизилось качество затраченного труда. Отсюда ясно, что трудодень в полеводстве не отражал качества труда, а выражал лишь количество и квалификацию труда. Качество труда выражает трудодень лишь в животноводстве, так как после пересмотра системы оплаты труда в животноводстве на основе решения сентябрьского Пленума ЦК КПСС трудодни в животноводстве начисляются не просто по объему той или другой выполненной работы, но и по достигнутым результатам работы. Поэтому при существующей системе начисления трудодней в полеводстве рост расхода рабочей силы может не привести к повышению продукции, если будет допущено понижение качества труда. Известно, что качество труда в полеводстве определяется и тем, когда будет проведена работа. Январский Пленум ЦК КПСС указывал на необходимость проведения полевых работ в сжатые сроки и на высоком агротехническом уровне. Необходимость этого наглядно характеризуется следующими примерами. В 1953 году было убрано в агротехнически правильные сроки (до 5-го сентября) в Антсласком районе 58%, в Вяйке-Маарьяском

районе 53% и Отепяском районе 44% из общего количества зерновых. Результаты работ оказались следующими: если с полей, убранных до 5-го сентября, получили в среднем 14—15 центнеров зерна с гектара, то с полей, где опоздали с уборкой урожая, колхозы получили только 4—5 центнеров зерна с гектара. Таким образом, в результате затяжки уборочных работ колхозы потеряли $\frac{2}{3}$ выращенного урожая. Установлено, что зрелый неубранный хлеб теряет ежедневно в среднем 25—30 кг зерна на 1 гектар, скошенный, но не убранный хлеб — 30—45 кг зерна на 1 гектар, запоздание с молотьюбой убранного урожая на 3—4 недели приводит к потере 1,5—3 центнеров зерна на 1 гектар и т. д.¹ Все это лишний раз подчеркивает значение проведения полевых работ в сжатые сроки. Нужно создать прямую материальную заинтересованность колхозников в проведении полевых работ в агротехнически правильные сроки, чему может послужить введение начисления трудодней в зависимости от выполнения нормы выработки. Это не приведет к учету трудодней в соответствии с качеством работы, но создаст материальную заинтересованность как каждого колхозника в отдельности, так и всех колхозников в полном использовании рабочего времени, в выполнении полевых работ в сжатые сроки, чего необходимо добиться в сельском хозяйстве.

Основой участия членов колхоза в разделе фонда потребления остается во всяком случае трудодень, как мера количества и квалификации труда, вложенного членом колхоза в колхозное производство. Что касается введения учета трудодней в соответствии с качеством работы, то это можно сделать только путем введения начисления трудодней в зависимости как от количества выполненной работы, так и от достигнутого конечного результата работы (от количества произведенной продукции) Лишь начисление трудодней в соответствии с количеством и качеством работы (при условии, что оплата труда происходит по выработанным трудодням) соответствует закону распределения по труду. Поскольку величина как фонда потребления, так и всего валового дохода колхоза зависит от количества (и качества) затраченного труда, а величина начисляемой отдельному колхознику части фонда потребления от количества труда, вложенного им в колхозное производство, то члены колхоза заинтересованы в повышении трудовой активности.

Таким образом, как мы видим, развитие колхозного производства, повышение его уровня приводит непосредственно к повышению валового дохода колхоза и к повышению фонда потребления, следовательно — к подъему материального благосостояния членов колхоза. Сентябрьский, февральско-мартовский, июльский и январский Пленумы ЦК КПСС поставили перед сельским хозяйством большую задачу повышения уровня производства, повыше-

¹ См. «Социалистическое сельское хозяйство» № 7. 1954, стр. 1—2.

ния продукции сельскохозяйственного производства. Опыт ряда колхозов, районов и даже целых областей в 1954 году показал реальность выполнения этой задачи. Это обеспечивается мероприятиями партии и правительства по развитию тяжелой промышленности, росту механизации колхозного производства и применению передовых методов в производстве, а также проведением принципа материальной заинтересованности колхозного крестьянства в развитии производства.

KOLHOOSLIKU TOOTMISE TASEME TÕSTMINE KUI KOLHOOSITALURAHVA MATERIAALSE HEAOLU TASEME TÕSTMISE ALUS

B. Maiste

Poliitilise ökonoomia ring. Juhendaja M. Bronštein

R e s ü m e e

Sotsialistliku põllumajanduse areng allub täiesti sotsialismi põhilise majandusseaduse toimele. Vastavalt sellele majandusseadusele sotsialistliku ühiskonna, sealhulgas ka kolhoositalurahva materiaalse heaolu taseme tõstmine peab toimuma sotsialistliku tootmise pideva suurendamise ja täiustamise teel kõrgeima tehnika baasil. Põhilised tootmisvahendid sotsialistlikus põllumajanduses nagu kogu sotsialistlikus majanduseski kuuluvad riikliku, s. o. üldrahvaliku omandi sfääri. Riik, teostades industrialiseerimise poliitikat, forsseerides tootmisvahendite tootmist, varustab põllumajandust masina-traktoriijaamade kaudu uusima tehnikaga, kindlustades sellega ühtlasi põllumajandusliku tootmise pidevat kasvu ja täiustamist ning kolhoositalurahva materiaalse heaolu tõstmist. Sõja-järgsel perioodil, eriti kolhoosikorra aastate jooksul on tootmise mehhaniseerimine meie vabariigi põllumajanduses tunduvalt kasvanud, kuid ta ei vasta veel tootmise nõuetele. NLKP Keskkomitee pleenumite otsused näevad ette tootmise mehhaniseerimise tunduivat tõstmist lähemate aastate jooksul.

Kogu selle tehnika saab põllumajandus riigilt tasuta. Kuid põllumajandus omalt poolt peab täitma riigi ees oma kohustusi, sest, soodustades sellega omalt poolt tööstuse arengut, annab ta oma panuse põllumajanduse varustamisele uusima tehnikaga ning sellega baasil tootmise arendamisele ja täiustamisele põllumajanduses.

Tootmise mehhaniseerimisega aga ei ammendu kogu tootmise areng põllumajanduses. Masina-traktoriijaama tehnika kõrval võtavad kolhooslikust tootmisest osa samuti kolhooslikud tootmisvahendid ja kolhoosi tööjõud. Nimelt seetõttu, et tootmine kolhoosis toimub kolhooslike tootmisvahendite ja kolhoosi liikmete tööjõu abil, ongi kolhoosliku tootmise saadusest välja arvatud see osa, mis on loodud masina-traktoriijaama tootmisvahendite ja tööjõu poolt ning mis

läheb riigile masina-traktorijaama tööde eest tasumise vormis, nende kulutuste katteks, mis riik kandis kolhoosliku tootmissaaduse tootmiseks. Nagu näitavad tabelid 1 ja 2, on kolhooslik toodang seda suurem, mida suuremas ulatuses on tootmises rakendatud kolhooslikke tootmisvahendeid (siin väljenduvad need jagamatu fondi suurus) ja mida suurem tööjõu hulk on võtnud osa kolhooslikust tootmisest. Seepärast kolhoosliku tootmise areng eeldab eelkõige kolhooslike tootmisvahendite: jagamatu, sööda- ja seemne- ning kindlustusfondi pidevat tugevdamist ja tööjõu suurendamist tootmises. Tööjõu koguselise suurendamise kõrval, mis on piiratud kolhoosi liikmete arvuga, omab erilist tähtsust töö tootlikkuse tõstmine, mille peamiseks vahendiks on tootmise mehaniseerimine. Nii tööjõu hulga kui ka töö tootlikkuse tõstmiseks omavad aga kolhoosid veel ärakasutamata reserve.

Kolhooslike tootmisvahenditega ja kolhoosi liikmete poolt loodud toodangu arvel katab kolhoos kõik oma vajadused nii kulutatud tootmisvahendite taastamiseks, tootmise laiendamiseks kui ka oma liikmete materiaalsete vajaduste rahuldamiseks. Kolhoosi liikmete materiaalsete vajaduste rahuldamiseks minev saaduste hulk kujutab enesest kolhoosi tarbimisfondi. Olles osa kolhoosi kogutoodangust, sõltub tarbimisfond ka viimasest ja selle kaudu tootmise tasemest. Tuleb silmas pidada, et tarbimisfond ei ole toodangu ülejääk, vaid on osa kogutoodangust, mis on loodud kolhoosi liikmete tööga nende eneste jaoks. Seepärast on vääri selline praktika, kus tarbimisfondisse suhtutakse kui toodangu ülejäägisse ja seda kärbitakse jooksvate tootmisvajaduste katteks, nagu seda näeme Valguta kolhoosi 1951. ja 1952. a. praktikas (vt. tabel nr 1). Nagu näitavad kogemused (vt. tabel nr. 3), avaldab tarbimisfondi suurus otsest mõju kolhoosi liikmete tööalasele aktiivsusele. Seepärast omab kolhoosi liikmete tööalase aktiivsuse tõstmisel suurt tähtsust tarbimisfondi suhteline kasv (võrreldes teiste jaotuse osadega), mida võib saavutada kokkuhoiurežiimi juurutamise ja tootmise taseme tõstmise teel, millele seni aga on pööratud vähe tähelepanu.

Tarbimisfondi suuruse kasvus väljendub kolhoosi liikmete materiaalse heaolu taseme kasv, sest tarbimisfond läheb täielikult kolhoosi liikmete nii individuaalsete kui ka kollektiivsete materiaalsete vajaduste rahuldamiseks. Seejuures põhiline osa tarbimisfondist (95—98%) läheb otseselt kolhoosi liikmete individuaalsete materiaalsete vajaduste rahuldamiseks. Üksikute kolhoosi liikmete osa tarbimisfondi jaotamisel määratakse kindlaks nende poolt väljatootatud normipäevade arvuga. Normipäev seejuures esineb kolhoosi liikmete poolt kolhooslikus tootmises kulutatud tööjõu hulga mõõtühikuna. Praeguse taimekasvatuses kehtiva normipäevade arvestamise süsteemi puuduseks on see, et normipäevad ei väljenda töö kvaliteeti ja nende arvestamine ei stimuleeri töö tootlikkuse tõstmist, eriti tööde teostamist agrotehniliselt õigete tähtaegade jooksul. Seepärast oleks soovitatav normipäevade arvestamine viia sõltuvusse töönormide täitmisest, mis küll ei tee normipäevade arvestamist sõltu-

vaks töö kvaliteedist, kuid tõstab kolhoosi liikmete huvi tööaja täieliku ärakasutamise ja tööde teostamise tähtaegade lühendamise vastu.

Seega kolhoosliku tootmise areng, tema taseme tõstmine toob endaga kaasa kolhoosi kogutulu tõstmise teel ka tarbimisfondi kasvu, see aga tähendab kolhoosi liikmete materiaalse heaolu tõusu. NLKP Keskkomitee pleenumid põllumajandusalastes küsimustes seadsid meie põllumajanduse ette suure ülesande kolhoosliku tootmise taseme tõstmiseks, põllumajandusliku toodangu tõstmiseks. Nende ülesannete täitmine on tagatud partei ja valitsuse abinõudega rasketööstuse arendamisel, kolhoosliku tootmise mehhaniseerimise tõstmisel ja eesrindlike meetodite tootmisse juurutamisel, kuid samuti materiaalse huvitatuse printsiibi elluviimisega.

MASINA-TRAKTORIJAAMA JA KOLHOOSIDE VAHELISED LEPINGULISED SUHTED

H. Lindmäe

Tsiviilõiguse ja -protsessi ring. Juhendaja V. Kelder

NLKP Keskkomitee septembripleenumil, samuti veebruari-märtsipleenumil ja juunipleenumil vastuvõetud otsused on aluseks sotsialistliku põllumajanduse igakülgsel arendamisele. Põllumajandusliku tootmise edasise tõusu tagamisele on suunatud ka NLKP Keskkomitee jaanuaripleenumi otsused „Loomakasvatussaaduste tootmise suurendamisest”

NSV Liidus on tootmine allutatud tema põhieesmärgile — kogu ühiskonna järjest kasvavate materiaalsete ja kultuuriliste vajaduste maksimaalse rahuldamise kindlustamisele, kusjuures seaduspäraseks sotsialistlikus tootmises on asjaolu, et kõik rahvamajanduse harud arenevad tehnika pideva kasvu ja täiustamise alusel. Seega ka põllumajandusliku tootmise tõusu peamiseks tingimuseks kõrvuti agronoomilise ja zootehnilise abi suurendamisega on kolhooside tehnilise baasi tugevdamine, selle pidev täiustamine. Seega tootmise kasvu põhiline allikas põllumajanduses „on ajakohases tehnikas, suures hulgas ajakohastes masinates, mis teenindavad kõiki neid tootmisharusid”¹

Ainuüksi 1954. a. andis sotsialistlik tööstus põllumajandusele 137 000 üldotstarbelist traktorit (15-hobujõulises arvestuses), 46 000 vaheltharimistraktorit, 37 000 teraviljakombaini ja sadu tuhandeid teisi põllutöömashinaid.²

Sotsialistliku suurpõllumajanduse edasiarendamine ja varustamine uue tehnikaga on NSV Liidus lahutamatu seotud masina-traktoriijaamade süsteemiga.

Kolhoosliku suurpõllumajanduse saavutused on veenvalt tõestanud, et põllumajandusliku tootmise põhiliste tööriistade koondamine riigi kätte masina-traktoriijaamade süsteemis on ainsaks kolhoosliku tootmise kasvu kõrge tempo kindlustamise vahendiks.

¹ J. Stalin, Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus, Tallinn, 1952, lk. 83.

² Vt. Loomakasvatussaaduste tootmise suurendamisest, NLKP Keskkomitee pleenumil 31. jaan. 1955. a. sm. N. S. Hruštšovi ettekande põhjal vastuvõetud otsus. „Rahva Hää!” 2. veebr. 1955. a.

Sotsialistliku põllumajanduse edasiarendamise tingimustes moodustavad masina-traktorijaamad kolhoosikorra industriaalse materiaal-tehnilise baasi, on sotsialistliku riigi poolt kolhooside riikliku juhtimise tähtsaimateks tugipunktideks ja kolhoosliku tootmise otsustavaks jõuks.

Masina-traktorijaamade osatähtsuse suurendamisele põllumajanduses on suunatud NLKP Keskkomitee septembripleenumi ning järgnevat pleenumite otsused. Masina-traktorijaamade eriline osa väljendub ka NLKP ja valitsuse ühismäärustes, samuti NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega 20. veebruarist 1954. a. kinnitatud masina-traktorijaama ja kolhoosi tüüplepingus.

See asjaolu on kujukaks näiteks sellest, kuidas partei ja valitsus, arvestades sotsialismi põhilise majandusseaduse olulisi jooni ja nõudeid ning toetudes objektiivsetele majandusseadustele, kasutavad neid teadlikult sotsialistliku ühiskonna huvides. Vaba tegevusvälja rajamine objektiivsetele majandusseadustele, nende mõjusfääri laiendamine — selles avaldubki nõukogude riigi kui pealisehituse elemendi osa, tema aktiivne mõju baasile.

Masina-traktorijaama ja kolhoosi vaheliste suhete reguleerimisel on aluseks NSV Liidu Ministrite Nõukogu poolt 20. veebruari 1954. a. määrusega kinnitatud uus tüüpleping.

NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja NLKP Keskkomitee ühises määruses „Masina-traktorijaamade töö edasise parandamise abinõudest” rõhutatakse, et tootmisalased vahekorrad masina-traktorijaamade ja kolhooside vahel määratakse ka edaspidi kindlaks lepinguga. Masina-traktorijaamade ja kolhoosi vahel sõlmitud lepingul on seaduse jõud ja selle täitmine on lepingu pooltele kohustuslik.¹

Masina-traktorijaama ja kolhoosi vaheliste suhete ühtlase reguleerimise ning põllumajanduses partei ja valitsuse poliitika järjekindla elluviimise eesmärgil kehtestab tüüpleping põhisätted, milledest kõrvalekaldumine ei ole lubatud. Tüüplepingu põhiliste normidega vastuolus suvaliselt muudetud sätted ei oma juriidilist jõudu ega ole pooltele kohustuslikud.

Lepingule seadusjõu omistamine kriipsutab alla mitte ainult lepingu sätete täitmise kohustuslikkust, vaid ka seda, et igasugust lepingu rikkumist tuleb vaadelda seaduse rikkumisena. Siit tuleneb erilise range kontrolli vajadus nii lepingu sõlmimise kui ka tema kõrvalekaldumatu täitmise üle.

Asjaolu, et masina-traktorijaama ja kolhoosi vaheline leping oma jõult on võrdsustatud seadusega, ei tähenda aga tema lepingulise iseloomu eitamist. Tüüpleping määrab kindlaks ainult masina-traktorijaama ja kolhoosi vaheliste suhete põhisätted ja vormid. Kõik lepingu konkreetsed tingimused (tööde maht ja liigid, kvali-

¹ Vt. NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja NLKP Keskkomitee määrused, Tallinn, 1953, lk. 112.

teet, täitmise tähtjad jne.) määratakse kindlaks poolte kokkuleppel, konkreetsetes lepingus. Lepingupooltele veelgi suurema iseseisvuse andmisest kõnelevad ka NLKP Keskkomitee 1955. a. jaanuaripleenumi otsused, millega tehakse ettepanek lubada pooltel lepingu sõlmimisel otsustada, kas loomakasvatustööde mehhaniseerimise eest tasub kolhoos rahas või natuuras.

Masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelisi suhteid reguleeriva akti lepinguline iseloom avaldub ka selles, et masina-traktorijaam ja kolhoos on lepingu võrdõiguslikeks poolteks.

Masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelist lepingut kui eritüüpi lepingut iseloomustab asjaolu, et lepingust tulenevate õiguste ja kohustuste kandjateks võivad olla ainult masina-traktorijaam ja kolhoos. Seega on lepingu subjektid seaduses otseselt ette nähtud. Ükski teine kolhoosi või masina-traktorijaama leping teiste subjektidega ei moodusta endast antud tüüpi lepingut.

Lepingu üheks pooleks on masina-traktorijaam kui üldrahvalikule omandile rajanev ettevõtte. NSV Liidu Konstitutsiooni § 6 vaatab masina-traktorijaamu (kõrvuti kolhoosidega) suurte riiklike põllumajanduslike ettevõtetenä. Erinevalt sovhoosist ei ole masina-traktorijaamal oma põllumajanduslikku tootmist. Masina-traktorijaama tootmisvahendid, samuti põllumajanduslik spetsialistide kaader on määratud kolhooside teenindamiseks ja nende tootmis-tegevuse juhtimiseks.

Kuid see ei anna alust masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelise lepingu samastamiseks tööstusettevõtte lepinguga. Vastavalt VNFSV TsK § 220 mõttele moodustab tööettevõtte lepingu eseme mitte tööettevõtja töö, vaid selle töö saadus. Midagi sellist me ei näe masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelistes lepingulistes suhetes. Masina-traktorijaam ei ole tööettevõtte organisatsioon. Ta ei täida lepingulisi kohustusi ilma kolhoosi aktiivse osavõtuta. Et masina-traktorijaam on tugipunktiks kolhooside juhtimisel sotsialistliku riigi poolt, sekkub ta otseselt kolhoosliku tootmise organiseerimisse.

Samuti ei saa kolhoosi võrrelda tööettevõtte lepingus töötellijaga, kes tööde teostamisel tööettevõtja poolt ise jääb kõrvale. Masina-traktorijaama ja kolhoosi lepingulised kohustused on ühised ja nende täitmistest võtavad osa mõlemad lepingu pooled.

Masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelist lepingut ei tule samastada ka tsiviilõigusliku varakasutuslepinguga. Vastavalt TsK § 152-le varakasutuslepingu järgi üks pool (kasutuseleandja) kohustub teatava tasu eest andma teisele poolele (kasutajale) vara ajutiseks kasutamiseks. Et vara kasutamiseks on vajalik vara valdamine, peab kasutajale üle minema ka kasutatava vara valdus. Valduse üleminekust ei saa me rääkida masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelistes lepingulistes suhetes, sest lepingus ettenähtud tööde teostamisel masina-traktorijaama tehnikat käsutab masina-traktorijaama alaline kaader. Samuti on selle tõenduseks asjaolu, et kahju

tekitamisel suurema hädaohu allika poolt nõutakse kahjutasu suurema hädaohu allika omanikult — masina-traktorijaamalt.¹

Lugedes masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelist lepingut varakasutuslepinguks, eitaksime ka masina-traktorijaama organiseerivat osa kolhooside riiklikus juhtimises.

„Pravda” juhtkirjas kirjutatakse selle kohta sõnaselgelt, et „masina-traktorijaam pole töötetevõtja, laenutamispunkt. Ta on kolhoosi ökonoomikat suunav, põllumajanduse edasist tõusu, riiklike plaanide täitmist tagav kolhoosliku tootmise juht ja organisaator.”²

Teiseks seaduses ettenähtud lepingu pooleks on kolhoos — töötava talurahva vabatahtlik koondis. Masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelise lepingu alusel toimubki tihe koostöö üldrahvaliku tootmissektori ja kolhooslik-kooperatiivse sektori vahel.

Kolhooside tootmisalane teenindamine, uusima tehnika juurutamine põllumajanduses, põllumajandusliku tootmise mehaniseerimine — selles seisabki masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelise lepingu sisu. Kuid masina-traktorijaama osa ei ammendu kolhooside tootmisalasel teenindamisel mitte ainult tehnika rakendamisega kolhooslikus tootmises. Lisaks sellele, nagu märgib NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja NLKP Keskkomitee määrus „Masina-traktorijaamade töö edasise parandamise abinõudest” pannakse masina-traktorijaamadele ka kolhooside agrotehniline, zootehniline ja veterinaarne teenindamine.

Samuti abistab masina-traktorijaam kolhoosi tootmisplaanide ja aastaaruannete koostamisel, arvestuse korraldamisel ning kolhoosliku tootmise organiseerimisel. Selles avaldubki masina-traktorijaama juhtiv ja suunav osa kolhooslikus tootmises.

Kõigist ülalkäsitletud asjaoludest järeldub, et masina-traktorijaama ja kolhoosi vaheline leping on eritiüpi leping, mis ei mahu nõukogude tsiviilõiguses ettenähtud lepingute raamidesse.

Lepingu normidega reguleeritakse suhteid, mis kujunevad seoses kolhoosliku tootmisega ning riikliku ja kooperatiivse-kolhoosliku omandivormiga. Seejuures on lepingulised suhted lahutamatult seotud kolhoosisiseste suhetega. Samuti ei ole siin esiplaanil nende suhete varaline iseloom. Näha masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelises lepingus eelkõige varalise iseloomuga suhteid tähendab alahinnata masina-traktorijaama juhtivat ja suunavat osa kolhooslikus tootmises.

Selline käsitlus ei eita mõningate tsiviilõiguslike elementide olemasolu masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelistes lepingulistes suhetes. Seda tõendab ka asjaolu, et lepingust tulenevad varalised vaidlused lahendatakse tsiviilkohtupidamise korras, rakendades nõukogude tsiviilprotsessi norme. Tsiviilõigus moodustab protsessiõiguse suhtes temale vastava materiaalõiguse, kusjuures tsiviilprot-

¹ Kohtupraktikast kolhooside tsiviillasjus. NSV Liidu Ülemkohtu Pleenumi määrus 5. maist 1950. a. p. 10. Vt. NSV Liidu Ülemkohtu Pleenumi kehtivate määruste kogu, 1924.—1951. a., Tallinn, 1953, lk. 170.

² „Pravda” 17. novembrist 1953. a.

sessi ja tsiviilõiguse vahetõrda tuleb vaadelda sisu ja vormi vahetõrras. Seejuures vorm määratakse sisu (materiaalõiguse) poolt. Sellest lähtudes tuleb tunnista da reguleeritavates suhetes mõningate tsiviilõiguslike elementide olemasolu. See asjaolu ei ole aga küllaldaseks aluseks käsitleda masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelist lepingut tsiviilõigusliku eritõõpi lepinguna. Seega tuleb antud lepingut lugeda kolhoosiõiguslikuks lepinguks, kus esinevad mõningad tsiviilõiguslikud elemendid.

Bi saa nõustuda autoritega, kes väidavad, et masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelistest lepingulistest suhetest tulenevad vaidlused lahendatakse ainult lepingu normide alusel ja et tsiviilkoodeksi normid subsidiaarselt pole rakendatavad.¹

Lepingulistest suhetest tekkinud küsimuste ja vaidluste lahendamisel tuleb juhinda da põhiliselt lepingu normidest. Juhul, kui leping ei reguleeri ammendavalt kõiki pooltevahelisi vahetõrda, võidakse rahvakohtu poolt eelmainitud varaliste vaidluste lahendamisel kohaldada subsidiaarselt mõningaid VNFSV TsK sätteid. Üksikute VNFSV TsK normide rakendamine tuleneb tsiviilõiguslike elementide olemasolust pooltevahelistes varalistes suhetes. Nii võib kohaldada VNFSV TsK § 112 sätteid, mille järgi pooltel on õigus lepingut täita enne tähtaja saabumist, kui see on kooskõlas lepingu mõttega. Samuti võib kohaldada VNFSV TsK § 118 sätteid, mis näevad ette poolte vastutusest vabanemise lepinguliste kohustuste täitmise võimaluse korral. Seejuures on oluline, et nende sätete rakendamine aitaks aktiivselt kaasa masina-traktorijaama ja kolhoosi vaheliste suhete kindlustamisele ja arendamisele.

Kolhoosid, keda masina-traktorijaamal tuleb lepingute alusel teeninda da, määrab rajooni TSN täitevkomitee.

Masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelise lepingu aluseks on masina-traktorijaama ja kolhoosi tootmisplaanid.

Saadud plaaniliste ülesannete alusel koostab masina-traktorijaam oma aastatootmisplaani, millest lähtudes ta viib läbi ettevalmistustõõ lepingute sõlmimiseks kolhoosidega. Seejuures arvestab masina-traktorijaam oma tootmisvõimalusi, võtab arvesse teenindatavate kolhooside suurust ning nende plaaniülesandeid. Erilist tähelepanu tuleb masina-traktorijaamal põõrata mahajäänud kolhooside abistamisele. Tuleb pidada silmas ka kolhooside tootmisvahendite hulka (põõllumajanduslik inventar, hobuste arv ja seisund) ning tõõjõu olemasolu kolhoosis. Masina-traktorijaam peab arvestama ka kolhoosi iseloomu, tema külvipinna struktuuri ning NLKP Keskkomitee pleenumitel vastuvõõtetud otsuseid. Kõige selle alusel määrab masina-traktorijaam oma tõõde mahu ja iseloomu kolhoosides.

Samuti nagu masina-traktorijaam viib ka kolhoos läbi ettevalmistustõõ lepingu sõlmimiseks. Plaani koostamisel tuleb selgitada, millised tõõd suudab kolhoos teostada oma jõududega ning missuguste tõõde tõõdes osas on vajalik masina-traktorijaama abi. Seejuures

¹ Vt. И. В. Павлов, Рецензия на книгу А. А. Рускола, Б. А. Лисковца «Колхозное право». «Социалистическая законность», 1951, № 4, lk. 90.

tuleb lähtuda ka rajooni TSN täitevkomitee ja masina-traktorijaama poolt antud juhenditest.

Ettevalmistustöös lepingu sõlmimiseks peab masina-traktorijaam osutama kolhoosile abi tootmisplaani koostamisel.

Vastavalt põllumajandusliku artelli tüüppõhikirja § 20 p. „e”-le kinnitab kolhoosi üldkoosolek aasta tööplaani ja ehitustööde ulatuse. Seega peab kolhoosi juhatus eelnevalt lepingu põhitingimused läbi arutama kolhoosi üldkoosolekul.

Leping sõlmitakse kolhoosis kolhoosi juhatuse liikmete juuresolekul. Leping koostatakse kahes eksemplaris ja kirjutatakse alla masina-traktorijaama direktori ja kolhoosi juhatuse esimehe poolt.

Vastavalt põllumajandusliku artelli tüüppõhikirja § 20 p. „d”-le arutatakse leping läbi ja kinnitatakse kolhoosi üldkoosoleku poolt.

Seejärel vaadatakse leping läbi ja registreeritakse rajooni TSN täitevkomitees.

Lepingu sõlmimisel määravad pooled kindlaks lepingu alusel tekkinud varaliste vaidluste kohtualluvuse kas masina-traktorijaama või kolhoosi asukoha järgi. Seega masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelistest suhetest tulenevad varalised vaidlused lahendatakse rahvakohtus lepingulise alluvuse järgi.

Lepingus ettenähtud tööde alustamise ja lõpetamise kalendriliste tähtaegade ning kvaliteedi näitajate osas lepivad pooled kokku lepingu lahutamatu osa moodustavate kokkulepete alusel.

Kokkulepetesse on võimalik lülitada ka töid, mis ei olnud lepingus ette nähtud, kui vajadus nende teostamiseks kerkib tootmisprotsessis.

Et kokkulepped seovad pooli kindlate kalendriliste tähtaegade ja kvaliteedinõuetega, mis lepingus puuduvad, on kokkulepete osa põllumajandusliku tootmise tõusu organiseerimisel eriti suur.

Tööde alustamise ja lõpetamise kalendrilised tähtajad ja tööde kvaliteedi näitajad määratakse kindlaks kolhoosi esimehe ja kolhoosis töötavate masina-traktorijaama spetsialistide poolt. Kokkulepped sõlmitakse hiljemalt 10 päeva enne tööde algust. Alla kirjutavad kolhoosi esimees ja masina-traktorijaama direktor või peaaugronoom. Kokkulepped ei kuulu kolhoosi üldkoosoleku poolt kinnitamisele.

Kõneldes masina-traktorijaama ja kolhoosi vastastikustest kohustustest, tuleb eriti esile tõsta lepinguliste õiguste ja kohustuste lahutamatu seost. See asjaolu tuleneb lepingu subjektide ühistest eesmärkidest ja ülesannetest. Lepingu subjektide õigused ja kohustused on siin vastastikku tingitud — ühe lepingu poole kohustused on teise poole õiguseks.

Lepingu esimene osa käsitleb masina-traktorijaama ja kolhoosi ühiseid kohustusi kolhoosliku tootmise tõusu organiseerimisel. Pooled määravad kindlaks vastavalt üksikutele kultuuridele külvipinna suuruse ha-tes ning kultuuride saagikuse.

Samas osas konkretiseerivad pooled oma kohustusi ühisloomade arvu tõstmisel üksikute loomaliikide järgi seisuga lepingu-aasta

1. oktoober. Määratakse kindlaks ka ühiskarja produktiivsus ühe looma kohta ja kogutoodang kolhoosis, samuti loomasöötade ettevalmistamise ulatus.

Lepingu teises osas lepivad pooled kokku kolhoosis teostatavate tööde mahus ja ulatuses. Senini kehtinud tüüpleping käsitles masina-traktorijaama ja kolhoosi kohustusi põllumajanduslike tööde teostamisel lahus lepingu eri osades. Uus tüüpleping, vaadeldes mõlema poole kohustusi koos, rõhutab sellega masina-traktorijaama ja kolhoosi ühiseid eesmärke ja kohustusi kolhoosliku tootmise edasise tõusu kindlustamisel.

Lepingulised kohustused, mille täitmine on pandud ainult masina-traktorijaamale või kolhoosile, määratakse üksikasjaliselt kindlaks lepingu eri osades.

Lepinguga on reguleeritud ka tööde üleandmise-vastuvõtmise kord.

Masina-traktorijaama poolt teostatud tööde kvaliteedi ja täitmise tähtsajalisuse kindlustamisel, samuti lepingus ettenähtud ulatuses tööde täitmise üle kontrolli teostamisel on suur osa tööde üleandmise-vastuvõtmise eeskirjade täpsel täitmisel.

Selleks tuleb iga töö lõpetamisel, kuid mitte harvem kui üks kord 10 päeva kestel, masina-traktorijaama poolt teostatud töö kolhoosile üle anda vastava akti alusel. Tööde üleandmine-vastuvõtmine toimub kolhoosi teenindava traktoribrigaadi brigadiri ja kolhoosi põllutööbrigaadi brigadiri (või loomakasvatusefarmi juhataja) juuresolekul. Traktoristi, kombaineri ja masinisti poolt teostatud töö võetakse vastu vahetuse lõpul vastava arvestuslehe alusel.

Tööde üleandmise-vastuvõtmise aktid ja arvestuslehed tõendavad masina-traktorijaama ja kolhoosi vaheliste lepinguliste kohustuste täitmist. Ühtlasi on nad dokumentideks, mille alusel toimub tööde tasustamine ja pooltevaheline arvestus.

Kolhooslikus tootmises teostatud tööde kvaliteetsuse kindlustamisel on eriline koht masina-traktorijaama peaaagronoomil. NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja NLKP Keskkomitee määrusega „Masina-traktorijaamade töö edasise parandamise abinõudest” pandi peaaagronoomidele põllumajanduslike tööde kvaliteedi kontrollimisel riikliku inspektori kohustused. Masina-traktorijaama peaaagronoomi juhendid ja korraldused agrotehnilistes küsimustes on kohustuslikud lepingu mõlemale poolele. Muuta ja tühistada saab neid ainult vabariigi põllumajanduse ministeerium. Nii võib masina-traktorijaama peaaagronoom anda korraldusi mittekvaliteetse töö ümbertegemiseks ning esitada masina-traktorijaama direktorile tööde kvaliteedi nõudeid rikkunud traktoribrigaadide töötajaid distsiplinaarkaristuse määramiseks.

Masina-traktorijaama töötajate poolt agrotehnika eeskirjade korduval rikkumisel on peaaagronoomil õigus määrata süüdlastele administratiivtrahv 10—100 rublani. Trahvid peetakse kinni töötasust masina-traktorijaama raamatupidaja poolt akti alusel. Kinni peetud trahvid kantakse NSV Liidu eelarvesse.

Kõik need abinõud on suunatud kolhooslikus tootmises teostatud tööde kvaliteedi kindlustamisele.

Masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelise lepingu põhjal toimub masina-traktorijaama poolt teostatud tööde tasustamine naturaaltasu süsteemi alusel. Naturaaltasu süsteem tagab lepingu poolte huvitatuse lepinguliste kohustuste täitmisel ning tugevdab linna ja maa majanduslikke sidemeid. Kuni 1953. aastani kehtinud naturaaltasu määramise süsteem, kus naturaaltasu sõltus tehtud tööde mahust ja kultuuride viljakusest, ei stimuleerinud eesrindlikke kolhoose. Seepärast võitluses põllumajanduslike kultuuride viljakuse tõstmise eest mindi NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja NLKP Keskkomitee määrusega „Masina-traktorijaamade töö edasise parandamise abinõudest” üle kindlatele naturaaltasu normidele toonide järgi. Uue naturaaltasu arvestamise süsteemi aluseks on tehtud tööde maht ja kvaliteet, mitte aga enam viljakus. Selline süsteem suurendab kolhooside huvi oma põllumajanduslike kultuuride viljakuse tõstmise vastu.

Tööde eest, mida masina-traktorijaam täidab lepingulisi tähtaegu rikkudes, tasub kolhoos madalamate tariifide järgi. Plaani ületamisel (lepinguvälised tööd) arvestatakse naturaaltasu määra, mis on ette nähtud tähtajaliselt täidetud tööde eest. Saagikuse tõstmise eest kolhoosis on masina-traktorijaamal õigus lisatasule.

Üheaegselt naturaaltasuga tuleb kolhoosil varumisorganeile üle anda toiduteravili masina-traktorijaama töötajate poolt väljatöötatud normipäevade eest garanteeritud miinimumi alusel.

Masina-traktorijaama tööde eest, millede osas naturaaltasu ei ole määratud, tasub kolhoos rahas.

Masina-traktorijaama direktor ja pearaamatupidaja kannavad isiklikku vastutust tööde õige arvestamise ning naturaali- ja rahalise tasu õigeaegse laekumise eest.

Masina-traktorijaama ja kolhoosi vaheline leping reguleerib ka poolte vastutust lepingu rikkumisel. Lepinguga ettenähtud vastutuse vormid on suunatud mitte üksnes kahjude heastamisele, vaid ka lepingulise kohustuse täitmise kindlustamisele.

Nii peab kolhoos, kes ei anna tähtaegselt üle masina-traktorijaamale arvestatud naturaaltasu, tasuma viivist 0,5% üleantavast kogusest iga 10 päeva hilinemise eest.

Kui kolhoos ei tasu õigeaegselt rahalist tasu, nõutakse see sisse rahvakohtu kaudu, olenemata nõudesumma suurusest. Vastavalt NSV Liidu Ülemkohtu Plenumi määrusele 5. maist 1950. a. „Kohtupraktikast kolhooside tsiviilasjus” kolhooside võlgnevus rahas ja natuuras tööde eest, mis on teostatud masina-traktorijaama poolt lepingu alusel, tuleb sissenõudmise korra suhtes võrdsustada maksumisega riigieelarvesse. Võlgnevuse sissenõudmisele ei laiene hagi-aegumine. Nagu järeldub NSV Liidu Ülemkohtu Plenumi 17. septembri 1954. a. määrusest, ei tule kolhoosi trahvida rahatrahviga naturaaltasu mittemaksmise eest lisaks lepingus ettenähtud viivisele.

Masina-traktorijaama süül lepingus ettenähtud tähtaegade rikku-

misega teostatud tööde eest tasub kolhoos NSV Liidu valitsuse poolt hilinemisega teostatud tööde kohta kehtestatud määrade alusel.

Kui tähtaegade rikkumine toimus kolhoosi süü tõttu, tasub kolhoos samas korras nagu tähtajaliselt teostatud tööde eest.

Masina-traktorijaama poolt mittekvaliteetselt teostatud töid vastu ei võeta ning need ei kuulu tasustamisele.

Juhul, kui üks lepingu pool on sunnitud tegema lisakulutusi, mis on tingitud teise poole lepinguliste kohustuste rikkumisest, heastab süüdlane pool tegeliku kahju. Tegeliku kahju all tuleb siin mõista tehtud lisakulutusi.

Raskem on määrata kahju suurust, mille põhjustas masina-traktorijaama poolt teostatud tööde halb kvaliteet või tööde teostamine kokkulepetes ettenähtud tähtaegade rikkumisega. Et vastavalt lepingule masina-traktorijaama halvakvaliteedilisi töid vastu ei võeta ning masina-traktorijaam peab need tööd ümber tegema oma kulul, siis praktikas on tegemist peamiselt juhtudega, kus masina-traktorijaam ei pea kinni agrotehnilistest tähtaegadest. Seetõttu kujuneb ka viljasaak madalaks. Kolhoosile tekitatud kahju väljendub saamata jäänud viljakoguse väärtuses, mis kolhoos oleks saanud põllumajanduslike tööde tähtajalisel teostamisel. Hilinemisega teostatud tööde osas kehtestatud madalamad tasumäärad enamikul juhtudel ei kata kolhoosile tekitatud kahju. Sellisel juhul tuleks kahju suuruseks lugeda lepingus ettenähtud vastava kultuuri plaanilise saagi ning faktiliselt kogutud saagi maksumuse vahe. Seejuures tuleb arvesse võtta ka saadud kompensatsioon madalamate tasumäärade rakendamisel. Selline kord suurendaks masina-traktorijaama vastutust oma kohustuste tähtajalise täitmise suhtes.

Masina-traktorijaama ja kolhoosi vaheline leping saab olla ainult siis otsustavaks teguriks põllumajandusele püstitatud ülesannete lahendamisel, kui pooled sellest kõrvalekaldumatult kinni peavad ja seda täpselt täidavad.

Seega tuleb leping lugeda ainult sellisel juhul täidetuks, kui on täidetud kõik lepingus ettenähtud tingimused ja poolte poolt endale võetud kohustused. Sellest lähtudes ei saa nõustuda kolhoosiõiguse õpiku vastava osa autori A. Ruskoli seisukohaga. Autor väidab, et lepingu täitmise all tuleb mõista kõigi lepingus ettenähtud tööde täielikku ja õigeaegset täitmist nii kvantiteedi kui ka kvaliteedi osas.¹

Vaadeldes lepingu täitmisenä ainult lepinguliste tööde teostamist poolte poolt tuleks lepingu täitmise all mõista ainult poolte kohustuste osalist täitmist. See oleks aga lepingu objekti lubamatu kitsendamine ning piiraks masina-traktorijaama osa kolhooslikus tootmises ainult teatud tööde teostamisega. Selline käsitus viiks masina-traktorijaama kui sotsialistliku riigi poolt kolhooside juhtimise tugipunkti ning kolhoosliku tootmise organiseerija osa vähendamisele. See lähendaks masina-traktorijaama tööettevõtte organisatsioonile,

¹ Kolhoosiõigus, Tallinn, 1950, lk. 344.

kelle kohustused piirduvad ainult lepingus määratud tööde teostamisega. Nii ei saa lugeda lepingut täidetuks sellisel juhul, kui on küll teostatud lepingus ettenähtud tööd, kuid masina-traktorijaama poolt kolhoosile osutatud vähese agronoomilise, zootehnilise ja veterinaarse abi tõttu ei saavutata lepingus kindlaksmääratud põllumajanduslike kultuuride saagikust ning ühisloomade arvu kasvu.

Lepinguliste kohustuste täitmise kindlustamisel omab suurt tähtsust masina-traktorijaama nõukogu. Nõukogu moodustatakse tihedate sidemete loomiseks masina-traktorijaama ja kolhoosi vahel. Tema koosseisu kuuluvad masina-traktorijaama direktor (nõukogu esimees), peazootehnik, vanem veterinaararst, pearaamatupidaja, masina-traktorijaama poolt teenindatavate kolhooside esimehed ning kolhoosis töötavad masina-traktorijaama spetsialistid. Vastavalt NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja NLKP Keskkomitee määru-
sele „Masina-traktorijaamade töö edasise parandamise abinõudest” tuleb ka kohalikel nõukogudel ja parteiorganil teostada süstemaatilist kontrolli masina-traktorijaama ja kolhoosi vaheliste lepinguliste kohustuste täitmise üle. Sellest lähtudes tuleks lugeda otstarbekaks, et masina-traktorijaama nõukogu tööst võtaksid osa rajooni TSN täitevkomitee ja parteiorganite esindajad.

NLKP Keskkomitee septembripleenumi poolt näidatud abinõud masina-traktorijaamade töös esinevate puuduste likvideerimiseks ning masina-traktorijaamade ülesannete laiendamine aitasid oluliselt kaasa masina-traktorijaama ja kolhoosi vaheliste suhete parandamisele ja kindlustamisele.

Uus tüüpleping on seega tähtsaks põllumajanduslikku tootmistegevust reguleerivaks aktiks ning otsustavaks teguriks põllumajandusele püstitatud ülesannete lahendamisel.

Masina-traktorijaama ja kolhoosi vahelise lepingu tähtsus ei piirdu sellega, et lepingu kui seaduse kõrvalekaldumatu täitmine likvideerib masina-traktorijaama tehnika ebarahuldava kasutamise kolhoosis, vaid ta aitab kõrvaldada ka teisi põllumajanduse arengut pidurdavaid tegureid (puudused kolhoosliku tootmise organiseerimises, vähese agronoomilise ja zootehnilise abi osutamine kolhoosidele jne.)

Masina-traktorijaamade töö olulise parandamise tulemusena tehti 1954. a. künnile ümberarvestatult põllumajanduslikke töid 75 miljoni ha võrra rohkem kui 1953. a. On paranenud nende töö kvaliteet. See kõik näitab, et masina-traktorijaamade kui kolhoosliku tootmise arendamise otsustava jõu osatähtsus on suurenenud, nagu märgitakse 1955. a. NLKP Keskkomitee jaanuaripleenumi otsustes.

ДОГОВОРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ МАШИННО-ТРАКТОРНОЙ СТАНЦИИ С КОЛХОЗАМИ

Х. Линдмье

Кружок гражданского права и процесса. Руководитель В. Кельдер

Р е з ю м е

В социалистическом производстве все отрасли народного хозяйства развиваются на основе постоянного роста и усовершенствования техники. Поэтому главным условием дальнейшего развития социалистического сельского хозяйства, наряду с увеличением агрономической и зоотехнической помощи, является постоянное укрепление его технической базы. Индустриальной материально-технической базой колхозного строя являются машинно-тракторные станции. Вместе с тем они — важнейшие опорные пункты в руководстве колхозами со стороны социалистического государства и решающая сила в развитии колхозного производства. Поэтому дальнейшее развитие колхозного строя теснейшим образом связано у нас с системой машинно-тракторных станций.

Отношения МТС с колхозами являются договорными. На основе типового договора, утвержденного в 1954 г., и своих производственных планов, колхоз и МТС заключают договор на каждый год.

Договор МТС с колхозами имеет силу закона, является обязательным для обеих сторон, и каждое нарушение договорных обязательств является нарушением закона.

Однако то обстоятельство, что договор МТС с колхозами имеет силу закона, не отрицает его договорного характера. Все конкретные пункты договора определяются субъектами этих договоров, которые представляют собой его равноправные стороны.

Договор МТС с колхозами не является гражданско-правовым договором. От гражданско-правовых договоров он отличается тем, что основным в этом договоре не является имущественный элемент. Видеть в договорных отношениях МТС с колхозами прежде всего имущественные отношения, значит — снижать роль МТС в колхозном производстве.

Однако это не значит, что в договоре МТС с колхозами не могут иметь место некоторые гражданско-правовые элементы.

При заключения договора МТС и колхоз в первой его части определяют основные цели и перспективы дальнейшего развития колхозного производства, во второй части — совместные обязательства по проведению отдельных сельскохозяйственных работ, а в остальных частях — отдельные обязательства МТС и колхоза. Договором устанавливается также порядок сдачи-приемки произведенных работ, ответственность сторон за нарушение договора и т. д.

Договор МТС с колхозами следует считать выполненным только тогда, когда выполнены все отдельные виды сельскохозяйственных работ в установленных договором сроках, а также принятые в первой части договора обязательства.

Основными средствами, гарантирующими полное выполнение сторонами своих договорных обязательств, являются: соблюдение установленного порядка сдачи-приемки работ, возложение на главного агронома МТС обязанности инспектора по государственному контролю над качеством сельскохозяйственных работ, работа Совета МТС и установленные договором санкции. Последние являются не только способом возмещения причиненного невыполнением или недоброкачественным выполнением ущерба, но прежде всего средством обеспечения выполнения всех договорных обязательств.

VEDELOPTIKA KASUTAMINE UURIMUSLIKUS KOHTUFOTOGRAAFIAS

S. Selg

Kriminalistika ring. Juhendaja O. Püssa

Igapäevases elus, kõneldes optilistest vahenditest, on meil välja kujunenud üldine arvamus, et kõik sellekohased abinõud — objektiivläätsed, kondensorläätsed, prismad jm. — peavad olema valmistatud ainult klaasist või mingist muust sellesarnasest tahkest, ühtlaselt läbipaistvast aineist. See seisukoht on ka praktiliselt põhjendatud, sest tavaliselt, kasutades mitmesuguseid optilisi aparate — fotokaameraid, mikroskoope jt., näeme seal alati klaasoptikat. Kuigi klaasoptikat kasutatakse laialdaselt uurimuslikuks otstarbeks, ei rahulda see siiski täiel määral uurimusliku kohtufotograafia nõudeid.

Nii ei ole võimalik klaasoptikat rakendada refleks-ultraviolett-fotograafias (fotografeerimine reflekteerunud ultraviolettkiirtega) lähemalaineliste ultraviolettkiirte puhul. Tavalise klaasoptikaga on võimalik fotografeerida lainepikkusi kuni $366\text{ m}\mu$. Lühemal lainel on klaasoptika läbipaistmatu.

Fotografeerimiseks reflekteerunud ultraviolettkiirtes $366\text{--}200\text{ m}\mu$ -ni kasutatakse spetsiaalseid kvartsklaasist objektiive. Teatavasti on aga kvartsklaasi töötlemine tehniliselt eriti raske, millest tingituna sellised valmisobjektiivid ning isegi lihtläätsed on väga hinnalised ja defitsiitsed.

On tuntud rida tahkeid aineid, mis samuti nagu kvartski on läbipaistvad ultraviolettkiirtele lähemalainelises spektri osas.

Ultraviolettkiirte spektri liinis kuni $300\text{ m}\mu$ on läbipaistvad peamiselt vilgukivi, tselluloid, teemant ja õhuke klaas (preparaadi katteklaas).

Kuni $200\text{ m}\mu$ -ni ultraviolettkiiri läbilaskvateks aineteks on aga kivisool, kaaliumkloriid, fluoriit, kristalne kips jt.

Olgugi et loetletud ained lasevad läbi ultraviolettkiiri ka lähemalainelises ultraviolett-spektri osas, ei ole enamikku neist võimalik kasutada optilistele nõuetele vastavate läätsede valmistamiseks. Laialdasemat kasutamist on leidnud vaid kivisool ja fluoriit, mida rakendatakse kvartsläätsede akromatiseerimiseks. Teisi ülalnimet-

tatud aineid saab edukalt kasutada refleks-ultraviolettfotograafias vaid filtrimaterjaliks ja teisteks abivahenditeks, nagu preparaate alus- ja katteklaasid, küvetid jne.

Kuidas saame aga üle meie ees seisvatest raskustest? Kuidas saame fotografeerida reflekteerunud ultraviolettkiirtes, kui meil puudub hinnaline ja defitsiitne kvartsoptika?

Neile küsimustele saame anda päris rahuldava vastuse, kui uurime lähemalt vedelikke ja nende omadusi.

Me teame, et vedelik pisikeste tilkadena püüab võtta endale kera kuju. Eriti märgatav on see selliste vedelainete puhul, mis omavad suurt pindpinevustegurit. Seda vedelikkude omadust olemegi kasutanud vedelläätsede kujundamisel.

Meie vajadusteks ei sobi aga iga vedelik, vaid see peab vastama järgmistele tingimustele. Läätsedeks kasutatav vedelik:

1) ei tohi tunduvalt fluorestseeruda ega absorbeerida ultraviolettkiiri;

2) peab läbi laskma ultraviolettkiiri lainepikkusega vähemalt 400—250 m μ ;

3) ei tohi kiiresti aurustuda ega olla oma koostiselt liiga vedel;

4) peab omama normaalset dispersiooni ja suurt pindpinevustegurit.

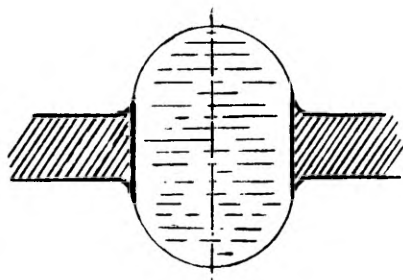
On teada rida vedelikke, mis lasevad ultraviolettkiiri läbi 300—200 m μ -ni, nagu kanada palsam, eeter, atsetoon, tärpentin, destilleeritud vesi, etüül- ja metüülpiiritus, kloroform, äädikhape, glütserool (keemiliselt puhas glütseriin), riitsinusõli ja mitmesuguste orgaaniliste ja anorgaaniliste ainete lahused.

Nimetatud neljale tingimusele vastab esialgsete katsete tulemusena kõige paremini puhas glütseriin.

I. Optilistele nõuetele vastava vedelläätse kujundamine

1. Algul näib väga raske valmistada vedelikust optilistele nõuetele vastavat läätse, kuid tegelikult ei olegi see nii keeruline.

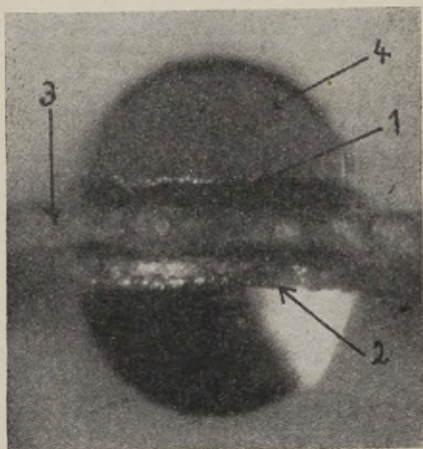
Võtame katseks ca 0,2—0,5 mm paksuse vaskplekist ketta, läbimõõdus 1,5—2 cm, ja puurime selle keskele täpselt ristloodis 1-mm-se läbimõõduga ava. Puurimise järel tuleb ava lihvida. Et vähendada märgumise võimalust, on soovitatav pärast ava puurimist, kuid enne selle lihvimist, venitada koonusekujulise teravikuga ava ääred kahelt poolt ketta tasapinnast kõrgemaks, nagu see on näha joonisel 1. Tavaline nõel, mis mahub vabalt läbi puuritud ava, on kohane lihtsa vedelläätse moo-

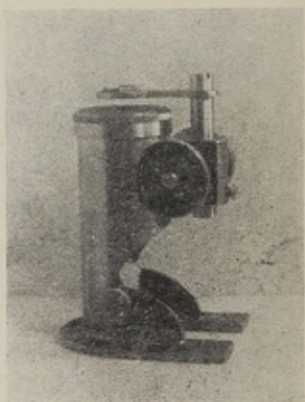
Joonis 1.

dustamiseks. Kastes nõela otsa mõne mm sügavuselt glütseriini, jääb nõela väljatõmbamisel sellele väike glütseriinkuulike. Asetame nõela otsa koos glütseriiniga ettevaatlikult avasse. Nõela eraldades jääb vedelikukuulike ava äärtele, kust see valgub avasse, mille täidab ühtlaselt. Peamiselt tänu pindpinevusele kujuneb avas olevast glütseriinist korrapärane kaksikkumer pisiläätis, mille fookuse kaugus, sõltudes ava diameetrist ja läätse kumerusest, kõigub 0,2—1 mm ümber.

Mida enam glütseriini jääb nõelale, seda suurema kumeruse omandab avas kujunev lääts. Seega lüheneb fookusekaugus, kasvab suurus. Kuid siin on oma piir, mida hoiab sõltuvuses ava diameeter.

Joonis 2.

Joonis 3.

Avas kujunenud vedelläätse kontrollime tavalise käsiluubiga, et veenduda, kas lääts on kujunenud ühtlaselt, sest vedelikku võis valguda läätse hooletul sisseasetamisel üle ava äärte. Läätse ebaõnnestumisel, mida võib harjumatusel esineda, puhastame ja kuivatame ava glütseriinist ning katsetame uuesti. Puhastada on soovitatav tavalises vees loputamise teel. Läätse kohaleasetamise ebaõnnestumises võivad olla süüdi alljärgnevad asjaolud:

1) nõelale võetud glütseriinihulk on liiga suur, ava ei suuda seda vastu võtta ja glütseriin valgub laiali;

2) ava ümbruses võib leiduda glütseriini jälgi, mis muudab metalli märgumiseks väga soodsaks;

3) viga võib peituda glütseriinis endas: ta võib sisaldada kõrvalaineid, mis muudavad glütseriini kasutamiskõlbmatuks.

Glütseriinlääts üldine kuju on näidatud 36-kordse suurendusega juuresoleval fotol (joon. 2). Siin on näha, et glütseriinlääts, mis on võtnud endale kaksikkumera kuju (4), asetseb täpselt avas. Fotol on näha ka ava ülesvenitatud ääred (1 ja 2). Vedellääts, aset-

sedes selliselt avas, talub isegi suuremaid põrutusi ja teda võib kallutada igasugusesse asendisse, ilma et ta muudaks oma vormi ja optilist kvaliteeti.

Tegelikult moodustab selline pisilääts endast vedelikluubi, mille läbi on võimalik teostada vaatlusi. Selleks otstarbeks ei saa teda kasutada enam käsiluubina, sest lääts omab ülilühikest fookusekaugust. Seepärast on vaja juba erilist statiivi, mis on vaadeldava objekti kohal üles-alla reguleeritav, on varustatud mikromeetrikruviga ja võimaldab altvalgustust.

Selline glütseriinluup on meie poolt konstrueeritud lihtsal kujul, nagu see on näha joonisel 3.

Oma suhteliselt lihtsast konstruktsioonist hoolimata võimaldab selline vedelikluup üllatava ulatusega suurendusi. Kui vaadelda sellise luubiga inimese verd, siis võib preparaadil vabalt eristada ja loetleda verekehakesi. Võrdleva vaatluse abil tehti kindlaks suurendus ca 150—200 korda. Sellise luubi kvaliteeti suurendab veel asjaolu, et vaatlusel ei ole märgata optilisi vigu, nagu moonutusi, sfäärilist ja kromaatilist aberratsiooni jne.

Optilisi vigu võib esineda vaid siis, kui ava, milles asetseb glütseriinlääts, ei ole valmistatud küllaldase täpsusega. Joonisel 2 me nägime avas asetseva glütseriinlääts külgevaadet ja ava ülesvenitatud servi. Fotol esineva suurenduse puhul ilmnevad vead, mida muidu, väikese suurenduse korral ja palja silmaga üldse näha ei ole: ava servad on konarlikud ning ebaühtlased. Sellised avad aga ei ole vastuvõetavad kvaliteetsete vedelläätsede moodustamisel. Lääts saab muidugi luubina kasutada, ilma et end oluliselt tunda annaksid optilised vead, mis on tingitud peamiselt just ava halvast töötlemisest, kuid terav on see küsimus juhul, kui kasutame niisugust vedellääts mikroskoobi objektiiviks, fotografeerimiseks peegeldunud ultraviolettkiirtes.

Huvitav on märkida, et sellisel vedelläätsel, nagu seda võib näha mainitud fotol, on ebatavaliselt piklik (ovaalne) kuju.

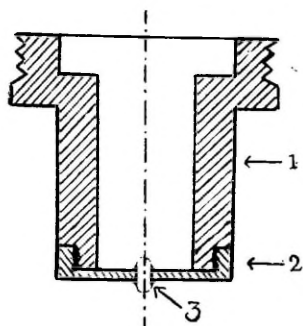
Glütseriinlääts kui sellist ei ole optika kui teadusharu poolt siiani lähemalt käsitletud. Uurimusliku kohtufotograafia liinis on aga käesolev töö vedelläätsede rakendamise alal esmakordne. Sellest tingituna puuduvad seni vajalikud teoreetilised arvestused, mis aitaksid kaasa taoliste läätsede rakendamiseks praktikas.

Meie võime oma kogemuste seisukohalt märkida niipalju, et siin kirjeldatud tingimuste kohaselt moodustatud glütseriinläätsed on ideaalsed pisiläätsed, mis, olles ise korrapäraseid, annavad ka korrapäraseid kujutisi, kusjuures me nimetamisväärselt segavat kromaatilist ja sfäärilist aberratsiooni, samuti muid optilisi vigu ei ole täheldanud.

Oluline on silmas pidada ka ava diameetri ja ava sügavuse (pakuse) omavahelist suhet, mis peab olema keskmiselt 1 : 0,6. Ava sügavust tuleb mõõta ülesvenitatud servadest.

Glütseriinlääts läbimõõduga kuni 1,5 mm on veel stabiilne, s. t. et läätsede dimensioonid ja optilised omadused ei muutu seoses läätsede

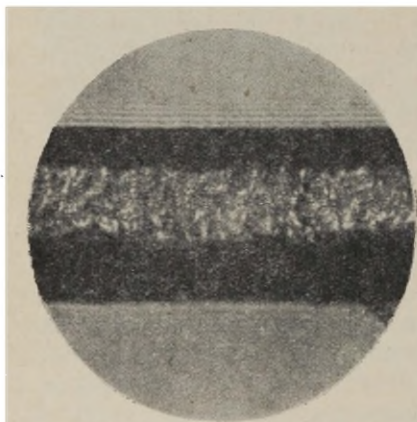
kallutamiseks. Üle 1,5-mm-ses avas asuvat lääts saab rakendada vaid vertikaalasendis toimuvateks vaatlusteks, sest sellise lääts kalutamine võib tuua kaasa kujutise moonutamise. Seega stabiilseks vaatluseks saab rakendada vedellääts piirini, kus pindpinevus ja muud tungid ületavad veel vedellääts enda raskustungi.

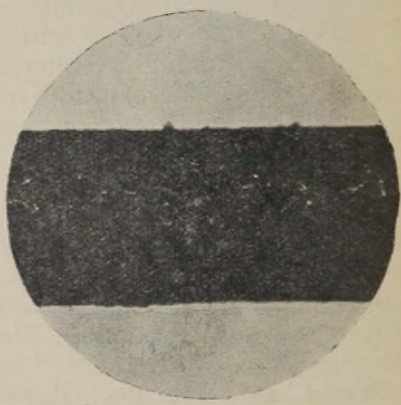
Joonis 4.

2. Kõiki eespool nimetatud kogemusi arvestades ongi meie poolt konstrueeritud üheläätseline mikroskoobi vedelobjektiiv, mis oma ehituselt on küllaltki lihtne, kuid seevastu annab väga häid tulemusi refleks-ultraviolettfotograafias, asendades hinnalist kvartsobjektiivi.

Meie poolt valmistatud nimetatud glütseriinobjektiivi skeem on näha joonisel 4 suurendatud kujul. Objektiiv (1) on varustatud vahetatavate muhvidega (2), millel on erinevate läbimõõtudega avad (3) : 1,5; 1; 0,8 ja 0,6 mm. Seega võib saavutada peamiselt neli erinevat suurendust — 50-st kuni 200 korrani. Objektiivi tuubus tuleb värvida tuhmilt mustaks, et vältida segavaid valgusreflekse. Vedellääts tuleb asetada avasse ees-

Joonis 5.

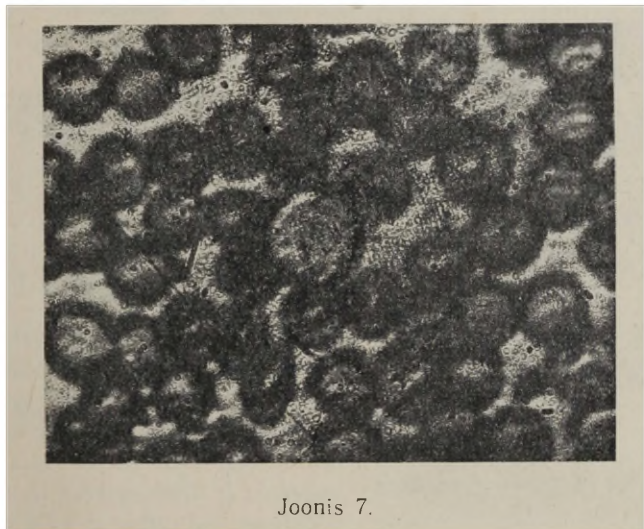
Joonis 6.

pool kirjeldatud viisil, nõela abil. Avasse asetatud glütseriin võib säilida töötamiskõlblikuna mitu nädalat, kui keskkond ei ole väga niiske. Mida väiksema läbimõõduga on glütseriinlääts, seda rohkem talub see ka põrutusi, sest vedeliku pindpinevus on suhteliselt seda tugevam, võrreldes lääts enda raskustungiga. Kunagi oli autoril endal konkreetne juhtum, kus, transporteerides glütseriinobjektiivi varustatud mikroskoopi, kannatas vedellääts välja 80-kilomeetrise bussisõidu, ilma et lääts oleks saanud vigastada.

Näitena toome siinjuures kõrvuti kaks mikrofoto inimese juuksekarvast, mis on fotografeeritud glütseriinobjektiivil abil. Mõlemal juhul on kasutatud ca 350-kordset suurendust, kusjuures juuksekarv joonisel 5 on fotografeeritud tavalises valguses, joonisel 6 aga ultraviolettkiirtega. Fotografeeritud on neil juhtudel ilma okulaarita, projektsioonivahemaaga plaadini 50 cm.

Ilma okulaarita glütseriinobjektiiviga võib saavutada seega suurendusi, mis rahuldavad esialgu refleks-ultraviolet-mikrofotograafia nõudeid.

Joonisel 7 on näha inimese veri, pildistatuna pikalaineliste ultraviolettkiirtega. Siinjuures on kasutatud glütseriinobjektiivil ja

Joonis 7.

7-kordse suurendusega klaasokulaari. Antud juhul saavutasime ca 1400-kordse suurenduse.

3. Kuigi glütseriinobjektiiv omab suurt tähtsust refleks-ultraviolettfotograafias, on sellisekujulisel lihtsal vedelobjektiivil ka rida olulisi puudusi. Seda ei saa öelda mitte kujutise kvaliteedi suhtes, küll aga selles osas, mis, esiteks, puudutab läätse moodustamist.

Nõela abil läätse avasse asetamine (käsitsi) on tülikas toiming ja nõuab harjumist. Teiseks on avas tekkinud lääts alati juhuslikku laadi, sest iga kord jääb nõelale erisugune kvantum vedelikku, mistõttu kujuneb iga kord ka erisugune läätse kumerus. Sellise objektiivi kasutamine uurimuslikuks otstarbeks on mõnikord raskendatud, näit. kui enne kasutamist tuleb määrata kindlaks suurendus. Kolmandaks puuduseks on asjaolu, et sellisekujulise glütseriinläätsiga ei ole võimalik saavutada väiksemaid suurendusi, rääkimata makrofotograafilistest töödest, mis omavad kohtulik-uurimuslikus refleks-ultraviolettfotograafias eriti suurt tähtsust.

Järgnevas osas kirjeldame lähemalt, kuidas saab täiesti radikaalsel viisil üle meie ette kerkinud takistustest, mida äsja loetlesime.

II. Reguleeritavate fookusekaugustega vedelobjektiivid

Eespool käsitletud lihtsa vedelobjektiivi puudusi võimaldab kõrvaldada reguleeritavate fookusekaugustega vedelläätsede kasutuselevõtmine, mida aga siiani ei ole optikas veel rakendatud. Lääts, mis on alati reguleeritav, võimaldab saada soovikohaselt mitmesuguseid fookusi ja järelikut ka erineva suurusega kujutisi.

Selline n. ö. ideaalne lääts, sarnanedes mõningal määral inimsilmaga, omab väga suurt tähtsust uurimuslikul alal. On muidugi loomulik, et kõnesoleva läätse materjaliks tuleb tarvitada läbipaistvat, kergesti deformeeruvat ainet (mingit vedelikku). Eespool me

käsitlesime glütseriini soodsaid omadusi. Ka reguleeritavate läätsete puhul on glütseriin täiesti nõuetekohane ja vastuvõetav refleksi-ultravioletti- kui ka tavalises fotograafias.

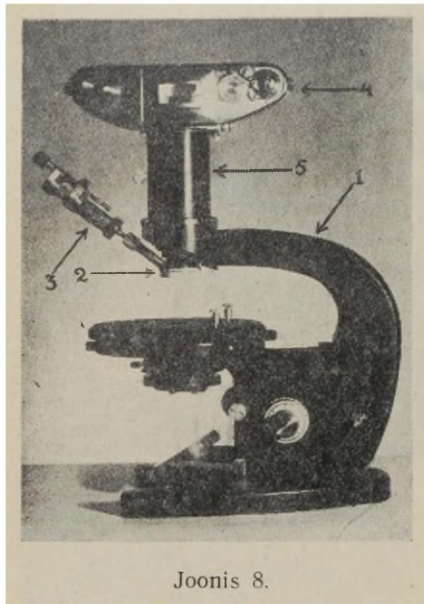
Hulgaliste katsete tulemusena võimaldus meil konstrueerida kaks reguleeritavate fookusekaugustega vedelobjektiivi, mis õnnestusid hästi tänu TRÜ rektorile prof. F. D. Klementile, kes meid lahkelt abistas tehnilistes probleemides.

1. Olulist tähtsust omab siin asjaolu, et üht pidevalt reguleeritavat vedelobjektiivi saab edukalt rakendada makroskoopilisteks ülevõteteks. Samuti on välditud läätse kujunemisel juhuslikkus. Selline objektiiv on ehitatud hoopis teistsugusel põhimõttel kui eespool

käsitletud lihtne vedelobjektiiv. Mõlemad konstrueeritud objektiivid on kohandatud mikroskoobistatiivile МБИ-1. Sellise nn. makroskoopilise objektiiviga, mis on kohandatud nimetatud mikroskoobile, võib kinofilmile pildistada objekte alates loomulikust suurusest kuni ca kümnekordse suurenduseni.

Et saada uuritavatest objektidest vähendatud kujutisi, milleks mõistagi ei sobi lühikese reguleerimisvahemaaga mikroskoop, tuleb kasutusele võtta erilised, pikemaid vahemaid reguleerida võimaldavad statiivid.

Joonisel 8 on näha uut tüüpi reguleeritav vedelobjektiiv, mis on kohandatud eespool nimetatud mikroskoobitüübile (1). Käesolev konstruktsioon on ette nähtud uurimusliku kohtufotograafia alal just peamiselt võltsitud dokumentide uurimiseks fotograafilisel teel ja me nimetame seks otstarbeks kohandatud vedelobjektiivi (2) RGO-1 (s. t. reguleeritav glütseriinobjektiiv üks). Objektiiv RGO-1

Joonis 8.

A cross-sectional diagram of a mechanical assembly. A central vertical shaft (1) passes through a housing. The housing has a flange (2) at the top and a base (3). Inside the housing, there is a component (4) that appears to be a spring or a support. A small circular component (5) is located near the base of the shaft. A small circular component (6) is located at the bottom of the housing. A small circular component (7) is located at the top of the housing. The diagram is labeled with numbers 1 through 7, corresponding to the parts listed in the table.

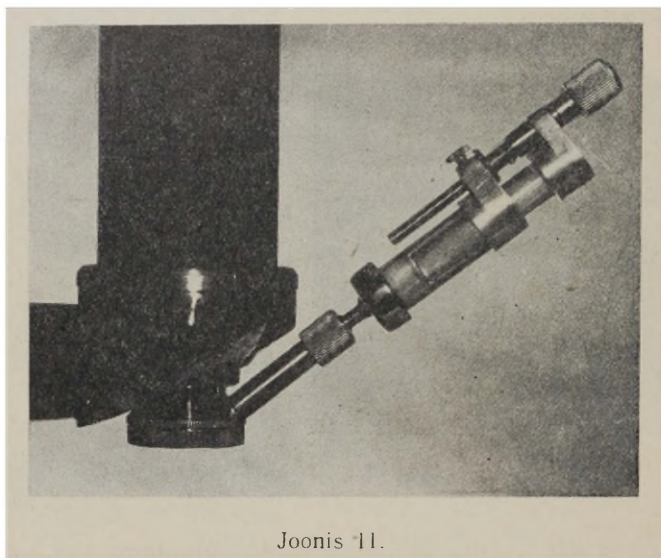
Joonisel 8 me näeme, et peegelrefleks-kaamera (4) on objektii-
viga ühendatud vahetuubuse (5) abil. Selline vahetuubus on vajalik
vaid suurenduste puhul. Loomulikus suuruses pildistamiseks eral-
dame vahetuubuse ja asetame kaamera tuubuse pikkuse võrra objek-
tiivile lähemale.

Joonisel 9 näeme objektiivi RGO-1 (1) ja joonisel 10 sama objektiivi läbilõiget (1). Objektiiv on varustatud kinnitusmuhviga (2). Objektiivi ava (4) läbimõõt on seda tüüpi objektiivil 6 mm. Objektiivile kinnitub vindi abil muhv (3), mille alla paigutame õhukese kvartsklaasi (6). Selle kvartsklaasi peale kujunebki avas glütseriinlääts (7). Glütseriin surutakse avasse läbi sellekohase kanali (5) mikropipeti abil.

5*

stabiilselt, taludes kallutusi ja isegi tunduvald pörutusi. 6-mm-se läbimõõduga avas aga ei seisa sellised vedelläätsed ilma alusklaasita; nagu nähtub jooniselt 10, ongi kasutatud alusklaasi. Eelnenut arvestades peab seadeldisega töötades objektiivide hoidma täpselt vertikaalasendis. Ava ise, mille põhjaks on kvartsist plaadike, on valmistatud valgevasest ja korralikult lihvitud. Ava servad on lihvitud teravaks, ulatudes tasapinnast kõrgemale.

2. Ava põhja kvartsklaasi lähedale suubub mikropipeti kanal (5), mille läbimõõt on 1 mm. Mikropipett ise on keermelise abil objektiiviga tihedalt ühendatav. Mikropipett peab olema valmistatud suure täpsusega ja varustatud mikromeetrikruviga, mille pöörami-

Joonis 11.

sel kruviga ühendatud kolb avaldab survet pipetis olevale glütseriini, mille tõttu see surutakse pikkamisi läbi kanali avasse, kus selle täitumisel kujuneb tasakumer vedelläät. Mikromeetrikruvi tagasikeeramisel tekib pipetis vaakuum ja glütseriin tõmbub tagasi. Selle tagajärjel muutub lääts avas lamedamaks ja pikeneb fookusekaugus. Soovitav on, et pipett omaks nii makro- kui mikromeetrikruvi, mis tagab lääts kiirema ja täpsema käsitlemise. Joonisel 11 on näha töötamisvalmis mikropipett, mis on ühendatud objektiiviga. Pipett mahutab 1 ccm vedelikku. Tegelikult ei ole aga soovitatav pipetti rohkem glütseriini võtta kui ainult see hulk, mida ava suudab maksimaalselt vastu võtta. See on käesoleval juhul ca 0,1 ccm. Ainult sellise glütseriinihulga olemasolu pipetis likvideerib ohu, mis seisab läätsel nn. ülekeeramises, s. t. et avasse surutakse rohkem vedelikku, kui see suudab vastu võtta. Vajaliku maksimaalse glütseriini koguse kontrollimiseks on soovitatav pipeti klaasist seinale märkida vastavad jaotused.

3. RGO-1 tüüpi objektiiv käsitsemine ei nõua erilisi praktilisi kogemusi, kui peetakse kinni mõningatest nõuetest. Kõigepealt tuleb pipett täita glütseriiniga. Selleks eraldame pipetist kolvikese ja täidame pipeti vedelikuga. Seejärel asetame kolvikese pipetti nii, et kolvi ja vedeliku vahele ei jääks õhumulle. Nüüd keerame pipeti mikromeetrikruvist, kuni kolb saavutab vedelläätse moodustamiseks vajaliku maksimaalpiiri. Seejärel ühendame pipeti keerme abil objektiiviga. Et kanal, mis suubub objektiivivavasse, täituks korralikult vedelikuga, peame mikromeetrikruvi algul käsitsema väga aeglaselt, sest vastasel korral võib kanalisse jääda õhuvahesid, mis hiljem võivad kanduda läätsesse. Kui ava on glütseriiniga korralikult täitunud, asetame objektiivi koos pipetiga oma kohale, nagu on näha joonisel 11. Seejärel asetame mikroskoobi preparaatlauale fotografeeritava dokumendi, valime eespool kirjeldatud skaala abil vajaliku

Joonis 12.

Joonis 13.

suurenduse (või loomuliku suuruse) ja teravustame kujutise pipeti mikromeetrikruvi abil, jälgides ise teravustamise käiku kaamera tuhmklaasil (peegelrefleks-kaamera puhul). Kaameraks võib kasutada ükskõik millist peegelrefleks-kinofilmikaamerat. Kirjeldatud katsete juures kasutati fotoaparaati „Exacta”.

4. Et demonstreerida objektiivi RGO-1 töötamist, pildistasime tavalises valguses üht dokumenti loomulikus suurus, mille puhul kinofilm hõlmab dokumendi pinnast vaid 24×36 mm. Dokument, mida fotografeerisime, on kirjutatud sinise aniliintindiga ja omab valgel põhjal roosakat kaitsevõrku. Joonisel 12 on näha osa dokumendist loomulikus suurus, mis on pildistatud objektiiviga RGO-1. Joonisel 13 on pildistatud sama dokumenti umbes 4,5-kordse suurendusega. Mõlemad positiivid on saadud kontaktkopeerimise teel negatiividest. Negatiivmaterjalina kasutasime pankromaatilist kinofilmi tundlikkusega 65 GOST-i ühikut. Fotografeerisime valgusjõuga 1 : 14. Fotografeerimisel kasutasime 75-vatilist pealtvalgustavat reflektorlampi. Nimetatud tingimustel oli säritusajaks 1 sekund.

Et saavutada vähendatud kujutisi pildistatavaist objektidest, siis, nagu eespool märgitud, ei sobi selleks enam mikroskoop. Tuleb võtta kasutusele eri statiiv, mille abil saab fotografeerida ka suu-

remaformaadilisi esemeid ja dokumente tervikuna. Radeeritud, ülekirjutatud ja keemiliste ainetega rikutud dokumente saab uurimuslikul otstarbel edukalt fotografeerida nimetatud vedelobjektiiviga. Muidugi seisab RGO-l tüüpi objektiivi peamine tähtsus selles, et ta võimaldab vabalt fotografeerida lühemalainelistes (366—220 $m\mu$) reflekteerunud ultraviolettkiirtes ja l a h e n d a b seega objektiivi küsimuse ka refleks-ultraviolet-makrofotograafias.

Joonisel 14 on näha suurendus fotost joon. 12. Väärrib märkimist selle küllaltki ulatusliku suurenduse teravus ja detailirohkus, mis osutab glütseriinobjektiivi RGO-l eeskujulikule ja moonutusvabale „nägemisvõimele” — selle headele optilistele eeldustele.

Joonisel 15 on toodud kaks fotot raudgallustindiga kirjutatud tekstist.

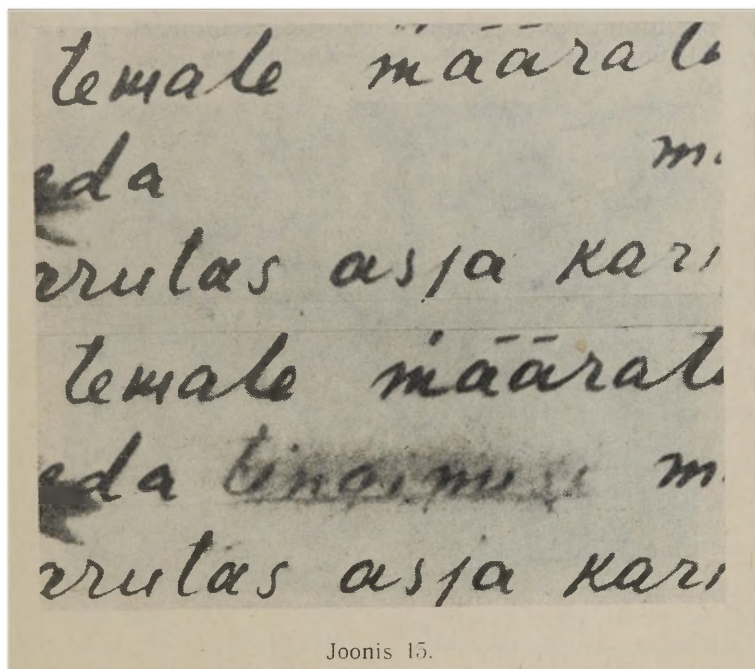
Tekstist on keemilisel teel kõrvaldatud sõna „tingimisi”, mis on palja silmaga vaatlemisel nähtamatu. Samuti jääb kustunud sõna nähtamatuks fotografeerimisel nähtavas valguses. Teisel fotol aga, kus on pildistamisel kasutatud reflekteerunud ultraviolettkiiri, tuleb kustunud sõna fotoplaadil täiesti rahuldavalt esile.

Mõlemad võtted on tehtud objektiiviga RGO-l.

Nagu neist esialgseist katsetest järeldub, omab RGO-l tüüpi objektiiv monoklina suurepäraseid omadusi. Me teame, et fotograafias on kasutusel ka klaasmonokleid ehk üksikobjektiive, mida rakendatakse eralisteks vajadusteks. Kuid klaasist monokkelobjektiividega kaasuvad parandamatud vead, mis ilmnevad isegi parimate monoklite puhul. Need on: kromaatilise ja sfäärilise aberratsiooni, pildivälja kumerdumine, väärjoonistus jne. Meie esimesed katsed RGO-l tüüpi objektiiviga aga näitavad, et eespool loetletud vigu siin sel määral ei esine, et nad töötamisel häiriks.

Viimasel ajal on meil katsetamisel olnud ka kaheläätselised vedelobjektiivid, millede abil võib saavutada veelgi kvaliteetsemaid kujutisi, kuid selliste objektiivide käsitsemine praeguste kogemuste alusel on küllalt keeruline, mistõttu nende rakendamine jääb veel tuleviku küsimuseks.

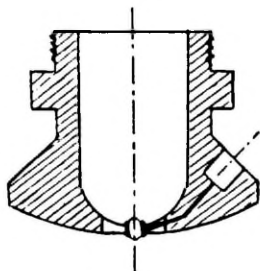
5. Spetsiaalselt mikrofotografeerimiseks reflekteerunud ultra-violettkiirtes on meie poolt konstrueeritud teine reguleeritav glütse-

Joonis 15.

riinobjektiiv RGO-2, mille skeem on toodud joonisel 16. Siin on rakendatud jällegi kaksikkumera pisi-vedelläätse põhimõtet, kuna käesoleval objektiivil on ava läbimõõt ainult 1 mm. Ava sügavus on 0,6 mm, kanali läbimõõt 0,3 mm. RGO-2 tüüpi objektiiviga võib saavutada samu suurendusi nagu eespool kirjeldatud lihtsa glütse-riinobjektiiviga. Okulaari kaasabil võib saavutada aga suurendusi 1000 ja enam korda (vt. joon. 7).

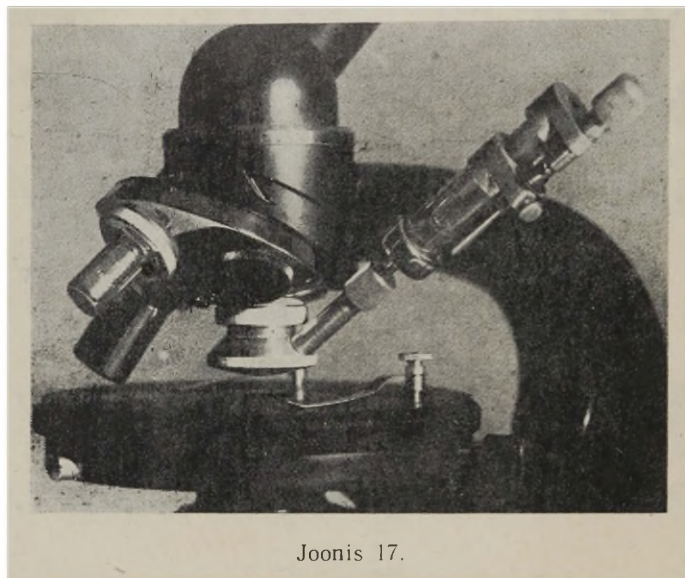
Ka objektiiv RGO-2 on kohandatud samale mikroskoobitüübile, nagu see on näha joonisel 17. Käesoleval juhul ei ole vaja eraldada objektiivide revolversüsteemi ja objektiiv on asetatud oma normaalsele kohale selles süsteemis. Mainitud seadeldist saab kasutada nii visuaalseks vaatluseks kui ka fotografeerimiseks.

Joonis 16.

Peale kõnesoleva mikroskoobitüübi saab objektiivi RGO-2 kohaldada ka kallutatavatele mikroskoopidele, sest 1-mm-se läbimõõduga glütseriinlääts kvaliteet ei sõltu mingil määral asendist.

Objektiivi RGO-2 rakendamise puhul tuleb silmas pidada enam-vähem samu nõudeid, mis on esitatud objektiivi RGO-1 puhul. Seni olemegi kasutanud reflekteerunud ultraviolettkiirtes objektiiviga RGO-2 mikrofotografeerimisel kallutatavat mikroskoopi, sest horisontaalasend aparatuuri suhtes on tehniliselt soodsam. Sealjuures oleme kasutanud vaid kvadraatset statiivkaamerat, mis vastava muhvi abil ühendatakse mikroskoobi tuubusega.

Joonis 17.

Lääts moodustamine objektiivi RGO-1 juures kasutatava mikropipeti abil on siin raske. Selleks otstarbeks on vaja konstrueerida eriti väikese ülekandega mikropipett, sest käesoleval juhul mahutab objektiiviva maksimaalselt 1,7 kuupmillimeetrit vedelikku ja kanal kõigest 0,9 kuupmillimeetrit. Seega peaks mikropipett sisaldama ainult 2,6 kuupmillimeetrit vedelikku, millega oleks vältitud läätse nn. ülekeeramine.

Erinevalt objektiivi RGO-1 rakendamisest teostub teravustamine siin teisiti. RGO-2 juures tuleb teravustada nagu tavaliste mikroskoopide puhul mikroskoobi mikromeetrikruvi kaudu. Pipetti tuleb siin kasutada vaid läätse moodustamiseks ja sobiva fookuskauguse saavutamiseks.

Nagu eeltoodust nähtub, oleme ületanud rea olulisi takistusi vedeloptika edukamaks rakendamiseks uurimuslikul alal.

Et vedelobjektiivide kasutamise küsimus fotograafias üldiselt ja eriti refleks-ultraviolettfotograafias ei ole siiani veel käsitlemist ega rakendamist leidnud, siis on käesolev töö esimene sellealase uurimise tulemus.

III. Reflekteerunud ultraviolettkiirtes fotografeerimise tehnikast vedeloptika kasutamisel

Eelnenust nähtus, et defitsiitse kvartsoptika asendamine vedeloptikaga on refleks-ultraviolettfotograafias praktiliselt täiesti võimalik. Seoses sellega on vaja lühidalt peatuda veel mõningatel küsimustel, millele tuleb panna rõhku edasises töös glütseriinobjektiividega.

1. Objekti valgustamiseks võib kasutada kodumaisi kvarts-elavhõbelampe, milledest eriti otstarbekohane on ППК-2. Nimetatud kvarts-elavhõbelambi kõrval oleme kasutanud ka Hanau-tüüpi kvarts-elavhõbelampi. Raskusi tekitab veel ultraviolettkiirte kontsentreerimise küsimus uuritavale objektile, sest klaaskondensorid on lähemalaineliste ultraviolettkiirte suhtes teatavasti opaaksed. Võimaluse korral kasutatakse siingi kvartskondensoreid ja peegleid. Nende puudumisel tuleb aga võtta tarvitusele vahendeid, mis asendavad kvartsoptikat. Esialgsete katsete tulemusena on meil õnnestunud ehitada ka suuremate dimensioonidega (5—10 cm diam.) vedelaid kondensorläätsi, mis vajavad aga veel täiendamist.

Vedelate kondensorläätsede põhimõte seisab selles, et metallist ümarküveti taolise raamistiku vahele, selle mõlemasse külge klaasseinte asemele paigutame elastsed, ultraviolettkiiri läbilaskvad kiled. Sellisteks kiledeks võib kasutada peamiselt tsellofaani või õhukest tselluloidi. Kiled tuleb pressida tugevasti raami vahele, et saavutada tihedust. Seejärel täidame kiledevahelise ruumi vastava ventiili kaudu ultraviolettkiiri läbilaskva vedelikuga. Kui kiledevaheline ruum on täidetud, jätkame vedeliku lisandamist surve all. Surve tagajärjel seestpoolt painutab vedelik kiled ühtlaselt mõlemale poole välja, moodustades nii küllaltki korrapärase kaksikkumera lätse. Selle menetluse abil võib saavutada vaid pikemafookuselisi kondensorläätsi.

Teine võimalus, mida ultraviolettkiirguse kontsentreerimiseks soovitab kasutada P. W. Danckworth¹, on nn. silinder-nõguspeegel. Kontsentreeriv lehter tuleb kinnitada kvarts-elavhõbepõleti ette, nõguspeegel aga selle taha, millise seadeldise liigutamisega võimaldub valgusjuga täpselt juhtida vajalikku kohta. Kontsentreeriv lehter asetatakse nii, et selle laiem ots katab täielikult lambi kiirgusava. Lehtri teine ots on koondatud. Danckworth'i järgi on sellise seadeldisega saavutatud ligikaudu kümnekordne ultraviolettkiirguse tugevdamine.

Kondensorit on eriti vaja mikrofotografeerimisel objektiiviga RGO-2, sest vastasel korral muutuvad ekspositsiooniajad väga pikaks, kestes 10—15 minutit.

2. Et saavutada edukaid tulemusi uurimuslikul alal refleks-ultraviolettfotograafias, peame muretsema vajalikke monokromaatseid

¹ P. W. Danckworth, Lumineszenz-Analyse im filterten ultravioletten Licht, Leipzig, 1929, lk. 11—12.

filtreid kindlate lainepikkuste väljaeraldamiseks ultravioletsest kiirgusest. Meie kasutuses olevad mustklaasfiltrid УФС-1, -2, -3 ja -4 ei ole rakendatavad, sest nad lasevad läbi väga laia spektrivööndi, mistõttu neid saab kasutada vaid teiste filtritega kombineerides nähtava valguse ja mõne ebasoovitava ultravioletse spektri kiirgustsoonis absorbeerimiseks.

Monokromaatseid filtreid valmistatakse tavaliselt vedelikest, mis asetatakse kvartsküvettesse. Filtrite toimeaineteks kasutatakse nii orgaaniliste kui ka anorgaaniliste olluste lahuseid. Selliseid vedelikfiltreid rakendatakse tavaliselt kombineeritult vastavate mustklaasfiltritega.

Vedelikfiltrite eelis seisab selles, et nende kiirte läbimisastet saab muuta soovitud suunas, muutes vedelikfiltri kontsentratsiooni ja keemilist koostist. Vedelikfiltrite puuduseks on aga nende kasutamise seoses olevad praktilised raskused (omavad sageli suuri dimensioone, on suhteliselt õrnad ja nende valmistamiseks kasutatakse tavaliselt kvartsküvette). Kvartsküvette saaks teatud piirini asendada ka tselluloidist või tsellofaanist küvetiseinte kasutuselevõtuga. Tahked filtrid on tavaliselt valmistatud kvarts- või uvioklaasist, želatiinist või tselluloidist, mis on kaetud värvainetega. Edukalt on kasutatud ka metallfiltreid.

Eriti oluline on kasutada filtreid, millede abil saab fotografeerida lainepikkuste puhul 275 ja 280—283 m μ , kusjuures 275 m μ kasutamisel saab häid tasapinnakujutisi. Suurema sügavusemõju saavutamiseks on soovitatav rakendada lainepikkusi 280—283 m μ .¹ Lähemaid juhendeid annavad ultraviolettkiirte filtreerimistehnika alt autorid N. V. Terzijev², L. I. Tsukerman³, J. Strong⁴ ja H. Langenbruch⁵. Nende poolt kirjeldatud filtreid saab edukalt rakendada refleks-ultraviolettfotograafias ka siin kirjeldatud vedelobjektiividele.

Fotografeerimisel objektiiviga RGO-1 asetame filtri vahetult objektiivi ette. Mikrofotografeerimisel objektiiviga RGO-2 ei võimaldu meil filtrit asetada objektiivi ja objekti vahele, küll aga objektiivi taha fotokaamerasse.

3. Refleks-ultraviolettfotograafias tekitab raskusi teravustamine. On leitud mitmesuguseid meetodeid kujutise teravustamiseks, kuid kõik nad on seotud teatud ebamugavustega. Kõige kindlam on muidugi eksperimentaalne meetod, mis aga on seotud fotomaterjali tunduva kuluga. Seepärast on soovitatav kasutada teravustamisel

¹ T. Péterfi, Wissenschaftliche Anwendungen der Photographie, Zweiter Teil, Wien, 1933, lk. 296.

² Н. В. Терзиев и др., Физические исследования в криминалистике, Москва, 1948, lk. 125—131.

³ Л. И. Цукерман, Практическое руководство по микрофотографии, Москва, 1950, lk. 145—146.

⁴ Д. Стронг, Техника физического эксперимента, Лениздат — 1948, lk. 353—355.

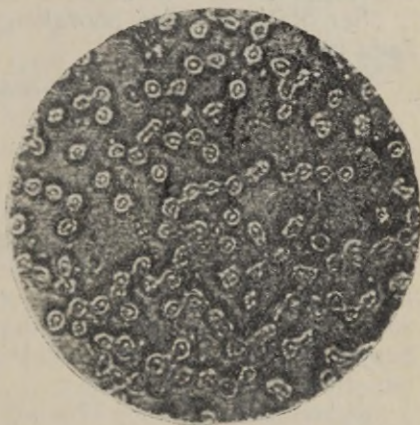
⁵ H. Langenbruch, Eine neue Filtertechnik für die UV-Mikroskopie, Arch. f. Kriminologie, 113, 1, 48 (1943).

nähtamatus ultraviolettkiirguses tuhmklaasi asemel fluorestseeruvat uraanklaasi.

Et ultraviolettkiired murduvad nähtava valgusega võrreldes rohkem, siis tuleks teravustamisel plaati objektiivile lähendada. Tegelikult ilmneb aga vastupidine nähtus: plaati objektiivile lähendades fotode teravus väheneb, kuna aga plaati eemaldades kujutise teravus suureneb.

Joonis 18.

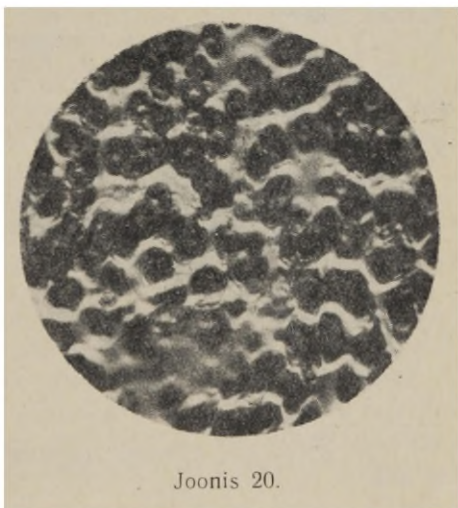

Joonis 19.

Joonistel 18, 19 ja 20 on näha inimese veri ca 300-kordses suuren-duses. Joonise 18 puhul on kasutatud võrdluseks tavalist valgust, joonistel 19 ja 20 näeme aga refleks-ultraviolet-mikrofotosid samast objektist sama suurendusega. Seejuures on joonise 19 puhul plaati objektiivist eemaldatud, joonise 20 juures aga lähendatud. Fotogra-feerimisel kasutasime objektiivi RGO-2 ilma okulaarita.

4. Pikkade ekspositsiooni-aegade vältimiseks mikro- ja makrofotografeerimisel peegel-dunud ultraviolettkiirtes on soo-vitav kasutada tundlikku nega-tiivmaterjali. Selle puudumisel tuleb olemasolev negatiivmater-jal sensibiliseerida.

Sensibiliseerimist on vaja rakendada igal juhul, kui on tegemist lühilaineliste ultravio-lettkiirtega (alates $280\text{ m}\mu$ -st). Sensibiliseerimata želatiinikiht hakkab nimetatud lainepikku-sest alates absorbeerima ultra-

Joonis 20.

violettkiiri. Negatiivmaterjali sensibiliseerimiseks kasutatakse mitmesuguseid menetlusi.

J. Strong¹ soovib negatiivmaterjali sensibiliseerimiseks (fotografeerimisel ultraviolettkiirtes lainepikkusega alla 280 m μ) kasutada pähkliõli. Sensibiliseerimisel hõõrutakse vati abil mõni tilk mainitud õli ettevaatlikult emulsioonile. Pärast ekspositsiooni, kuid enne ilmutamist tuleb õli atsetooniga kõrvaldada. Sel teel võimaldub tundlikkust tõsta kuni 400 korda.

Sensibiliseerimine booraksiga annab samuti tulemusi, kui kasutada järgmist retsepti:

Naatriumkloriidi	0,5 g
Booraksit	2—3 g
Destill. vett	1 liiter

Antud lahust tuleb käsitseda temperatuuril +12° C.

Sensibiliseeritavaid plaate on vaja lahuses hoida 2—6 minutit ja seejärel asetada plaadid üheks minutiks metüülpiiritusse. Vedeliku eemaldamise järel plaadi emulsioonilt plaat kuivatada. Sellise sensibiliseerimise abil võib plaadi tundlikkust tõsta kuni viis korda. Sensibiliseeritud plaadid võetagu kohe kasutusele, vastasel korral nad riknevad.

Rakendades vedeloptikas kõiki neid juhendeid, võimaldub saavutada rahuldavaid tulemusi defitsiitse kvartsoptika asendamisel glütseriinobjektiividega.

KASUTATUD KIRJANDUS

1. Потапов, С. М., Судебная фотография, Москва, 1948.
2. Лазарев, Д. Н., Ультрафиолетовая радиация, Ленинград, 1950.
3. Терзиев, Н. В., Киричинский, Б. Р и др., Физические исследования в криминалистике, Москва, 1948.
4. Цукерман, Л. И., Практическое руководство по микрофотографии, Москва, 1950.
5. Стронг, Д., Техника физического эксперимента, Лениздат — 1948.
6. Мейер, А. и Зейц, Э., Ультрафиолетовое изучение, Москва, 1952.
7. Danckworth, P. W., Lumineszenz-Analyse im filtrierten ultravioletten Licht, Leipzig, 1929.
8. Péterfi, T., Wissenschaftliche Anwendungen der Photographie, Zweiter Teil, Wien, 1933.
9. Langenbruch, H., Eine neue Filtertechnik für die UV-Mikroskopie, Arch. f. Kriminologie, 113, 1, 48, (1943).
10. Selg, S., Luup — vedelikutlk. „Stalinlik Noorus“ nr. 5, 1952.

¹ Д. Стронг, Техника физического эксперимента, Лениздат — 1948, лк. 453.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЖИДКОЙ ОПТИКИ В ИССЛЕДОВА- ТЕЛЬСКОЙ СУДЕБНОЙ ФОТОГРАФИИ

С. Сельг

Кружок криминалистики. Руководитель О. Пюсса

Резюме

Для фотографирования в отражённых ультрафиолетовых лучах в зоне 360—250 мμ употребляются специальные объективы фотографических камер и микроскопов, сделанные из кварцевого стекла. В связи с тем, что технически обработка кварцевого стекла весьма сложна, кварцевые объективы и даже самые простые линзы очень ценны и дефицитны.

Учитывая вышеназванные препятствия, автор настоящей статьи ввёл в употребление объективы нового типа, при помощи которых можно фотографировать в отражённых ультрафиолетовых лучах в зоне 360—250 мμ.

При упомянутых объективах в качестве материала для линзы употребляется жидкость. В результате предварительных опытов самым подходящим материалом оказался химически чистый глицерин.

Глицериновый объектив даёт без окуляра увеличения в 50—200 раз, а с помощью окуляра в 1000 и больше раз (см. рис. 7).

Такие жидкие объективы, которые до сих пор в оптике не применялись, дают вполне удовлетворительные результаты при макро- и микрофотографировании в отражённых ультрафиолетовых лучах с экспериментальной целью.

Для стабильной и чёткой работы автором в результате множества опытов сконструированы 2 глицериновых объектива РГО-1 и РГО-2 (рис. 9, 10 и 16), которые снабжены микропипетками (рис. 11) и фокусные расстояния которых можно регулировать. Микропипетка даёт возможность постоянно изменять фокус линзы. Такая т. н. идеальная линза, в некоторой мере похожая на человеческий глаз, имеет огромное значение особенно в макрофотографии, так как здесь при наводке на резкость вместо удаления или приближения к объективу выпуклость линзы регулируется при помощи винта микрометра пипетки. Производить та-

ким путем наводку на резкость очень удобно, и образование линзы весьма несложно.

Объектив РГО-1 можно употреблять как в макро-, так и микрофотографии, так как его фокусное расстояние регулируется. Объектив РГО-2 предусмотрен только для микрофотографирования. При употреблении вышеупомянутых объективов наблюдается полное отсутствие явлений хроматической и сферической аберрации, а также других оптических ошибок. Такие жидкие объективы нового типа имеют огромное значение в исследовательской судебной фотографии, особенно при фотографировании в отражённых ультрафиолетовых лучах, так как они в полной мере заменяют кварцевую оптику.

FEODAAL-ABSOLUTISTLIKU ROOTSI VÄLISPOLIITIKAST 1650-ndail AASTAIL

H. Piirimäe

Üldajaloo ring. Juhendaja J. Madisson

Nõukogude Liidu mitmetel rahvastel, sealhulgas ka eesti rahval, on ajaloo vältel olnud korduvaid kokkupuuteid meie naabermaa Rootsiga. Ühelt poolt on meie esivanematel tulnud võidelda Rootsi feodaalide vallutuspüüete vastu. Rootsi feodaalide vallutussõdade tulemusena kuulusid Eesti NSV territoorium, Läti NSV territooriumi põhjapoolne osa ning mõningad alad Vene NFSV ja Karjala-Soome territooriumist XVII sajandil feodaal-absolutistliku Rootsi riigi koosseisu. Teiselt poolt ühendab meie maa töötajaid rootsi töötava rahvaga ajalooline ühine võitlus igat liiki ekspluataatorite vastu. Samad rootsi feodaalid, kes pidasid meie maal vallutussõdu, olid ka rootsi töötava rahva vaenlased. Samad sõjad, mis laostasid meie maad, tõid tohutu suuri kannatusi ka rootsi rahvale, keda koormati sel puhul üha uute maksude ja nekrutite andmise kohustusega. Kõige selle tõttu on NSV Liidu ja üldajaloo tundmaõppimisel vaja tunda ka Rootsi ajalugu.

Rootsi ajalugu on kujunenud terava ideoloogilise võitluse objektiks. Reaktsiooniline Rootsi ja Soome historiograafia, mille järeldusi on korrutanud eesti kodanlikud natsionalistid ning reaktsioonilised ajaloolased Lääne-Euroopas ja Ameerikas, on püüdnud igati õigustada rootsi feodaalide vallutusi Baltikumi aladel. Sel eesmärgil mõeldi ka välja legend nn. „kuldsest Rootsi ajast” ning kaitstakse ebateaduslikku normanismiteooriat, mis püüab väita, nagu oleksid Vene ja Poola riik rajatud Skandinaaviast lähtunud normannide poolt. Nõukogude ajaloolased on paljastanud need väärkontseptsioonid ning edasine ülesanne seisab selles, et esitada õige marksistlik käsitlus rootsi rahva ajaloost. Sellest on huvitatud ka rootsi progressiivsed ajaloolased ning kogu rootsi töötav rahvas, kes päev-päevalt suurendab oma pingutusi võitluses rahu eest ja lähendamise eest Nõukogude Liiduga.

Rootsi ajaloo õigele käsitlemisele peab kaasa aitama ka käesolev artikkel, mille ülesandeks on tutvustada lugejaid ühe väikese osaga Rootsi ajaloost — nimelt tema välispoliitikaga 1650-ndail aastail.

Erilist tähelepanu on seejuures pühendatud neile sündmustele ja probleemidele, mis on seotud meie kodumaa ajalooga.

XVII sajand on ajajärk, mis tähistab üleminekut keskajalt uusaajale. Enam arenenud maades toimub sel ajal üleminek kapitalistlikule tootmisviisile ja kapitalistlikule ekspluateerimisele. Madalmaades ja Inglismaal võivad kodanlikud revolutsioonid. Samal ajal reas Ida- ja Kesk-Euroopa vähem arenenud, kuid noore kodanliku maailmaga tihedalt seotud maades toimub feodaalne reaktsioon, mis väljendub nn. pärisorjuse teises väljaandes.

Rootsi on XVII sajandil maa, kus ei võidutsenud kapitalistlik ekspluateerimine ega olnud teostatud ka talupoegade pärisorjastamist, kuid kus olid olemas tendentsid nii üheks kui ka teiseks.¹

Tendents kapitalistliku laadi kujunemise poole väljendub XVII sajandi Rootsis mõisamajapidamise tihedamas seostumises turuga ning palgatöölise tööjõu suuremas kasutamises. Samal ajal talupoegade pärisorjastamise tendents väljendub feodaalide pealetungis talupoegade õigustele ja seoses sellega talupoegade olukorra halvenemises. Kuigi Rootsi kohalike eritingimuste tõttu säilis talupoegade isiklik vabadus, taotles rootsi aadel nende muutmist pärisorjadeks, nagu see oli toimunud juba rootsi feodaalide poolt anastatud Eesti- ja Liivimaal ning Saksa aladel. Need taotlused toodi esile ka Rootsi riiginõukogus. Nii küsis keegi Gustav Posse riiginõukogult kirjalikult, kas need, kes on sündinud aadlimõisas, omavad õigust lahkuda sealt teenistusest.² Riiginõukogu vastas sellele siiski jaatavalt Rootsi suhtes, kuid eitavalt Liivimaa suhtes.

Feodaalide pealetung talupoegadele avaldub veel teorendi juurutamises ja suurendamises, talupoegade maakasutamise õiguse ja isikliku vabaduse piiramises, suure mõisamajandi tekkimises ja kasvus, talupoegade äraajamises maalt mõisa künnipõldude ja niitude pindala suurendamiseks ning maa kasutamise üldises suurenemises aadli poolt.³

Kõige selle tulemusena kasvab XVII sajandil rootsi aadli jõukus. Rootsi feodaalid, kelle suhteline vaesus keskajal oli naabermaades üldiseks pilkeobjektiks, hakkavad nüüd järele jõudma oma jõukamatele Lääne-Euroopa klassikaaslastele. Peale talupoegade ekspluateerimise suurendamise oli selle jõukuse allikaks ka naabermaade röövimine ning seetõttu on rootsi feodaalid huvitatud vallutussõdade pidamisest. Olles võimuaparaadiks valitseva feodaalide klassi käes, teostabki feodaal-absolutistlik Rootsi riik XVII sajandil agressiivset välispoliitikat.

¹ A. С. Кан, Две тенденции в дворянском хозяйстве Швеции XVII века, «Вопросы истории», 1954, № 3, lk. 131.

² A. F r u x e l l, Berättelser ur Svenska historien, d. 12., Stockholm, 1851, lk. 180.

³ Кан, lk. 132.

Rootsi agressioon Poola vastu

30-aastasest sõjast väljus Rootsi suurriigina, kes omas tähtsat kohta Euroopa rahvusvahelises elus. Lisaks varem alistatud aladele Läänemere idarannikul (praegune Eesti NSV territoorium, osa Läti NSV-st ja Ingerimaa) omandas ta Vestfaali rahuga Saksa-maal üsna suured Läänemere-äärsed alad, sealhulgas ka Weseri, Elbe ja Oderi suudme. Seega olid Rootsile loodud eeldused valitsemiseks Läänemerel. XVII saj. 50-ndail aastail asus feodaal-absolutistlik Rootsi jätkama oma anastuspoliitikat, mille eesmärgiks oli muuta Läänemeri Rootsi sisemereks ning lõigata seega naaberriikidel ära väljapääs merele.

Selle agressiivse programmi teostamisel olid Rootsil takistuseks ees Taani, Poola ja Venemaa. Taani, kes omas tol ajal maa-alasid ka Lõuna-Rootsis, valitses väljapääsu üle Läänemerest Põhjamerre. Poolale kuulusid kas otseselt või kaudselt Läänemere lõunakaldad Väinast Visla suudmeni. Venemaa oli aga üheks tähtsamaks vastaseks Rootsile, kelle agressioon oli juba sajandite jooksul olnud suunatud itta. Oli ju Venemaa eluliselt huvitatud väljapääsust Läänemerele ning seetõttu oli edasine kokkupõrge Rootsi ja Venemaa vahel paratamatu. Tolleaegsele feodaalsele riigile oli ülejõukäiv pidada üheaegselt sõda kõigi oma vastastega. Eriti on see aga kehtiv Rootsi kohta, kelle majanduslikud ressursid olid õige kasi-nad. 1652. a. oli Adler Salvius avalikult öelnud: „Teised riigid algavad sõda, kui nad rikkad on, Rootsi — kui ta vaene on.”¹ Rootsile pidi sõda olema vahendiks, mis aitab ülal pidada suurt, Vestfaali rahust saadik tegevuseta seisvat armeed ja kokku riisuda uusi rikkusi. Tuli ainult välja valida kõige nõrgem vastane ja ära kasutada soodsat situatsiooni.

Selline soodne situatsioon saabuski seoses ukraina ja valge-vene rahva rahvusliku vabastusvõitlusega poola panide ikke vastu. 1654. a. Perejaslavli raada ajalooline otsus, mis oli ukraina ja vene rahva sajanditepikkuste igatsuste väljenduseks, ühendas kahe vennasrahva jõud ühiseks võitluseks Rzeczpospolita vastu. Selles võitluses vabastati juba 1654.—1655. a. peaaegu kogu Ukraina ja Valge-Vene territoorium. Ukraina rahva rahvuslik vabastusvõitlus, millele järgnes Vene-Poola sõda ning arvukad töötava rahva ülestõusud Poolas, paljastasid feodaalse Poola aadliriigi nõrkuse, mida nüüd otsustas ära kasutada Rootsi.

Oma agressiivsete plaanide teostamisele asumiseks oli Rootsil aga kõigepealt vaja reguleerida suhted teiste Euroopa riikidega, kindlustades oma seljatagust liitudega. Rootsi vanaks liitlaseks 30-aastase sõja perioodil oli Prantsusmaa. 1650-ndail aastail toimusid läbirääkimised Rootsi ja Prantsusmaa vahel uue liidu sõlmimiseks. Selgus aga, et sellest traditsioonilisest liidust ei tule enam midagi välja, sest huvid polnud enam nii ühised kui varem.

¹ W. Platzhoff, Geschichte des europäischen Staatensystems 1559—1660, München und Berlin, 1928, lk. 247.

Uhine oli mõlema riigi välispoliitikas küll Vene-vastane suund, kuid Poola-küsimuses läksid seisukohad lahku. Prantsusmaa vaatlus XVII saj. Vene riiki kui tõsist vastast Euroopas ning püüdis Venemaad isoleerida Lääne-Euroopast ning väljapääsust Balti ja Mustale merele. Selleks püüdis Prantsusmaa luua koalitsiooni Vene vastu Rootsi, Türgi ja Rzeczpospolita osavõtul.¹

Rootsi feodaalid ei olnud aga huvitatud liidust Poolaga, vaid ihaldasid selle alistamist. Küll aga arvestas Rootsi aktiivse liitlasena edasises võitluses Venemaa vastu Türgit.

Lahkhelised Rootsi ja Prantsusmaa vahel tekitas ka Rootsi suhtumise küsimus Austrias. Prantsusmaa, kes oli sõjas Hispaaniaga, püüdis vältida Hispaania abistamist Austria poolt sel teel, et suunata Austria vastu Rootsit. Austria-vastaseks tegevuseks oli Prantsusmaa valmis ka alati heldelt andma Rootsile subiidiume, mille tõttu rootslased said Austrias ka pilkenime — Prantsusmaa palgasulased.² Nüüd ei olnud aga Rootsi huvitatud kallaletungist Austriale.

Kindlat toetust leidis Rootsi Inglismaalt, kes sel ajal jõudsalt arenes ja astus Madalmaadega võitlusesse ülemvõimu pärast maailmakaubanduses. Rootsi lähenemist Inglismaale soodustas asjaolu, et Madalmaad hakkasid Rootsisse suhtuma üha vaenulikumalt ning lähenema Rootsi vaenlasele Taanile.

1654. a. lõpuks oli rahvusvaheline olukord igatahes Rootsile sõttaastumiseks soodne. Ta võimalikest vastastest oli Taani lõhestatud sisemiste lahkhelide tõttu, sisemised lahkhelid valitsesid ka Madalmaades, kes pealegi olid alles äsja lõpetanud sõja Inglismaaga. Austria ja teiste Rootsi võimalike vastaste tähelepanu köitis 30-aastase sõja jätkuna edasikestev Prantsuse-Hispaania sõda, kuhu 1655. a. Prantsusmaa poolel astus ka Inglismaa. Samuti tõmbas Euroopa riikide tähelepanu kõrvale nende hirm võimsate rahvaliidumiste ees, mis XVII sajandi 40-ndail aastail ja 50-ndate aastate algul haarasid kogu Euroopa Püreneedest ja Briti saartest Ukraina steppideni.³

Lähtudes kujunenud rahvusvahelisest olukorrast rõhutaski riigikantsler Erik Oxenstierna 11. dets. 1654. a. riiginõukogus, et oleks loodus, rumalus ja lausa meeleetus loobuda sellisest soodsast juhusest saavutada võitu ja võita maad (*seger och landvinning*).⁴ Riiginõukogu otsustaski, et nüüdsete rahvusvaheliste suhete juures on kasulik alustada sõda.⁵ Alles seejärel, kui oli otsustatud jaata-

¹ Н. А. Смирнов, Борьба русского и украинского народа против агрессии султанской Турции в XVII—XVIII вв. Сборник статей: Воссоединение Украины с Россией 1654—1954, Москва, 1954, lk. 358.

² Fruxell, d. 12., lk. 185.

³ Б. Ф. Поршнев, К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. «Вопросы истории», № 5, 1954, lk. 51.

⁴ Fruxell, d. 11., lk. 100.

⁵ N. Eden, Grunderna för Karl X Gustafs anfall på Polen, „Historisk Tidskrift” Stockholm, 1906, lk. 30.

valt sõja alustamise küsimus, algasid vaidlused selle üle, kelle vastu alustada sõda. Lõpuks otsustati alustada sõda Poola vastu, sest Poola töötas endast kõige kergemat saaki.

Selline lähenemine küsimusele Rootsi riiginõukogus näitab veel kord ilmekalt, et Rootsi alustas agressiivset sõda, kusjuures ta ei olnud suuteline võitlema korraga mitme vastase vastu.

Nüüd oli vaja leida ainult sõja ajend. Vanadeks tüliküsimusteks Poola ja Rootsi vahel olid Poola taotlused Liivi- ja Eestimaale ning Poola Vasade pretensioonid Rootsi troonile. Nüüd esitati Poolale nõue, et ta loobuks taotlustest Liivimaale ja Rootsi troonile, maksaks Rootsi relvastumise eest ning loovutaks Rootsile teatud maa-ala pandiks ja julgeolekuks, et Poola ei tekita enam rahutust Rootsile.¹ Selle pandiks soovis Rootsi Preisit.

Poola valvsuse uinutamiseks jätkati ka edasi läbirääkimisi Poolaga, kuid samal ajal tehti Rootsis ettevalmistusi Poola ründamiseks. Sõjaliste ettevalmistuste kõrval tegeldi ka salasepitsustega, mille eesmärgiks oli Poola lõhestamine. Eriti tegeles sellega Rootsi käsilane Radziejowski, kes sel eesmärgil oli kolinud algul Pariisist Hamburgi ja sealt Rootsi Pommerisse. Kirjade ja saadikutega püüdis ta Poolas võita Rootsile pooldajaid. Ta pidas selles suhtes läbirääkimisi paljude poola aadlikega ja mõnedega neist õnnestus tal ka saavutada kokkulepe Poola rahvuslike huvide reetmise kohta. Nii sidus end rootslaste ja Radziejowskiga Poznani vojevood Opalinski, kelle eeskujule järgnesid Kaliszi ja Grudziase vojevoodid ning paljud Suur-Poola aadlikud. Ka Leedus valitsev vürst Radziejwill ei olnud Poolaga rahul ning astus läbirääkimistesse rootslastega.

Rootsi sõjategevus Poola vastu algas 1655. a. juunis, mil Liivimaal asuvad Rootsi väed Löwenhaupti juhtimisel vallutasid ootamatu rünnakuga Daugavpils (Dünaburgi). Varsti selle järel 32 000-meheline Rootsi sõjavägi Pommeris läbis Wittenbergi ja kuninga enda juhtimisel Brandenburgi kuurvürsti territooriumi viimase loal ja tungis sisse Suur-Poolasse. Sealsed poola magnaadid ei osutanud olulist vastupanu ja reetsid Poola huvid. 25. juulil 1655. a. kapituleerus Poola maakaitseväge eesotsas reetur Opalinskiga Uscie juures. Pärast seda kapitulatsiooni sõlmisid Suur-Poola feodaalid rootslastega kokkuleppe, mille alusel šlah-tale garanteeriti ta õigused ja privileegid ning Rootsi kuningas Karl X Gustav tunnistati kandidaadiks Poola troonile.²

Niisama reetlikult toimisid leedu magnaadid Radziejwillid. Pärast seda kui Rootsi väed de la Gardie juhtimisel olid Liivimaalt Leedusse tunginud, pöördusid Radziejwillid de la Gardie poole palvega võtta Leedu Rootsi „protektoraadi” alla. Reetes oma kodumaa ja minnes üle rootslaste poole lootsid poola-leedu magnaadid taastada Rootsi relvade jõul oma võimu Ukraina ja Valge-Vene maade üle, mida Rzeczpospolita polnud enam võimeline

¹ Fruxell, d. 11., lk. 100 jj.

² История Польши, I, Москва, 1954, lk. 255.

tegema. Oli ju ukraina rahva rahvuslik vabastusvõitlus ning Poola-Vene sõda toonud ukraina ja valge-vene rahvale vabanemise poola ja leedu feodaalide ikkest. Feodaalide reetmise põhjuseks oli ka hirm poola töötava rahva ees, kes oli asunud võitlusesse oma rõhujate vastu. Rootsi sõjavägede abil lootsid poola-leedu magnaadid hoida paremini alluvuses ka poola töötavat rahvast.

Kasutades poola aadli reetlikkust tungisid Rootsi sõjaväed 1655. a. suvel ja sügisel Poolas jõudsalt edasi. 8. septembril vallutasid nad juba Varssavi ning jõudsid sama kuu lõpul Krakovi alla. 1. oktoobril pidi see Poola kuningate kroonimislinn kapituleeruma.¹ Poola kuningas Jan Kasimir põgenes üle Austria piiri Sileesiasse. Poola krooniarmee vandus truudust Karl X Gustavile. Et samal aastal Vene sõjaväed vabastasid Vilniuse, Kaunase ja Grodno ning kasakad vallutasid Lublini, näis Poola riigile tulevat lõpp. Rootsi feodaalid soovisidki Poola täielikku hävitamist ja jagamist. Endale tahtis Rootsi saada Lääne-Preisit ning suurt maariba Warthast ja Notezist Neemenini ja Väinani.²

Rootslased pidasid end Poolas juba täielikeks peremeesteks ja käitused tõeliste rööv vallutajatena, kes röövisid maa rikkusi. Nii näiteks saadeti Varssavi lossist Rootsi hulk maale ja raidkujusid ning sama teed rändas ka suurem osa kirikute kulda ja hõbedat.³ Krakovis pidid kodanikud põletamise ähvardusel maksma Rootsi riigile 600 000 kuldnat ning Rootsi väejuhile Arvid Wittenbergile 30 000 kuldnat. Rüüstati palju eramaju ja kirikuid ning piinati inimesi, et nad annaksid välja peidetud varanduste asukoha.

Poolas peremehetsedes unustasid rootsi feodaalid aga arvestamast poola rahvast ja muudatusi rahvusvahelistes suhetes, mida kutsus esile hädaoht, et Poola langeb saagiks Rootsile.

Poola töötav rahvas, kes võitles oma poolakatest rõhujate vastu, ei soovinud alistuda uuele välismaisele ikkele ning alustas partisanisõda rootslaste vastu. Esimesena algas talurahvaliikumine rootslaste vastu Podgories, s. o. samas kohas, kus alles äsja oli toimunud talurahva ülestõus Kostka Napierski juhtimisel. Partisanisalkade tugevus sundis Rootsi sõjavägesid tagasi tõmbuma hästi kindlustatud linnade müüride vahele. Kuid ka siin ei võinud nad julged olla poola rahva viha eest, sest partisanid võtsid ette rünnakuid ka linnades asuvatele Rootsi garnisonidele, leides seejuures toetust linna-rahvalt. Iseloomulikuks näiteks partisanide rünnakuist Rootsi garnisonidele on Sileesia piiri lähedal asuva Wieluni linna vallutamine. Linnas asus küllalt suur Rootsi garnison. 1656. a. algul pimedal talveõöl ronis salk partisane üle linnamüüri, lõi maha rootsi vahid ja avas teistele partisanidele linnavärad. Partisanid tungisid linna.

¹ История Польши, I, lk. 256, vrd. Platzhoff, lk. 248, kus Krakovi kapituleerumise kuupäevana on antud 17. oktoober.

² Platzhoff, lk. 248.

³ Fruxell, d. 11., lk. 133.

Ootamatult tabatud rootslased, kes ruttasid välja oma korteritest, raiuti surnuks. Hommikuks oli linn poolakate käes.¹

1656. a. jaanuariks oli juba kogu Väike-Poola lõunaosa kuni Vislani okupantidest vabastatud. Nüüd liitus rahvusliku vabastusliikumisega ka osa valitseva klassi liikmeid ning mitmed magnaadid, kes varem olid üle läinud rootslaste poolele, lõid nüüd neist lahku. Rootslastel tuli loobuda edasistest vallutustest ning alustada taganemist. Kui Karl X Gustav jõudis oma vägedega Poolast taganeda Preisi hertsogiriiki, oli tal järele jäänud vaid 4000 vaevatud sõdurit ning garnisonid suurtes Poola linnades.²

Poola rahval seisis aga ees veel raske võitlus, sest Karl X Gustav lubas nüüd Brandenburgile Suur-Poola, mille eest Brandenburgi sõjaväed tulid rootslastele Poola vastu appi, mis võimaldaski Rootsi sõjavägedel alustada uut pealetungi.

Selles poola rahvale raskes olukorras tuli talle abiks Venemaa väljaastumine. Rootsi vastu 1656. a. suvel.

Vene-Rootsi sõda

Rootsi tugevnemine oli vastuolus Venemaa huvidega, sest Rootsi oli ära lõiganud Venemaa loomulikust väljapääsust Läänemerele: Rootsi pidas koguni üheks oma tähtsaimaks ülesandeks hoida ka edaspidi Venemaad Läänemerest eemal ning jätkata edasitungi ida suunas. Veel enne Rootsi-Poola sõja algust kirjutas Rootsi riigikantsler E. Oxenstierna Liivimaa kindralkuberner G. Hornile 24. dets. 1654. a.: „Meie kõrgeimaks huviks on venelasi Läänemerest eemale tõrjuda”³

Nüüd seoses Rootsi vägede edusammudega Poolas oli karta, et kogu Rzeczpospolita langeb saagiks Rootsile ning et viimane saab siis kasutada ka Poola ressursse võitluseks Venemaa vastu. Samal ajal heietati plaane liiduks poola ja rootsi feodaalide vahel ning ühiseks sõjakäiguks Valge-Vene ja Ukraina ning edasi ka Vene maade vastu. Seni aga, kui kestis edasi sõjategevus Rootsi ja Poola vahel, oli olukord Venemaale soodne Rootsi kallaletungi ennetamiseks. Ühtlasi võis nüüd asuda realiseerima Vene välispoliitika üht tähtsaimat eesmärki — saavutada väljapääs Läänemerele. Veel kuni Stolbova rahuni 1617 a. oli Venemaa omanud teatud väikest väljapääsu Läänemerele, sest talle kuulus osa Soome lahe rannikust koos Neeva suudmega.⁴ Stolbova rahuga oli aga Venemaale ka see väljapääsutee Läänemerele kaotsi läinud, nii et Rootsi kuningas Gustav Adolf võis siis hoobelda: „Nüüd ei saa

¹ Fruxell, d. 11., lk. 138.

² История Польши, I, lk. 258.

³ Fr. F. Carlson, Geschichte Schwedens, IV, Gotha, 1855, lk. 42.

⁴ И. П. Шаскольский, Была ли Россия после Ливонской войны отрезана от Балтийского моря?, «Исторические записки», № 35, 1950, lk. 301.

venelased ilma meie loata isegi mitte ühtki paati saata Balti merre.”¹

Et edukamalt võidelda väljapääsu eest Läänemerele, otsustas Vene valitsus sõlmida Poolaga vaherahu, mis toimuski 1656. a. Vilniuses. Vilniuse vaherahu oli Venemaa poolt täiesti põhjendatud ja õige samm. See vaherahu ja järgnev Vene-Rootsi sõda tulid kasuks ka poola rahvale, võimaldades tal koondada jõude võitluseks Rootsi agressoritega. Kujunes ühine võitlusrinne Rootsi vastu, millesse liitusid 1657—1658. a. ka Austria, Taani ja Brandenburg, kes aga pidasid silmas oma omakasupüüdlikke huve. Eriti iseloomulik on selles suhtes toleaege väikekiskja Brandenburgi poliitika. Võideldes ikka selle riigi poolel, kes heldemalt maksis ja kelle abil võis kergemini riisuda saaki, liitus Brandenburg 1657 a. Poolaga, saades selle eest täielikuks omandiks Preisi hertsogkonna.

1655/56. a. talvel alustasid venelased ettevalmistusi sõjaks väljapääsu eest Läänemerele. Väina ülemjooksul asuti ehitama lotje sõjatarvete Riia alla vedamiseks. Pskovi (Pihkvasse) ja Novgorodi koondati vägesid ja koguti sõjamoona. Vaenlast kavatseti seejuures rünnata üheaegselt mitmest kohast, et ta jõude killustada.

Olukord sõja alustamiseks oli 1656. a. Venemaale soodne. Rootsi peajõud olid hõivatud sõjas Poola vastu ning Rootsi poolt vallutatud Läänemere-provintsidest polnud paljud kindlused mitte kuigi võitlusvalmis Rootsi feodaalsele riigile omase alalise rahapuuduse tõttu. Selle rahapuuduse põhjuseks oli asjaolu, et enamik Rootsi riigimõisu, mis andsid varem suurema osa riigituludest, olid 1654. aastaks siirdunud feodaalide kätte. Järele oli jäänud nii vähe, et Rootsi riigipäeval võidi piltlikult öelda, et kuningas ei oma neid mitte niigi palju, kui palju on vaja heinu ta hobusele, kui ta reisib läbi maa.² Rootslaste kaitsevõimet oli nõrgestanud ka samaaegselt poola rahva võitlusega toimunud leedu talupoegade ülestõus 1656. a. aprillis. Nimelt olid Liivimaal asuvad Rootsi väed 1655. a. M. G. de la Gardie juhtimisel tunginud Leedusse ja jäänud suurelt osalt mööda maad laiali talvekorteritesse. Kui 1656. a. aprillis puhkes leedu talupoegade hästi ettevalmistatud ülestõus, langes üle 1000 Rootsi ratsaväelase.³

Tõsisemad raskused oli Rootsi riigil ka sõjaks vajalike rahaliste ressursside hankimisega, sest siinsed alad olid juba üsna välja kurnatud. Pealegi olid Rootsi Läänemere-äärsed provintsid alates 1654. a. olnud koormatud raskete erakorraliste maksudega ja kannatanud sõjavägede majutamise, läbimarssimise ning sellega

¹ С. С. Та д з я ц к и й, Карелия и южное Приладожье в русско-шведской войне 1656—58 гг., «Исторические записки», № 11, 1941, lk. 242 järgi Н. Лы-
жин, Столбовский договор и переговоры ему предшествующие, СПб., 1857.

² Carlson, lk. 49.

³ E. Tender, Tartu vallutamine venelaste poolt 1656. aastal. Koguteos „Tartu” VI kd., Tartu, 1939, lk. 188.

kaasnevate röövimiste all. Rahapuudusel ei saadud teostada ka uute palgasõdurite värbamist. Isegi olemasolevate sõdurite palgad olid juba osalt üle aasta maksmata.

Nüüd kavatses Rootsi vägede ülemjuhataja Eesti- ja Liivimaaal M. G. de la Gardie suurendada Rootsi sõjaväge kohapealsete talupoegadega. Tema nõudel lubaski Liivimaa maapäev anda iga ratsateenistuse hobuse kohta (s. o. 15 adramaa pealt) 2 talupoega. Nendest pidi moodustatama eriline rügement, mida saaks kasutada kindluste kaitseks. Sellest ei tulnud aga midagi välja, sest talupoegadel polnud mingit huvi võidelda Rootsi võimu ja oma feodaalide huvide eest. Teenistuse asemel Rootsi sõjaväes eelistasid nad põgeneda metsadesse.

Veelgi raskem oli Rootsi olukord selles suhtes Eestimaal, kus aadel suurima vastumeelsusega oli nõustunud de la Gardie nõudmisega anda 2 talupoega-jalaväelast iga ratsateenistushobuse kohta, sest oli karta talupoegade avaliku ülestõusu puhkemist.¹ Talupojad lootsid Vene vägede võitlust oma olukorra paranemist ja võtsid venelasi vastu kui oma vabastajaid.²

Sõjategevus Venemaa ja Rootsi vahel algas 3. juunil 1656. a., mil Vene sõjaväed tungisid üle Ingerimaa piiri, vallutasid Neevalinna ja alustasid Pähkinälinna (Orešek) piiramist. Vene sõjavägesid toetasid kohe Ingeri ja Karjala talupojad, kes juba sajandite jooksul olid pidanud visa võitlust rootsi feodaalide vastu ning kes olid alistunud Rootsi võimule relvajõu sunnil.

Veel sada aastat tagasi, 1556. a. oli Rootsi kuningas Gustav Vasa kurtnud, et siinsed talupojad, eriti need, kes elavad piiri ääres, ilmutavad ilmset alistumatust Rootsi ametnike käskudele, nii et ei tea, kui palju neid võib usaldada.³

Moskvas teati piiritaguse elanikkonna Rootsi-vaenulikest meeleoludest ning seetõttu said piirilähedaste Vene linnade ja sõjavägede vojevoodid enne sõda korralduse kasutada Ingerimaa elanikkonda võitluseks Rootsi vastu.⁴ Vene sõjavägede saabumisel 1656. a. Ingerisse ja Karjalasse haarasid sealsed talupojad relvade järele ning tungisid oma isandate majanditele kallale. Aadlimõisad ja kirikud põletati ning aadlikud, kes ei jõudnud põgeneda, tapeti või võeti vangi. Talupojad astusid ka Vene sõjaväkke, mille tõttu Ingerimaale tunginud Vene sõjaväed kasvasid iga päevaga.⁵ Samuti abistasid Karjala ja Ingerimaa talupojad Vene sõjavägesid moonaga varustamisel, tõid teateid vaenlase sõjavägede kohta jne.

¹ Tender, lk. 201.

² История Латвийской ССР, I, Рига, 1952, lk. 278.

³ Тадзяцкий, Карелия и южное Приладожье в русско-шведской войне 1656—58 гг., lk. 238 järgi М. Головинский и Н. Ядышев, История финского народа.

⁴ С. С. Тадзяцкий, Борьба русских людей Ижорской земли в XVII в. против иноземного владычества, «Исторические записки», № 16, 1945, lk. 22.

⁵ Тадзяцкий, Карелия и южное Приладожье в русско-шведской войне 1656—58 гг., lk. 263.

Olemasolevate jõududega oli Rootsi vägedel raskusi maa kaitsmisel. Rootsi kuningas Karl X, kellel puudus olukorrast õige ülevaade, nõudis enne sõda, et tähtsamad kindlused Riia, Tartu, Narva, Pähkinälinna (Orešek), Tallinn ja Pärnu varustataks tugevate garnisonidega ning et ülejäänud sõjaväed koondataks Tartu ümbrusesse, kust tarviduse korral võiks abistada iga piiratud kindlust. See plaan eeldas aga tunduvalt suuremate jõudude olemasolu. See tõttu toimis de la Gardie rootslaste seisukohalt õigesti, kui ta koon- das peaaegu kogu Rootsi regulaarväe Riia kaitseks, jättes teistesse kindlustesse ainult väiksemad garnisonid.

Juuli algul 1656. a. alustas Vene peaararmee tsaari juhtimisel pealetungi mööda Väina äärt mere poole. 30. juulil 1656. a. vallutasid nad Daugavpils (Dünaburgi) ja edasiliikumisel ka Koknese. Augusti lõpul jõuti Riia alla, kuid seda vallutada ei suudetud. Riia oli tugevasti kindlustatud ja hästi varustatud ning laevastiku puudumise tõttu ei õnnestunud teda ka merest ära lõigata. Venelaste ebaedu põhjuseks oli ka mõnede Vene sõjaväes teenivate välismaalastest ohvitseride reetmine. Need reeturid näitasid rootslastele kätte koha, kus asusid Vene sõjaväe toidu- ja sõjamoonalad ning andsid teateid, mis võimaldasid rootslastel teostada edukaid väljatunge.¹

Oktoobri algul tuli Vene sõjaväel Riia piiramine lõpetada, sest levisid kuuldused uute Rootsi abivägede tulekust Riia alla Rootsi kuninga enda juhtimisel.

Samal ajal, kui Vene peavägi siirdus Riia alla, tungis teine Vene sõjavägi Põhja-Liivimaale, võttes suuna Tartule. 20. juulil 1656. a. jõuti Vastseliina alla. Juba järgmisel päeval kapituleerus see lagunenud ja nõrgalt mehitatud kindlus veel enne, kui Vene sõjavägi jõudis asuda ründamisele. Pärast Vastseliina vallutamist jätkas Vene sõjavägi Kirumpää kaudu edasitungi Tartu peale, kattes selle vahemaad nädala ajaga, kuigi rootslased olid purustanud teel kõik suuremad sillad. 28. juulil 1656. a. teatab Tartu komandant, maapealik (*landshöfding*) Lars Fleming kirjas M. G. de la Gardie'le juba Vene vägede Tartu alla jõudmisest.²

Tolleaegsed Tartu kindlused koosnesid põhiliselt keskaegsest, põllu- ja telliskividest ehitatud tornidega tugevdatud müüriõngast, mis hõlmas kaarena Toomemäge ja all-linna. Seoses sõjatehnika arenguga asuti neid kindlustusi alates XVI saj. lõpust muldvallidega tugevdama. Tartu Rootsi võimu alla sattumise algul ehitati linna müüri ette kaks mullast väikebastioni ja teisele poole Emajõe nn. Saksa värava ette hilisema Kivisilla asemel asuva puusilla kaitseks mullast raveliin, mida tugevdati veel eelkraaviga.

Järgnevatel aastakümnetel soikunud Tartu kindlustustööd algasid uuesti 1653. a., mis näitab, et Rootsi juba tol ajal valmistus sõjaks. Eriti palavikuliselt toimusid Tartu kindlustustööd aga 1656. a.

¹ Chr. Kelch, *Liefländische Historia*, Reval, 1695, lk. 575 jj-d.

² Fr. Bienemann, *Briefe und Aktenstücke zur Geschichte der Verteidigung und Kapitulation Dorpats 1656. Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, XVI, Riga, 1896, lk. 556.

algupoolel. Kirjas M. G. de la Gardie'le 18. juunist 1656. a. teatab L. Fleming, et ta laseb Tartu kindlustustöödel virgalt töötada kella 4-st hommikul kuni kella 8-ni õhtul.¹

Paikapidav ei näi olevat kodanliku autori E. Tenderi väide, nagu ei oleks Tartu 1656. a. olnud kaugeltki kaitsekõlblik.² Tegelikult suudeti kavatsetud välised kindlustustööd siiski lõpule viia. Eespool mainitud kirjas de la Gardiele kirjutab L. Fleming, et kui välised kindlustustööd on valmis (minu sõrendus — H. P.), kavatseb ta lahutada lossi linnast (s. o. muuta Toomemägi tsitadelliks — H. P.) ja püstitada Emajõe suudmesse kindlustuse.³ On aga teada, et asuti ehitama kindlustust linna ja Toomemäe vahele, kuigi selle ehitustööd ei suudetud kuigi kaugele viia. Selle mittevalemimine ei olnud aga takistuseks Tartu linna kaitsmisel. Kõrge veeseisu tõttu ei saadud ehitada kindlustust ka Emajõe suudmesse, et takistada venelaste laevade ja lotjade liikumist Tartu alla. Selle asemel aga seati kaitsekorda Emajõe ääres asuv Kastre kindlus, mille kohta Fleming ise kirjutab de la Gardie'le, et see on looduslikult nii kindel ja muidu nii mugava asendiga nagu ei ükski teine koht Liivimaal.⁴

Puudulik oli küll linna kaitsjate relvastus ja võrdlemisi vähe oli ka püssirohtu, kuid mitte need tegurid ei osutunud määravaks linna edaspidises saatuses. Hoopis tõsisemaks küsimuseks oli linna garnisoni nõrkus. Üldse ulatus Tartu kaitsjate arv u. 800 meheni.⁵ Garnisoni ülema L. Flemingi arvates oli kaitseks vaja vähemalt 1000 meest.

Küllaltki olulist osa Rootsi garnisoni nõrkuses etendas ka asjaolu, et kohalikud eesti talupojad ei tahtnud teenida Rootsi sõjaväes. Nimelt pidi Tartu kaitseks formeeritama Liivimaa maapäeva poolt lubatud oberst Patkuli rügemendi 2 kompaniid. 9. juulil 1656. a. teatas Fleming, et neist kahest kompaniist on sellestki vähesest, mis kokku saadi, enamik laiali jooksnud, nii et mitte üle 30 mehe järele pole jäänud.⁶ Sellevastu õnnestus aga juuli lõpul moodustada linna põgenenud Tartumaa mõisate opmanitest ja muudest ametimeestest umbes 80-meheline kompanii. Seega toetasid talupojad oma passiivse vastupanuga tegelikult venelasi, kuna mõisa sundijad toetasid rootsi feodaale. Klassivõitluse põhiliin ühtis teataval määral Vene ja Rootsi vahelise võitlusega.

Tartu alla jõudmise järel asusid Vene sõjaväed laagrisse Tähtvere ja Ropka mõisate juurde ning hiljem ka üle jõe asuva Raadi mõisa juurde. Seati üles suurtükipatareid ning asuti linna piirama. Patareidesse paigutatud suurtükke oli aga liiga vähe ning need olid ka võrdlemisi väikesed. Suuremad suurtükid olid saadetud koos peaväega Riia kui tugevama kindluse alla. Vene patareide hõre tuli ei

¹ Bienemann, lk. 533.

² Tender, lk. 192.

³ Bienemann, lk. 533.

⁴ Sealsamas, lk. 533.

⁵ Tender, lk. 194.

⁶ Bienemann, lk. 540.

suutnud aga tekitada linna kindlustustele ja ehitustele nimetamisväärset kahju. Seevastu suureks edusammuks venelastele oli eespool mainitud Kastre kindluse vallutamine 12. või 13. augustil 1656. a., sest sellega avanes neile veetee Pskovi (Pihkvasse). Rootslastel ebaõnnestusid katsed abistada Tartu garnisoni väljastpoolt. Tartu komandant L. Fleming saatis Eestimaa kubernerile Bengt Hornile teate, et Vene laager Raadi mõisa juures on kindlustamata ja nõrgalt mehitatud. Selle vallutamisega üllatusrünnaku teel oleks avanenud pääs linna, mida oleks võidud kasutada garnisoni varustamiseks ja tugevdamiseks. Kuid sellest üllatusrünnakust ei tulnud tegelikult mitte midagi välja. Nagu kurdab Bengt Horn oma kirjas Rootsi kuningale, on ta linnast 1,5 miili kaugusele jõudes teada saanud, et venelased on hästi informeeritud ta tulekust ja neil on tuhat meest valmis.¹ Ilmselt said venelased teateid rootslaste tuleku kohta kohalikest talupoegadelt, kes seega veel kord abistasid venelasi. Rootslastel tuli nüüd tagasi tõmbuda.

Loodetud abi ei saanud Tartu garnison ka Ingeri ja Karjala kindralkuberner Gustav Hornilt. Kuigi venelased olid augusti lõpul lahkunud Neevalinnast ja lõpetanud Käkisalmi piiramise, ei rutanud nüüd sealsed Rootsi väed appi Tartule, vaid siirdusid karistama Ingeri talupoegi, kes olid venelaste tulekul üles tõusnud. Rootsi feodaalid seadsid sellega oma kitsad klassihuvid kõrgemale Rootsi riigi huvidest.

Vahepeal oli olukord Tartus niivõrd halvenenud, et Tartu komandant L. Fleming pidas vajalikuks 12. oktoobril 1656. a. kapituleeruda. Kapitulatsiooni tingimused ise olid rootslastele võrdlemisi soodsad. Garnisonil ja kõigil soovijail lubati vabalt linnast lahkuda koos kogu oma varaga kas maa- või veetee kaudu.² Sõduritele jäeti alles relvad ning neil lubati kaasa võtta 2 kolmenaelast välikahurit 40 kuuliga.³ Kapitulatsiooniakti 19. §-ga kindlustati linnale ja kodanikele kõik senised privileegid ja varandused, usk, kirikud ja koolid.⁴

Tartu kapitulatsiooni põhjuste suhtes on seni valitsenud lahk-
arvamused. Küsimus on seda segasem, et Tartu vallutamist Vene vägede poolt 1656. a. ei ole üldse käsitletud nõukogude ajaloolaste poolt ning et kodanlikust kirjandusest käsitleb seda ka ainult üks artikkel. Tartu komandant Fleming ise kirjutab oma aruandes de la Gardie'le, et ta on linna alles siis üle andnud, kui järgmisel hommikul pidi toimuma venelaste pearünnak.⁵ Enne seda on ta pidanud kõrgemate ohvitseridega sõjanõu ning on leitud, et olemasolevate jõududega ei ole mõistlik pearünnakut vastu võtta.

Hoopis vastupidist seisukohta rõhutab oma ofitsioosess Liivimaa kroonikas Kelch. Ta arvab, et halva ilmastiku ja Rootsi abiväe

¹ B i e n e m a n n, lk. 564.

² Sealsamas, lk. 586 jj.

³ Sealsamas, lk. 586.

⁴ Sealsamas, lk. 588.

⁵ Sealsamas, lk. 593 jj.

tuleku kartusel (Riia piiramine oli lõppenud) oleksid venelased varsti pidanud piiramise lõpetama, kui mitte mõned Tartu kodanikud poleks hakanud äraandjateks ja kui komandant poleks kapitulatsiooniga üleliia rutanud.¹

Kelchil on õigus kinnitades, et venelased ei oleks saanud piiramist kaua jätkata. Vaevalt võisid nad tolleaegse feodaalse sõjaväekorralduse juures mõelda piiramise jätkamisele talvetingimustes. Lisaks sellele ei olnud olukord Vene laagrites Tartu all hiilgav. Valitses puudus toiduainetest, eriti aga leivast, ning järelevedu Venemaalt oli puudulikult organiseeritud. Ka levisid mitmesugused taudid.

L. Fleming oli sellest olukorrast teadlik, kuid ometi pidid tal olema kaaluvad põhjused, et mitte proovida venelaste rünnakut tagasi lüüa ja ära oodata nende lahkumist. Millised need olid?

Selleks ei olnud linna kindlustuste seisund, sest suurtükitali oli neid ainult vähe kahjustanud. Selleks ei olnud ka laekemoona puudus, nagu väidab Fr. F. Carlson.² Veel kapitulatsiooni ajal leidis püssirohtu tagavaraks.³

Ka ei olnud kapitulatsiooni põhjuseks toidupuudus. Garnisonil ja saksa linnakodanikel oli vilja külluses tagavaraks leiva ja õlle jaoks. Kapitulatsiooni eel jagati kroonu ladudest kroonu võlausaldajaile — linnakodanikele — kroonu võlgade katteks välja sajad tündrid vilja, et see ei jääks venelaste kätte. Olulist toidulisa saadi ka sõja puhul maalt linna aetud kariloomadest, kes tapeti heinte vähesuse tõttu. Et garnison ja bürgerid nälga ei tundnud, näitab kas või asjaolu, et hobuseid, keda ei jõutud ülal pidada, ei tarvitatud mitte toiduks, vaid nad aeti lihtsalt linnast välja.⁴

Seevastu tuli linna piiramise ajal siiski nälga kannatada linna töötavatel hulkadel, eriti eeslinlastel, kuigi linnas olid olemas leivavilja tagavarad. Muidugi suutsid endale tagavarasid soetada ainult rikkad linnakodanikud, linna vaestele oli see ülejõukäiv. Pealegi olid eeslinlased laostunud seoses sellega, et enne venelaste linna alla jõudmist oli eeslinn Rootsi vägede poolt põletatud. Kõige selle tõttu avaldavad eestlastest eeslinlased, kes moodustasid rae poolt koostatud ametliku nimestiku järgi isegi ligi 1/3 linna üldisest elanikkonnast, piiramise ajal suurt rahulolematust. 20. septembril näiteks on L. Fleming enda juurde kutsunud 2 rae liiget ja teatanud, et eeslinlaste poolt on esitatud palju kaebusi leivavilja puuduse üle ja et inimesed kannatavad suurt nälga.⁵ Seetõttu nõuab Tartu komandant, et kodanikud, kellel on tagavarasid, laenaksid need välja. Sellega ei nõustunud aga saksa linnakodanikud.

On loomulik, et puuduse olukorras suhtus linna töötav rahvas,

¹ Kelch, lk. 579.

² Carlson, lk. 172.

³ Tender, lk. 207.

⁴ Bienemann, lk. 582.

⁵ Sealsamas, lk. 575.

eriti aga eestlastest eeslinlased, vaenulikult Rootsi võimudesse. Rootsi võimude vastu oli aga häälestatud ka sakslastest koosnev linna raad ja kodanikud (bürgerid), kelle enamuse moodustasid sakslased. Juba varem oli olnud hõorumisi rae ja Rootsi valitsuse kohapealsete esindajate vahel. Nüüd aga arenesid lahkkelid avalikuks tülik. Kui 5. aug. 1656. a. toodi L. Flemingile Vene väejuhatuse kiri, mille sisust ta raadi ei informeerinud, esitas raad kodanikkonna nõusolekul Flemingile nõudmise, et see informeeriks teda Vene väejuhatuse kirjade sisust ja et linnaelanikke ei aetaks tööle lossi linnast lahutava kindlustusjoone ehitamisele.¹ Raad nõudis Flemingilt koguni, et kas tal on olemas spetsiaalmandaat selle kindlustuse ehitamiseks.

Sellele nõudmisele on linna komandant L. Fleming vastanud rae juhtivamate iiikmete, bürgermeister J. Warnecke, rahhärä J. Schlottmani ja raenotar Schlechteri areteerimisega, mis Rootsi võimude vahekorda linna rae ja kodanikkonnaga veelgi teravdas.

Rae poolt esitatud eespool mainitud nõudmises, mis teataval määral kajastab linnas valitsevat üldist meeleolu, tõrkab silma protest linnaelanike tööle sundimise vastu linna kindlustamisel. Paistab, et Tartu elanikud ei ole üldse huvitatud linna kaitsmisest venelaste vastu. See on ka loomulik, kui arvestada linna töötava rahva üldist sümpaatiat venelaste vastu ning bürgerite lootusi, et alistumine Venemaale toob kaasa linna kaubanduse elavnemise ja linna keskaegse õitsengu taastamise. Oli ju Tartu keskaegne õitseng põhinenud just kaubandusel Venemaaga. Linna siirdumine Rootsi võimu alla oli aga kaasa toonud endiste kaubanduslike sidemete katkemise ja linna kiratsemise. Nüüd lootis kodanikkond, et linna vabatahtliku alistumise puhul Venemaale õnnestub tal välja kaubelda uusi kaubanduslikke privileege. Neid taotlusi väljendab kujukalt pärast Tartu kapituleerumist rae poolt koostatud ja Vene väejuhatusele esitatud (kuigi mitte vastu võetud) spetsiaalkapitulatsioon, mis sisaldab terve rea Tartu kaubandust soodustavaid artikleid. Eriti on selliseks artikkel 12, mis nõuab Tartu kaupmeestele vaba kauplemise õigust Venemaal, Saksamaal ja teistes maades, kusjuures nõutakse kogu selle kaubanduse vabastamist tollidest.²

Et Tartu elanikkond on soovinud Rootsile allumise asemel siirduda Vene riigi koosseisu, näitab ka L. Flemingi de la Gardie'le saadetud aruandekiri, kus ta kurdab, et linnakodanikel on kaldumus linna üle anda, mille tõttu neid ei saavat ka vahiteenistuses kasutada.³

Kui aga toimus kapitulatsioon, võtsid linna elanikud rahuldustundega vastu allumise Venele. Seda näitab ilmekalt asjaolu, et ainult 2 Tartu linna kodanikku kasutasid kapitulatsiooniaktis ette-

¹ B i e n e m a n n, lk. 571.

² Sealsamas, lk. 591.

³ Sealsamas, lk. 593.

nähtud soodsat võimalust lahkuda linnast koos Rootsi vägedega. võttes kaasa kogu oma varanduse.

Tartu linna elanike poolehoid Venemaale pidi teatud mõju avaldama ka Rootsi garnisoni sõduritele, kes olid laiali paigutatud korteritesse linna elanike juurde.

Kõike seda kokku võttes võib öelda, et Tartu kapitulatsiooni põhjuste seas 1656. a. on väga oluliseks, kui mitte kõige olulisemaks teguriks Tartu linna elanike vaen Rootsi võimude vastu ja poolehoid Venemaale. Kuigi oma mõju avaldas ka Tartu garnisoni suhteline nõrkus, oli elanikkonna meeleolu teguriks, mis sundis Rootsi väejuhatust kapituleeruma juba enne Vene vägede üldrünnakut.

Tartu vallutamine venelaste poolt oli raskeks löögiks Rootsile ning ühtlasi Vene vägede suurimaks saavutuseks selles sõjas. Sellega omandasid venelased kindla baasi operatsioonideks Põhja-Liivimaal ja Eestimaal ning said oma valdusse ühe jõukama ja viljakama Liivimaa maakonna. Arvestades aga Riia piiramise ebaõnnestumist ei kujunenud see edu otsustavaks.

Võitlused Liivimaal jätkusid 1657 ja 1658. aastal. Otsustavaid tulemusi ei andnud need aga kummalegi poolele. Vene väed tungisid Virumaale ja jõudsid Järvas Piibe jõeni, kuid ebaõnn tabas neid võitlustes Valga ja Pärnu juures. Samuti ei õnnestunud venelastel vallutada Pähkinälinna (Orešek)

Olukord muutus keeruliseks seoses leedulaste rünnakuga Liivimaale 1658. a. algul. Kuigi neil ei õnnestunud vallutada Riia ega Pärnut, vallutasid nad Võnnu, Rauna, Volmari ja Põltsamaa. Leedu vägede vahelesegamine sõtta Liivimaal kutsus esile pahameele Venemaal, kuna sellega ähvardas Venemaale kujuneda uus takistus teel väljapääsule Läänemerele. Seetõttu teatas Vene välispoliitika juht Ordin Naštšokin, et Liivimaa kuulub tsaarile.¹ Venemaa ähvardava hoiaku tõttu taandusidki leedulased Väina taha.

Ebasoodsaks kujunev rahvusvaheline olukord ei võimaldanud Venemaal jätkata võitlust Läänemere-äärsete alade eest. Poola oli sõlminud liidu Austriaga ning juba 1657. a. lõpul oli selge, et Poola valmistab ette uut kallaletungi Venemaale, et vallutada Ukraina. Olukord muutus Venemaale raskeks veel seoses Ukraina uue hetmani Võgovski reetmisega ja üleminekuga Poola poole. Ettenähtav sõda Poolaga ning suhete halvenemine Türgiga sundis Venemaad Rootsiga lepitust otsima. Seda ihkas omalt poolt ka Rootsi, kellel olid nurjunud 1658. a. peetud salajased läbirääkimised Poolaga ühiseks võitluseks Venemaa vastu. Sõjas Taani vastu oli Rootsil sel ajal küll olnud edu, kuid sõjas Venemaaga olid rootslased saanud mitmete lüüasaamiste osaliseks. Seetõttu juba alates 1657 a. algusest kordab Rootsi kuningas Karl X oma kir-

¹ A. Richter, Geschichte dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben, II, Riga, 1858, lk. 75.

jades Rootsi saadikutele Moskvast, et nad püüaksid kasutada iga võimalust rahu sõlmimiseks.¹

Sellises olukorras sõlmitaksegi Moskvast 21. mail 1658. a. kokkulepe sõjategevuse lõpetamise kohta. 17 novembril 1658. a. algasid Vallisaares rahuläbirääkimised Rootsi ja Venemaa vahel, mis kujunesid siiski läbirääkimisteks vaherahu üle. Raskusi valmistas seejuures kokkuleppimine vaherahu kestuse üle. Rootslased, kellele vaherahu tõi kaasa maa-alalisi kaotusi, tahtsid sõlmida võimalikult lühiajalist vaherahu, et seejärel alustada uut ekspansiooni Venemaa vastu. Venelased aga soovisid sõlmida võimalikult pikaajalist vaherahu, tehes ettepaneku sõlmida see 20 aastaks.² Lõpuks lepitati siiski kokku ja vaherahu sõlmiti Vallisaares 20. detsembril 1658. a. 3 aastaks.

Vastavalt vaherahu tingimustele pidid venelaste valdusesse jääma linnad ja maa-alad, mis olid vallutatud Vene vägede poolt ja olid nende käes kuni 21. maini 1658. a., mil Moskvast sõlmiti eelleping.³ Seega pidi venelaste kätte jääma Koknese, Tartu, Aluksne ja Koivalinna koos oma aladega, Vasknarva ning Peipsi kalurikülad Vasknarva ja Laiuse vahel.

Vaherahu ajaks pidi kindlustatama mõlema maa vahel vaba ja takistamatu kaubandus.⁴ Rootsi kaupmehed pidid omama vabu kaubamaju Moskvast, Novgorodis ja Pihkvas, venelased aga Stockholmis, Viiburis, Riias, Tallinnas ja Narvas.

Lepiti ka kokku, et kõik sõjavangid vabastatakse, kusjuures nähti ette 3 tähtaega vastavalt sellele, kui kaugel vangid asuvad.⁵ Ka märgiti lepingus, et kumbki lepinguosaline ei tohi mitte mingil viisil abistada teise vaenlast, eriti Poola kuningat.⁶

Vaherahu sõlmimise järel Vallisaares tuli Venemaal võidelda Poola vastu, kuna aga Rootsi sõdis Poola, Brandenburgi, Austria ja Taaniga, keda faktiliselt abistasid veel Madalmaad. Sellises olukorras hakkasid nii Rootsi kui ka Venemaa pinda sondeerima omavahelise rahu sõlmimiseks. Rootsist saadeti selleks aprillis 1659. a. Moskvasse Adrian Müller, kes pidi kokku leppima, millal ja kus kohal piiril on Vene saadikud valmis kohtuma Rootsi saadikutega. Peale selle pidi ta välja uurima, milline on Venemaa sise- ja väline olukord ning millistel tingimustel Venemaa on valmis sõlmima rahu Rootsiaga.⁷

Moskvast lepitigi kokku Vene ja Rootsi saadikute kohtumise üle,

¹ Г. В. Форстен, *Сношения Швеции и России во второй половине XVII века*, «Журнал Министерства Народного Просвещения», Апрель 1898, lk. 338.

² John E. Nordwall, *Svensk-ryska underhandlingar före freden i Kardis (1658—61)*, Uppsala, 1890, lk. 10.

³ Sealsamas.

⁴ Sealsamas, vt. ka Форстен, *Сношения Швеции и России* «Журнал Мин. Народн. Просвещения», Май 1898, lk. 56.

⁵ Nordwall, lk. 11.

⁶ Sealsamas, lk. 12, vt. ka Форстен, lk. 56.

⁷ Nordwall, lk. 18 jj.

mis toimus 1659. a. juulis Thomsdorfi külas Ogre jõe suudme lähedal Väinasse. Ülesandeks oli esialgu teostada piiri reguleerimine vastavalt vaerahulepingule. Piiri reguleerimist ei saadud siiski läbi viia, sest tekkisid teravad lahkkelid vaerahulepingu artiklite tõlgitsemisel. Rootslased tulid välja põhjendamatu tõlgitsusega, et Venemaale peavad minema ainult need kohad, mis on loetletud vaerahukokkuleppe artiklis, mitte aga kõik kohad, mis olid venelaste valduses 21. mail 1658. a., nagu seda tõlgitsesid venelased. Kui lisaks sellele avastati veel erinevused vaerahulepingu vene-ja rootsikeelse teksti vahel, lõppesid läbirääkimised Thomsdorffis paratamatu nurjumisega. Samuti ei õnnestunud saavutada Rootsi ja Venemaa vahel kokkulepet rahu sõlmimiseks, kuigi selleks 1659. ja 1660. a. peeti mitmeid läbirääkimisi. Nende läbirääkimiste ebaõnnestumise põhjuseks olid esijoones Rootsi valitsuse põhjendamatud pretensioonid. Kuigi rootsi feodaalid olid sõjas Venemaa vastu saanud lüüa, taotlesid nad laialdaste Vene maade endale saamist. Esialgu oli nende isu selles suhtes õige suur, mida kujukalt näitab 1659. a. kuninga poolt Rootsi saatkonnale antud instruksioon. Rahu sõlmimise esimeseks tingimuseks seadis see instruksioon Vene sõjavägede poolt vallutatud maade tagastamise Rootsile. Peale selle pidid Rootsi saadikud nõudma varem Poolale kuulunud osa Liivimaast ning Vene maa-aladest Käkisalmi maakonda, Vene Lapimaad, Kargopoli, Onega järve, kõiki maa-alasid Onega ja Laadoga vahel, Polotski ja Vitebski vojevoodkonda.¹

Rootsi suurte pretensioonide tõttu ebaõnnestus ka 1659. a. Pühastes (Pyhestekyla) peetud rahukonverents. Raske välispoliitiline olukord oli Rootsi feodaalide isu nüüd küll veidi vähendanud, kuid siiski nõudsid nad vallutatud maade tagastamise kõrval Poolale kuulunud osa Liivimaast, Vene Karjalat, Vene Lapimaad ja Kargopoli.² Venelased soovisid säilitada kõiki võidetud alasid ning saada peale selle veel Rootsile kuuluvat Karjalat ja Ingerimaad. Läbirääkimiste käigus tehti küll mõningaid järeleandmisi, kuid kokkulepet ei saavutatud. Läbirääkimised lõkati edasi määramatu aja peale.

1659. a. lõpul ja 1660. a. algul halvenes Rootsi välispoliitiline olukord. Rootsi väed said vastulööke Taanis, Pommeris, Preisis ja Kuramaal. Seetõttu pidi Rootsi taotlema rahu sõlmimist Venemaaga. 1660. a. alguskuudel toimus pikk kirjavahetus mõlema poole vahel rahuläbirääkimiste asukoha küsimuses. Lõpuks lepitati kokku Kärde suhtes, kuhu selleks otstarbeks ehitati korralik konverentsimajake. (Veel praegu olemas.) 30. märtsil 1660. a. algasidki siin uuesti rahuläbirääkimised, mis varsti jõudsid aga jälle samasse surnud punkti. Rootslased nõudsid venelaste poolt vallutatud alade tagastamist Rootsile, venelased ei tahtnud anda. Läbirääkimised katkesid ilma kokkulepet saavutamata.

¹ Nordwall, lk. 40, vt. ka Фортен, lk. 65.

² Nordwall, lk. 60, vt. ka Фортен, lk. 66.

Uude etappi jõudsid Rootsi-Vene suhted 1660. a. kevadel, mil Rootsi välispoliitiline olukord järsult paranes. 23. aprillil 1660. a. sõlmiti Olivas rahu ühelt poolt Rootsi ning teiselt poolt Poola, Brandenburgi ja Austria vahel. Vastavalt Oliva rahulepingule säilisid üldjoontes sõjaeelsed piirid. Poola loobus oma taotlustest Eesti- ja Liivimaal ning Rootsi troonile. 27. mail sõlmiti Kopenhaagenis rahu ka Rootsi ja Taani vahel, mille kohaselt Rootsi riigi koosseisu läksid Skåne, Blekinge, Halland ja Norra aladest Bohuslään. Nii oli Rootsi Kopenhaageni rahuga põhiliselt saavutanud eesmärgi — muutuda valitsejaks Läänemerel. Seega oli Rootsi sõlminud rahu kõigi riikidega peale Venemaa ning seetõttu võis Rootsi avaldada nüüd Venemaale tugevat survet. Rootsile tuli kasuks ka 1659. a. sõlmitud Pürenees rahuleping Prantsusmaa ja Hispaania vahel, mis võimaldas Prantsusmaal energiliselt toetada oma endist ja tulevast liitlast Rootsit. Nagu väljendas Bengt Horn, oli konjunktuur Rootsile nii soodus nagu mitte kunagi varem.¹

Uutes tingimustes kasvas rootsi feodaalide isu Vene maade järele. Rootsi saadikutele anti nüüd uus instruksioon. Väikest e. Poola Liivimaad nüüd enam ei ihaldatud, sest Rootsil ei õnnestunud Poolat sundida seda loovutama. Nüüd nõuti hõivatud alade tagastamise kõrval Vene Karjalat, Vene Lapimaad, maakohti Oudova (Gdov) juures Pljussani ja raha vähemalt 10 tündrit kullas ehk miljon riigitaalrit.²

Need nõuded on nii suured, et on väga kahtlane, kas Rootsi üldse kavatseski rahu sõlmida või tahtis ta provotseerida uut sõda. Pealegi plaanitati Rootsis Vene-vastase liidu sõlmimist Poolaga.

Samal ajal oli Venemaale üle jõu käiv pidada korraka sõda Ukraina kaitseks Poola vastu ja väljapääsu eest Läänemerele Rootsi vastu. Ukrainat ähvardas pealegi Türgi vägede sissetungi oht. Türgi, kes ihaldas Ukraina haaramist, valmistas vastu võtma Rootsi kuninga ettepanekut astuda koos Rootsiga sõtta Venemaa ja Ukraina vastu.³

Venemaal tuli kas loobuda Ukrainast või teha tõsisemad järeleandmised Rootsile. Üks Vene välispoliitikas võitlevaid suundi eesotsas Ordin Naštšokiniga oli valmis loobuma Ukraina kaitsest, et jätkata võitlust väljapääsu eest Läänemerele.⁴ Võitis aga teine suund, mis seadis esikohale ukraina rahva huvide kaitse. Ordin Naštšokin vabastati Rootsiga läbirääkimisi pidava Vene saatkonna juhi kohalt.

23. märtsil 1661. a. Kärdes uuesti alanud läbirääkimistel tegid venelased järk-järgult tõsisemad järeleandmised. Nad olid nõus loovutama Jami, Ivangorodi ja Koporje ning aprilli algul ka Tartu koos

¹ Nordwall, lk. 97.

² Г. В. Форстен, *Сношения Швеции и России ...*, «Журнал Министерства Народного Просвещения», Май 1898, lk. 78, vrd. Nordwall, lk. 28.

³ Смирнов, lk. 363.

⁴ История дипломатии, I, под редакцией В. П. Потемкина, Москва, 1941, lk. 127 jj.

ümbruskonnaga.¹ Järeleandmisi tegid ka Rootsi saadikud, sest Rootsi oli sõdadest liiga kurnatud ning 1660. a. Rootsi riigipäev oli otsustanud taotleda Venemaaga rahu sõlmimist. Seetõttu loobusid rootslased juba enne läbirääkimiste uuesti alustamist suuremast osast oma pretensioonidest maadele, mis enne sõda olid kuulunud Venemaale. Kärdes loobusid nad ka Vene Karjala nõudmisest, kuid nõudsid edasi, et Venemaa tagastaks Rootsile viimase sõja ajal vallutatud alad ning maksaks peale selle rahalist satisfaktsiooni. Nii suurte järeleandmistega tegemiseks vajasisid Vene saadikud aga uusi instruktsioone tsaarilt ja seetõttu katkestati 10. aprillil läbirääkimised neljaks nädalaks.

Selle aja jooksul aga ei muutunud olukord Venemaale soodsamaks. Rootsi oli vahepeal alustanud pealegi uusi ettevalmistusi sõjaks Venemaaga. Venemaal tuli järele anda. Kui rahuläbirääkimised 7 mail 1661. a. Kärdes uuesti algasid, loobusid Vene saadikud veel samal päeval Koknesest ja Vasknarvast, järgmisel päeval Marienburgist ning lõpuks 9. mail ka Vastseliinast, mille säilitamiseks oli tehtud suuri pingutusi. Rootsised seevastu alandasid venelastelt nõutavat rahalist hüvitust 10 tündrilt kullalt 6 tündrile. Lõpuks tuli aga sellest loobuda. Rahu sõlmiti seega ennesõjaaegsetes Stolbova rahu piirides, ilma et kumbki pool oleks saanud hüvitust maa või raha näol.

Rootslased olid seega soodsat rahvusvahelist konjunktuuri kasutades ilma võitluseta tagasi saanud kaotatud maa-alad Baltikumis. Ebaõnnestunud olid aga nende agressiivsed plaanid vallutada uusi Vene maid. Venemaal oli ebaõnnestunud järjekordne katse saavutada väljapääs Läänemerele. Selle asemel tuli tal leppida vihatud Stolbova rahu piiride taastamisega.

Nii polnud kumbki pool Kärde rahu tingimustega rahul. See lõi eeldused uuteks võitlusteks Venemaa ja Rootsi vahel tulevikus. Nüüd aga avanesid Venemaale võimalused suunata kõik jõud võitluseks Ukraina eest, mis tõi järgnevalt kaasa olulisi edusamme.

* * *

Tehes kokkuvõtte Rootsi välispoliitikast 1650-ndail aastail võime märkida selle suurt agressiivsust. Kuigi Rootsi sisemised ressursid olid väikesed, seadsid rootsi feodaalid oma eesmärgiks teostada ulatuslikke vallutusi, et muuta Läänemeri Rootsi sisemereks. Nende taotluste läbiviimisele asudes tuli feodaal-absolutistlikul Rootsil võidelda paljude naaberriikidega. Kõige tõsisemaks vastaseks oli aga Venemaa, kes taotles väljapääsu saavutamist Läänemerele. Seejuures tuli Venemaale kasuks rahvamasside võitlus Rootsi feodaalsete vallutajate vastu Ingeris, Karjalas, Eestimaal, Liivimaal, Leedus ja Poolas. Kuigi ebasoodsa rahvusvahelise olukorra tõttu seekord ebaõnnestus Venemaa katse saavutada väljapääs Läänemerele, etendas Vene-Rootsi sõda 1656–1658 siiski tähtsat osa kui võitlus, mis oli jätkuks Liivi sõjale ja proloogiks Põhjasõja võitlustele.

¹ N o r d w a l l, lk. 127 jj.

KASUTATUD KIRJANDUS

I. Allikad:

1. Bienemann, Fr., Briefe und Aktenstücke zur Geschichte der Verteidigung und Kapitulation Dorpats, 1656. Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, XVI, Riga, 1896, lk. 515—606.
2. Kelch, Chr., Liefländische Historia Reval, 1695.

II. Muu kirjandus:

3. Carlson, Fr. F., Geschichte Schwedens, IV, Gotha, 1855.
4. Eden, N., Grunderna för Karl X Gustafs anfall på Polen, „Historisk Tidskrift“, Stockholm, 1906, lk. 5—45.
5. Nordwall, John, E., Svensk-ryska underhandlingar före freden i Kardis (1658—61). Uppsala, 1890.
6. Platzhoff, W., Geschichte des europäischen Staatensystems 1559—1660, München und Berlin, 1928.
7. Richter, A., Geschichte dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben, II, Riga, 1858.
8. Tender, E., Tartu vallutamise venelaste poolt 1656. aastal. Koguteos „Tartu“, VI kd., Tartu, 1939.
9. Fruxell, A., Berättelser ur Svenska historien, d. 11, 12. Stockholm, 1851.
10. Тадзяцкий, С. С., Борьба русских людей Ижорской земли в XVII в. против иноземного владычества. «Исторические записки», № 16, 1945, lk. 14—57.
11. Тадзяцкий, С. С., Карелия и южное Приладожье в русско-шведской войне 1656—58 гг., «Исторические записки», № 11, 1941, lk. 236—279.
12. История дипломатии, I, под редакцией В. П. Потемкина, Москва, 1941.
13. История Латвийской ССР, I, Рига, 1952.
14. История Польши, I, Москва, 1954.
15. Кан, А. С., Две тенденции в дворянском хозяйстве XVII века, «Вопросы истории», № 3, 1954, lk. 131—144.
16. Поршнев, Б. Ф., К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов., «Вопросы истории», № 5, 1954, lk. 44—58.
17. Смирнов, Н. А., Борьба русского и украинского народа против агрессии султанской Турции в XVII—XVIII вв. Сборник статей. Воссоединение Украины с Россией 1654—1954, Москва, 1954, lk. 357—394.
18. Форстен, Г. В., Сношения Швеции и России во второй половине XVII века, «Журнал Министерства Народного Просвещения», Февраль 1898, lk. 210—277, Апрель 1898, lk. 321—354, Май 1898, lk. 48—103, Июнь 1899, lk. 207—339, Сент. 1899, lk. 47—92.
19. Шаскольский, И. П., Была ли Россия после Ливонской войны отрезана от Балтийского моря? «Исторические записки», № 35, 1950, lk. 294—303.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ФЕОДАЛЬНО-АБСОЛЮТИСТСКОЙ ШВЕЦИИ В 1650-х ГОДАХ

Х. Пийримяэ

Кружок всеобщей истории. Руководитель Ю. Мадиссон

Резюме

Как при изучении истории СССР так и при изучении всеобщей истории надо знать историю Швеции. Перед советскими историками стоит задача — дать верную марксистскую трактовку истории шведского народа, свободную от реакционных лжеконцепций буржуазных авторов. Правильной трактовке истории Швеции должна помочь и настоящая работа, задачей которой является ознакомление читателей с небольшим отрезком истории Швеции — а именно, с ее внешней политикой в 1650-х годах. Особое внимание при этом обращено на те события и проблемы, которые связаны с историей нашей Родины.

Внешняя политика Швеции в 1650-х годах отличается агрессивностью. Несмотря на то, что внутренние ресурсы Швеции были невелики, шведские феодалы поставили своей задачей осуществить обширные завоевания, чтобы превратить Балтийское море в свое внутреннее море. Для осуществления этих стремлений Швеции пришлось бороться со многими соседними государствами.

В первую очередь шведские феодалы напали на Польшу. Они решили использовать слабость Польского феодального государства, которую вскрыла национально-освободительная борьба украинского и белорусского народов, последовавшая за нею Русско-Польская война и многочисленные восстания народа в Польше.

Используя удобную для Швеции международную обстановку и предательство польско-литовских феодалов, шведские войска сумели летом и осенью 1655 г. захватить почти всю Польшу. Но в дальнейшем шведские феодалы понесли в Польше значительные потери, так как польский народ начал партизанскую войну против иноземных захватчиков. В этой тяжелой для польского народа борьбе на помощь ему пришла Россия, выступившая против Швеции летом 1656 г.

Вступление России в войну против Швеции было фактически предупреждением шведской агрессии и ставило целью добиться выхода к Балтийскому морю, в чем Россия была жизненно заинтересована.

В борьбе против шведских войск русским оказали помощь крестьяне Карелии, Ингерманландии и Эстонии.

Одним из важнейших событий Русско-Шведской войны было окружение и взятие Тарту русскими войсками осенью 1656 г. Это событие до сих пор не рассматривалось в советской исторической науке.

Как показывают источники, причиной капитуляции Тарту явилось отнюдь не состояние городских укреплений, не отсутствие боеприпасов, продовольствия и т. д., а ненависть населения Тарту к шведским властям и его приверженность к России.

Неблагоприятно складывавшееся международное положение не позволило России продолжить борьбу за прибалтийские территории. Чтобы бороться за освобождение украинского и белорусского народов и быть готовой к отражению турецкого нападения, России пришлось заключить со Швецией в 1658 г. перемирие в Валлисааре и в 1661 г. — Кардисский мир. На этот раз России еще не удалось добиться выхода к Балтийскому морю.

Русско-Шведская война 1656—1661 гг. была одним из важнейших этапов в борьбе за воссоединение Прибалтики с русским государством, борьбы, которая началась Ливонской войной в XVI веке и была доведена до конца во время Северной войны.

RAHVAPÄRANE FRASEOLOOGIA FR. R. KREUTZWALDI LOOMINGUS

I. Sarv

Eesti kirjanduse ja rahvaluule ring. Juhendaja dots. E. Laugaste

Käesoleva töö ülesandeks on anda käsitus sellest, kuidas Fr. R. Kreutzwald on kasutanud oma teostes rahvapäraseid vanasõnu, mõistatusi, kõnekäände ja mitmesugust fraseoloogiat. Sealjuures on paralleelselt puütud näidata, kuidas esinevad kõnekäänud, vanasõnad jne. rahvasuus, milline funktsioon neil on rahva kõnekeeles ning Kreutzwaldi loomingus.

Käesoleva töö pealkiri on tinglik, ja seda kahel põhjusel: esiteks sellepärast, et tavaliselt ei arvata fraseoloogiat alla vanasõnu ja mõistatusi, sest need moodustavad omaette rahvaluulelise žanri. Käesolevas töös oli aga tingimata vaja käsitleda ka vanasõnu, sest Kreutzwaldi tekstis nad tihti ei esine enam vanasõnadena ning on väga iseloomulikud Kreutzwaldi loomingule. Tinglik on pealkiri ka sellepärast, et vaatluse alla pole võetud Kreutzwaldi kogu loomingut, vaid ainult 6 teost.¹

Mainitud teostes esinevast materjalist pole olnud võimalik näidatena kasutada kaugeltki kõike; on tehtud valik, suurem osa teostes esinevast fraseoloogilisest materjalist on kasutamata.

Võrdluseks ja kontrolliks on kasutatud Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna andmeid kõnekäändude ja vanasõnade kohta.

Suuremat tähelepanu on pööratud rahvapäraste võrdluste, vanasõnade, retooriliste hüüatuste ning küsimuste käsitlemisele, sest need aitavad eriti iseloomustada Kreutzwaldi kui rahvakeele rikkuste tundjat ja kasutajat. Kogu materjali lähem käsitus poleks mahtunud käesoleva töö raamidesse. Viimane peatükk taotleb anda vaid põgusat ülevaadet neist tähtsamatest nähtustest, mis esinevad Kreutzwaldi kui rahvakeele kasutaja keeletarvitusel ning mida esimeses kolmes peatükis pole vaadeldud.

¹ „Reinuvader Rebane” (lühend **RR**), „Paar sammukest rändamise teed” (Paar sammukest), „Narrilased” (**N**), „Mihkel Põllupapp” (**MP**), „Tuisulased” (**T**), „Üks õöpilt” (**ÜÖ**). Tsiteeritud ka: Kreutzwald, Jutud (1953).

Andmed „Reinuvader Rebase” kohta selles osas, mis puudutab selle teose tõlke probleemi F Hoffmannilt, on saadud v.-õp. G. Laugastelt. F Hoffmanni vastavat teost pole olnud võimalik otseselt kasutada.

1

Kreutzwald kui oma aja parim rahvakeele tundja on oma loomingus hoolega kasutanud rahvakeele rikkusi, sealhulgas ka tabavaid rahvapäraseid võrdlusi.

Üheks olulisemaks jooneks kõnekäändude juures on piltlikkus, mis on saavutatud võrdluse või antiteesi kaudu. Et muuta kõnet, väljendeid ilmekamaks, tabavamaks, selleks on rahvas tihti kasutanud võrdlusi. Osa neist on oma mõjuvuse, piltlikkuse ning löövuse tõttu omakorda muutunud laialt tuntud kõnekäändudeks. Võrdluse aluseks on võetud objekte nii elus- kui ka eluta loodusest, nii inimeste endi hulgast kui ka loomariigist. Konkreetne pilt võrdluse kaudu aitab muljet intensiivistada ning on seda mõjuvam, mida tabavam on võrdlus, mida lühem ning täpsem ta on. Kõnekäändude ülesanne on tekitada piltlikke kujutlusi, anda ülesandeid ning selle kaudu muuta mõtet elamuslikumaks.

Neil alustel kujundatud pildi kaudu annab rahvas ka oma hinnangu nähtuste või teiste inimeste kohta neid kas kritiseerides või heaks kiites, kuid harva jäädes erapooletuks. Hinnang on positiivne või negatiivne olenevalt sellest, milline on võrdlusalus, pilt, mis on loodud, millega või kellega võrreldakse inimest või ka nähtusi.

Väga iseloomulik on kõnekäändude võrdlus loomadega, mille kaudu antakse kas positiivne või negatiivne hinnang inimesele, ta tegevusele, ta taunitavatele või meeldivatele omadustele. Hinnang antakse selle looma omaduste kandmisega inimesele, kellega on inimest või tema tegevust võrreldud. Hinnang on järelikult kas positiivne või negatiivne olenevalt sellest, millise loomaga (või linnuga) on inimest ja tema tegevust võrreldud. Negatiivset hinnangut märgib näiteks võrdlus hundi, rebase, sea jt., kusjuures sel negatiivsusel üksikute võrdluste puhul on muidugi eri varjundid. Nii tähendab rahva karakteristikas rebane — kavalust, omakasu, silmakirjalikkust, kiskjalikkust; hunt — õelust, kurjust, kiskjalikkust; siga — laiskust, mustust, rumalust; lammas — rumalust, argust; hobune — töökust ja vastupidavust.

Juba muinasjutus antakse igale loomale kindel karakter: üldse hindab rahvas looma rumalaks, targaks, kavalaks, südamlikuks, lihtsameelseks jne.

Sellist rahvaluulele omast karakteriseerimisvõtet on üsna laialt kasutatud kirjanike poolt. Selliste võrdluste kaudu väljendatakse nähtuste ja omaduste kohta pilget, ironiat, satiiri, aga ka huumorit.

Ka Kreutzwald arendab võrdlemisi laialt sellist võtet. Tema „Reinuvader Rebane” on terveni selline teos, kus inimühiskonnas

esinevad pahed ja puudused leiavad kritiseerimist mitmesuguste loomade ning nendevaheliste suhete satiirilise kujutamisega.¹ Nii paljastab ta valitseja piiratud ning rahahimu lövi kujus, hundi ja rebase, kujul kiskjalikke ülemkihte, naeruväärses valguses paistav lastud väike spits kehastab väikekodanlast, kadakat, oinas vaimulikku jne.

Kreutzwaldi teostes esineb terve rida ilmekaid võrdlusi, mida tuntakse ka rahvasuus. Selliseid võrdlusi eeskujuteostes pole. Näit.: „Kuninga kotta astudes näggi Reinowadder perrekat waenlaste ulka, kes otse'go ka arnad raisa ümber tema surma peale walwasid” (RR, lk. 98)

Rahvapärase võrdlusega on siin ilmekalt edasi antud Reinuvaderi vaenlaste verine kättemaksuhimu, kes ise tegelikult rebasest palju paremad polnudki.

Nagu Kreutzwaldi teoste lähem vaatlemine näitab, on ta väga hästi ning suures valikus tundnud rahvapäraseid väljendeid, sealhulgas ka võrdlusi. Kreutzwald on neid keele ilmekamaks muutmise vahendeid väga osavasti ja mitmekesiselt osanud ära kasutada. Tihti on Kreutzwald võrdlusi ka laiendanud, omamoodi ümber teinud, andes sealjuures võrdlusele teistsuguse varjundi.

Näiteks on üldtuntud rahvapärane väljend — kadus kuitina tuhka (H III 21, 166 (12) — Otepää). Kreutzwaldil esineb see aga kujul: „Hansu vigane käsi kadus sedamaid kui sulatud tina unustuse tuhka” (MP 1871/60)

Rahvapärane lühike tabav võrdlus, kus tähtis osa on alliteratsioonil (*t — t*), on kasutamist leidnud, aga hoopis teisel kujul, nimelt metafoorina. Rahvapärase võrdluse kokkusurutus on küll kadunud, alliteratsiooni ja võrdlust värvi alusel pole enam nii reljeefselt tunda, ka mõte on avardunud. Kuid seda oligi Kreutzwaldil antud juhul tarvis.

Tublisti on laiendatud ka rahvapärast võrdlust laulis kui ööbik: „Nende vaga lapselik meel laulis Loojale niisama teadmata laulo kenadusest, kui õpik toominga oksa peal” (Paar sammukest, lk. 8).

Võrdlusi on kasutanud Kreutzwald mitmesugusel kujul ja mitmesugustes konstruktsioonides. Nii esineb tal väga tihti tavalist kui abil moodustatud võrdlust, mis on üldtuntud ka rahvasuus, näit.: „Need sõnad leikasivad kuitera va noaga mulle südamesse” (MP, 1867/49—50) või „Seitsme aastasel Mariel oli lugemine selge kui vesi” (Paar sammukest, lk. 38) või „pistsin kuituulpunuma” (RR, lk. 85) või „Noh, seal tullid siis essiteks üks ja teine Narrilane, ostis ue kassuka ja käis kuitilparras kas möda maad ümber” (N, lk. 45)

Ülaltoodud võrdlused esinevad laialdaselt rahvasuus ning Kreutzwald on neid umbes samas vormis ja samas mõttes oma lausetesse põimides ära kasutanud.

¹ Fr. R. Kreutzwald, Reinuvader Rebane, Tartu, 1850, lk. 1 (moto).

Iseloomulik Kreutzwaldi teostele on rahvapärase võrdluse elementide ja mõtte kasutamine nii, et see tema teostes enam sõna-sõnalt samasuguses vormis ei esine, küll aga annab just võrdluse terava mõtte veidi varjatumas vormis, kuid väga mõjuvalt edasi. Eriti sageli kasutab Kreutzwald sellist võtet mõistujuttudes („Nar-rilased” „Tuisulased” jt.). Just tänu sellele, et võrdlus on rahva-suus populaarne ning et lugeja seda tunneb rahvapärases esituses, võib selliste väljendite kasutamist ka veidi muudetud kujul lugeda õnnestunuks, sest mõte, mida kirjanik on tahtnud sellega väljendada, on selge ning tabav. Sellise võtte kasutamine mõistujuttudes on sobiv, arvestades jutu kui terviku üldist iseloomu. Mõistujutu raamides on sellised kaudsed võrdlused orgaaniliselt seotud sisuga ja aitavad seda paremini esile tuua.

Näiteks paljastab ning naeruvääristab rahvas kõrkust, upsakust ja rumalat eneseusaldust võrdlusekujulise kõnekäänuga *t o r e n i i k u i (h) e r n e k o n n m ä t t a o t s a n* (HR 5, 109 (3) — Otepää) tihti ka lihtsalt *n a g u k o n n m ä t t a o t s a s*.

Võrdlus konnaga annab kõnekäänule halvustavalt pilkava tooni, näidates samal ajal, mis on sellise tühise upsakuse ja kõrkuse taga (*m ä t t a o t s a* ronimist ei saa pidada kuigi suureks kangelasteoks). Kreutzwald kasutab selle kõnekäänu elemente, loob nende abil umbes samasuguse pildi uhkeldavast ning hädaldavast konnast *m ä t t a l* vana kirjaviisi pooldajate ja kaitsjate pilkamiseks „Tuisu-lastes”: „ Kui keegi mõistlikum nende hullamise jampsi ei läi-nud sõitlema, pages viimaks mõni *k o n n* mudast *m ä t t a l e* ja hak-kas krooksuma, et kõik laululinnud metsast ära peletas. „Krooks, krooks! ärge rikkuge meie nurgelisi rattaid” ” (T, lk. 385)

Üldse on Kreutzwald võitluses tagurlaste vastu halastamatu. Samas teoses iseloomustab ta vana kirjaviisi pooldajate piiratud järgmise rahvapärase väljendiga: „Mitu ei *n ä i n u d n i i k a u g e l e*, kui *t a n i n a o t s u l a t a s*, veel vähem, mis üle selle piiri sündis” (T, lk. 373).

Rahva hulgas kasutatakse veel *n i i e t* kujulisi võrdlusi, kusjuures *n i i* jääb kiirkõnes tihti ära. Et abil moodustatud võrdlusi esineb Kreutzwaldil tihti, näit.: „ ja rapputas mehhikest, et *a b b e w ä r r i s e s* ja *i n g r i n d o k i n n i j ä i*” (RR, lk. 5) või „Mina andsin jalgile lõhna, et *k a n n a d w ä l k u s i d*” (RR, lk. 85).

Olgugi et „Reinuvader Rebane” pole Kreutzwaldil algupärane teos, on ta selle kohandamisel eesti oludele ja tõlkimisel eesti keelde kasutanud eesti keele rikkalikku fraseoloogiat.

Hoopis vähem esineb rahvasuus võrdlust, mis on moodustatud *k o m b e l* sõna abil. Kreutzwaldil esineb seda aga korduvalt. Nii esineb rahvapärane võrdlus (*h o o p e*) *s a d a s* kui *r a h e t* Kreutzwaldil ühel juhul: „Seal *s a d d a s* iggalt poolt matsusi eesli selga kui *r a h h e t*” (RR, lk. 113), teisel juhul aga: „Kiwwid len-dasid iggalt poolt ja matsud *s a d d a s i d* *r a h h e k o m b e l* karro

selga" (RR, lk. 23). Viimasel juhul tundub võrdlus olevat kohmakam ning võõrapärasem.

„ ehk tema kül kellelegi halwa sõna ei anna, siiski käia tal lõuad lõuguti kombel, kui ta korra noomima hakkab" (MP, 1865/33). Ehkki ülaltoodud võrdlus pole üldtuntud, on Kreutzwald siin kasutanud rahvapäraste kõnekäändude tuntud võtet — alliteratsiooni. Piltlikkus on võrdlemisi ere ning tabav, seega ka kõnekäänd ise meelde jääv. (Lõugade väle liikumine sõimlemise juures meenutab linalõuguti töötamisel kaane liikumist üles-alla.)

Kreutzwaldi lause on tihti pikk ja keeruline. Sellisesse lausesse põimib Kreutzwald osavalt üldtuntud rahvapäraseid võrdlusi, kuigi need on vastavalt lause struktuurile kohandatud või lause sisule vastavalt ümber tehtud. Järgneva näitena osa ühest Kreutzwaldi lausest: „ siis tuleks hõlpsal viisil nii palju raha kokko, et võlg maksetud saaks ja peremehel tungi ei oleks, kiriku roti kombel paljast maeast välja minna" (MP, 1865/57) Siin on Kreutzwald püüdnud mitte otseselt, vaid kaudselt ning piltlikult väljenduda. Rahvasuus tuttav võrdlus *vaene kui kiriku rott* on põimitud lausesse nii, et esile on toodud ainult võrdluse see pool, millega on teatud olukorda (vaesust) võrreldud.

Tihti on tarvitatud ka sidesõnade *just kui*, *otse kui* (ka *nagu*) abil moodustatud võrdlusi, näit.. „ jampsis kange vallo pärrast otsego pööranen" (RR, lk. 22). Sellisel kujul esineb see võrdlus ka rahvasuus. Kreutzwald on selle kõnekäändu Goethelt tõlgitud tekstile omalt poolt tervikuna juurde lisanud.

Korduvalt on Kreutzwald kasutanud võrdlust *käib kui kass ümber palava pudru*, mis väljendab eriti aktiivset lipitsemist, meelitamist, teatud mõttes ka pealekäimist, näit.: „Seda tehti ka Ülevainul, ja kadunud Põllupapp käis kui kass ümber palava pudru ja püüdis langu kukru suud laiale venitada, et mõni kopikas sealt välja tuleks, aga usuvend kostis: „Kui Jumal oma vitsa inimese peale paneb, siis teeb tema seda pattude karistuseks, et Soodoma lapsed tema poole ennast pööraksivad" " (MP, 1871/64)

Matkides usuvendade silmakirjalikku ning piiblist võetud tsitaatidega opereerivat kõnet, paljastab Kreutzwald satiiriliselt nende tõelist ahnitsevat olemust. Peale üldtuntud võrdluse, millest oli juba kõnet, esineb toodud näites veel mitu fraseoloogilist väljendit (*kukru suud laiale venitama*, *vitsa peale panema*, (tema) *poole ennast pöörama*).

Kreutzwald kasutab veel tervet rida sisulisi võrdlusi, mis seda välise vormi poolest pole. Rahvasuus on väga levinud sellised väljendid, nagu *ühhest suust* (just kui ühest suust), näit.: „Nõumehed ütlesid ühhest suust" (RR, lk. 27), „Ehk kül kõik sulased kui ühest suust kostsid, et neil " (MP 1867/40)

Rahvasuus vähem tuntud, aga väga piltlik ja ilmekas võrdlus esineb järgmises näites, mis Kreutzwaldi poolt on lisatud Goethe lühendatud teksti tõlkele, samuti nagu ülaltoodud väljend *ühhest*

s u u s t: „Mesikäpp ja Kriimsilm nälpasid keelt, otsego olleks jubba Reinowadderi mauk kerrisel olnud” (RR, lk. 87). Kreutzwaldi poolt on lisatud ka väljend keelt nälpama.

Korduvalt on Kreutzwald kasutanud rahvapärast võrdlust, kus mingit nähtust on võrreldud küünemustaga, näit.: „Sino suggulasi ei karda ma mitte küüne musta võrra” (RR, lk. 135), s. o. mitte sugugi. Sama võrdlus täielikumal kujul esineb „Mihkel Põllupapis”, näit.: „Muidugi teada, ei olnud seal juures teenistusse pakku-jatel kellelgi küüne musta väärt süüd, vaid ” (MP, 1867/39—40).

Veel lihtsamal kujul esineb see „Ühes ööpildis”: „Tihavere kõrt-sist tulijate nähtud ja kuulnud lugusid usun mina ja ei taha mitte küüne võrra neist maha salata ” (ÜÖ, lk. 176).

„Reinuvader Rebase” puhul on tähelepanav see, et ümber töö-tades F Hoffmanni ja Goethe teoseid, on Kreutzwald väga palju väljendeid küll tõlkinud, kuid on teoste keelt ka omalt poolt rikas-tanud eesti rahvapärasele fraseoloogiale iseloomulike väljenditega, on lisanud omapoolseid täpsustavaid seletusi, et üht või teist küsi-must emotsionaalsest küljest paremini valgustada. Seda on ta tihti teinud just rahvapäraste väljendite abil. Näiteks on viimastena too-dud võrdlused Kreutzwaldi enda poolt lisatud.

Kreutzwaldi teostest on rahvapäraste võrdluste poolest eriti tähe-lepandavad „Reinuvader Rebane” ja „Mihkel Põllupapp”

2.

Vanasõnad, mis moodustavad töötava rahva suulis-vaimse loo-mingu kõige lühema ja populaarsema žanri, väljendavad tema looja paremaid püüdlusi ja unistusi. Vanasõna on iseseisev žanr, lühike, kondenseeritult ning tabavalt sõnastatud poetiline, õpetliku sisuga mõtteavaldus; mitmete põlvede elukogemuste summa, üldistus üksik-kogemustest, tervest reast üksiksündmustest ning selliselt ta jagabki oma elukogemusi teistele.¹ Tavaliselt vanasõna ei väljenda oma õpe-tust otseselt, vaid teeb seda pildi kaudu. Kuid vanasõna mitte ainult ei õpeta, kuidas elu peab olema, vaid näitab ka, kuidas ta tegelikult on. Kõnekäändudel õpetlikku tendentsi ei ole. Kui vanasõna on oma-ette mõtteliselt lõpetatud tervik, siis kõnekäänd seda ei ole. Lõpliku mõtte saab kõnekäänd ikka alles kontekstis. On olemas kõnekäände, mida võib tarvitada mitmes tähenduses. Tähendus oleneb sel juhul loomulikult kontekstist.

Vanasõnale on omane suur üldistamise ja tüpiseerimise võime. Nähtustest ja asjadest tuuakse esile ainult kõige olulisemad jooned, sealjuures ilmneb ka suhtumine kõnesolevasse ning kindel hinnang selle kohta. Väärtuslikum osa vanasõnadest seab oma eesmärgiks

¹ Ed. Laugaste, Rahvaluulelisi aineid S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised nr. 38, Tartu, 1955, lk. 167 jj.

võitluse töötava rahva eesrindlike ideede eest. Kuid nagu muudeski vaimse elu nähtustes, nii ka vanasõnades ilmneb võitlus reaktsioonilise ja eesrindliku osa vahel. Vanasõna peab olema meeldejäädav ning lõogijõuline, et üldse püsida rahvasuus ning olla populaarne; järelikult ta peab olema võimalikult lühike. Siit on tingitud ka asjaolu, et vanasõna suudab haarata ainult nähtuse üht külge. Et sellest hoolimata edasi anda terviklikku ning üldistavat mõtet, tuleb olla äärmiselt ökonoomne sõnades ja kunstilistes võtetes. Sellele vanasõnade iseärasusele on tähelepanu juhtinud M. Gorki, kes soovib kirjanikel tutvuda kõnekäändude ja vanasõnadega, sest „vanasõnad ja kõnekäändud vormistavad eeskujulikult kõiki töötava rahva elu- ja sotsiaal-ajaloolisi kogemusi, ja kirjanikule on hädavajalik tutvuda materjaliga, mis õpetab talle sõnu nagu sõrmi rusikasse kokku suruma ja kasutama teiste poolt kokkusurutud sõnu, harutama neid lahti nõnda, et paljastuks neis peidetud, mis on ajastu ülesandele vaenulik, surnud.”¹

Mitte kõik vanasõnad pole ühteviisi väärtuslikud. Väärtusliku osa kõrval esineb ka selliseid, mis kajastavad piiblimoraali ja ekspluataatorlike klasside vaateid, nende „elutõde”. On ka selliseid vanasõnu, mis on loodud küll töötava rahva poolt, kuid neid saavad mõnikord kasutada ka töötavale rahvale vaenulikud kihid.

Kui vaadelda vanasõnu, paistab silma, et neid on põhiliselt kahte liiki. Nende liikide vahel tuleb kindlalt vahet teha.

1) Ühed töötava rahva ideoloogiat väljendavad vanasõnad fikseerivad pikaajaliste loodusest või inimeste elust tehtud tähelepanekute tulemusi ning on püsiva väärtusega ka tänapäeval, näit.: „ suur tük a a b su [u] lõ hki” (RR, lk. 122).

2) Teise liigi puhul tuleb silmas pidada, et vanasõnu ei tohi vaadelda kui mingit absoluutset tõetera või õpetussõna. Vanasõna on oma ajastu ühiskondlike tingimuste produkt, üldistus omaaja tingimustest, mida on võimatu üle kanda teistesse ühiskondlikesse tingimustesse, tegemata suurt viga. Vanasõnu ei või lahutada nende ühiskondlikust pinnasest, millest nad on võrsunud, ning kanda üle teise ühiskondlikku korda kui absoluutset tõetera. Seda on teinud M. J. Eisen, kes tahtis kõiki vanasõnu taandada „kristliku moraali” alusele.²

Kui Kreutzwald „Reinuvader Rebases” paljastab feodaalset ühiskonda, seal valitsevaid „seadusi” ning kohtupidamiskorda, siis laseb ta ühel kiskjal lohutada teist: „Olge murreta, vana sõna ütleb: Kel'l kukkur, sel'l kohus” (RR, lk. 98). See vanasõna väljendab õigesti feodaalse korra tingimusi, kus ta on loodud, rahva tähelepanekuid selle kohta, et ekspluataatorlikus ühiskonnas on õigus alati neil, kellel on raha. Sama vanasõna säilitas oma aktuaalsuse ja lõovuse ka kapitalistlikus ühiskonnas, sest säilisid ekspluataatorlikud suhted, ekspluataatorlikud klassid, rahalised suhted aga muutusid veelgi mõõduandvamateks kui feodaalühis-

¹ M. Gorki, Kirjandusest, Tallinn, 1948, lk. 234.

² Vt. M. J. Eisen, Meie vanahõbe (1913), Tartu, lk. 27.

konnas, inimese hindamine temale kuuluva rahapunga järgi veelgi reljeefsemaks. Järelikult on vanasõna aktuaalsuse säilimine antud juhul teises ühiskondlikus formatsioonis täiesti seaduspärane. Et sotsialistlikus ühiskonnas puudub sel vanasõnal ühiskondlik alus, siis on ta ka paratamatult kaotanud oma aktuaalsuse ning kaob käibelt. Esialgu püsib ta veel mälus, nagu püsivad mälus pildid jutustuste või värsside, aga ka vanasõnaliste formulatsioonide kujul vanast iganenud ühiskondlikust korrast, kus inimene oli inimesele hunt.

Et kõikide vanasõnade sisu alati ei väljenda objektiivset tõde, et on ka selliseid, mis on loodud ilmselt valitsevate klasside huvides, seda näitab Kreutzwald oma „Tuisulastes” kus ta pilkab vanameelseid, vanadest „tõdedest” kinnipidavaid tagurlasi: „Kellele jumal ameti annab, sellele annab ta ka meelemõistust! Seda Tuisulast päritud vanasõna peetakse veel tänapäeval mitmes paigas tõeks” (T, lk. 373)

Kreutzwald iseloomustab hästi ekspluataatorlikku ühiskonda, seal valitsevaid seadusi ning väljakujunenud tavasid. Reinuvader kui selle ühiskonna tüüpiline liige tunneb hästi neid seadusi ja tavasid, ta teab, et „weiksed wargad pu[u]akse wõlla, suured tõstetakse tõlda” (RR, lk. 95), ning käitub vastavalt sellele. Ja tõesti, ta ei eksi oma arvestustes: tema käsi käib lõpuks väga hästi, tema vaenlased jäävad aga häbisse ja viletsusse.

Kreutzwald on oma loomingus üsna tihti tarvitanud vanasõnu, põimides neid osavasti kas autoripoolsesse teksti või lastes vanarahva tarkust väljendada mõnel tegelasel. Tihti annab ta sellega hinnangu ühele või teisele nähtusele. Näiteks järgmises katkendis, sissejuhatuseks „Narrilastele” kirjutab Kreutzwald: „Narrilased, kellest meie tännavuses Kalendris lühhidalt tahhame juttustada, on üks perrekas rahvasuggu Ma-ilmas, mis — ehk tedda küleikülweta ega künta — isseenesest rohkest kossub ja siggineb” (N, lk. 42). Rahvasuus on laialt tuttav irooniline vanasõna lolle ei künta ega külvata — need kasvavad ise enesest, mida kasutati tihti sel juhul, kui keegi oli midagi lausa rumalasti teinud. Nagu vastuseks öeldi ülaltoodud vanasõna, et väliselt „lohutada” ennast ja teisi: selliseid asju ikka juhtub. Sisuliselt on see aga range hinnang inimese pihta, kes on rumalasti toiminud. Oma tekstis pole Kreutzwald ära toonud tervet vanasõna, vaid on kasutanud ainult iseloomuliku osa sellest, mis üsna selgesti annab kätte vanasõna mõtte. Nii pole tal olnud tarvis otseselt öelda, et ta tahab jutustada rumalatest inimestest, vaid kaudselt, lastes üldtuntud vanasõnal enda eest rääkida, mis teeb seda hoopis mõjukamalt, andes lugejale kergesti lahendatava mõistatuse. Igaüks teab, kellest on jutt. Kaudselt annab ta sellele ka vastuse, milleni lugeja jõuab siis, kui ta meenutab vastavat vanasõna. Et vanasõna on üldtuntud, siis tuleb pidada sellist võtet õnnestunuks. Kreutzwaldi tekstis ei saa seda väljendit enam pidada vanasõnaks antud vanasõnale omase pildi ja iseloomulike sõnaühenditega, mida aitab

koos hoida alliteratsiooni (k — k), siis on sellele vanasõnale vaid vihjatud.

Umbes samuti kui eelmise näite puhul vanasõna on Kreutzwald kasutanud koguni mõistatust. Inimest kirjeldavast üldtuntud mõistatusest on kasutatud just kirjelduse osa, lahendus jääb lugejale endale juurde mõelda. Et mõistatus ise on üldiselt tuttav, pole lahenduse leidmine kuigi raske. Näit.: „Nimetatud Narrilased käiwad püsti kahhe jalla peal ja on muidogi pea aego meie sarnatsed: ark al, paun peal, pauna peal rist, ja risti otsas nup — agga sest tükkist meist teistwisi, et nende nuppus middagi warra ei leita” (N, lk. 43).

Võrdlemisi laialt tuntakse filosoofilis-esteetilist vanasõna sõõ, mis küps, räägi, mis tõsi. Kreutzwald on selle ära kasutanud oma jutustuses Mihkel Põllupapist järgmiselt: „Põllupap on vana auus mees” — ütles üks — „mis ma Hansu suust olen kuulnud, ja tema mees ei räägi ial valet, vaid sõõb, mis küps ja räägib, mis tõsi on” (MP 1866/42). Ka siin on Kreutzwald muutnud vanasõna vormi, õige vähe küll, aga siiski nii, et see ei esine enam vanasõnana. Vanasõna, mis väljendab rahva ideaali ausast inimesest, on muutunud siin piltlikuks — sügavamõtteliseks kaudseks võrdluseks konkreetsest inimesest, kes nii toimibki, nagu seda nõuab rahva ideaali kajastav vanasõna.

Kreutzwald laseb tihti oma tegelastel viidata vanasõnadele, kasutades neist ainult osa, näit.. „Oho, Lane-issand! Kas enda silmas palki teie ei näe” (RR, lk. 6). Siin laseb Kreutzwald rebasel meenutada üldtuntud lugu sellest, kuidas teise süü või pahed tehakse väga suureks, kuid enda veelgi suuremad pahed ei tule üldse arvesse. Sama mõtet väljendab vanasõna: Oma silmas ei näe palki, teise silmas näeb aga pindu. Sama vanasõna esineb ka piiblis, kuid on rahvasuus niivõrd kodunenud, et selle päritolule vaevalt keegi enam mõtleb. Olenevalt olukorrast on Kreutzwaldi poolt kasutatud väljendil ka teine eesmärk: paljastada rebast ja määra, kes tahavad rahvatarkust salakavalalt moonutades seda ära kasutada isiklikes huvides, antud juhul oma kelmuste õigustamiseks ning kinnimätsimiseks. Kreutzwald on ilmselt selle päritolu teadnud ning on meelega lasknud jüst rebasel end õigustada piiblist võetud, kuigi rahva hulgas kodunenud väljendiga, tõstes sellega esile Reinuvaderi osavust keerulistes olukordades laveerimisel ja mitmesuguste kilpide kasutamisel. Hoffmannil, kellelt see osa tekstist muidu on tõlgitud, seda vanasõnalist väljendit ei esine. See on Kreutzwaldi enese poolt juurde lisatud, et Reinuvaderi kavalust ning laveerimisoskust paremini esile tuua.

Rebane kui tõeline rahvaenlane, kiskjalik vagatseja, kasutab tihti rahvatarkust, rahva tähelepanekuid kurjasti enda õigustamiseks. Sealjuures näitab Kreutzwald mõjuva ironiaga, mis selliselt kasutatud „tarkuse” taga peitub. Näiteks pördik, käitudes põhimõtte järgi: hunt hunti ei murra, õigustab oma eestkostmist salakavala ja kuritegeliku rebase eest vanasõnaga: „Suggu-

wõssa ei wõi ükski sallata; verri on paksem kui wessi” (RR, lk. 104).

Veelgi ilmekam on lugu maost, kelle heasüdamlik talupoeg päästab lingust, mille tasuks madu töötab talumehele mitte viga teha. Madu ei suuda oma töotust pidada, unustab heateo, talumehe protestile aga leiab hea „vabanduse”, mille avaldab vanasõna kujul: „„Ä d d a j j a b [h] ä r j a k a e w o!”” kostis maddo: „Mul on nälga käes.”” (RR, lk. 105).

Näitena, kuidas vaenulikud klassid võivad vanasõnades väljendatud tähelepanekuid ja tõekspidamisi ära kasutada oma huvides, toome vanasõna k u i d a s t ö ö , n õ n d a p a l k. Vanasõna ise on väga vana ja on väljendanud töötava rahva õiglast nõuet. Tootja on stiihiliselt jõudnud järeldusele tootmisprotsessis töö kui ühiskondlike väärtuste mõõdu olemusest. Ekspluataatorlike klasside poolt on seda vanasõna aga kasutatud tõlgitsuses, nagu saaks tööline klassiühiskonnas õiglast tasu töö eest, et toimub õiglane materiaalsete hüvede jaotus. Nii käsitleb seda küsimust juba 1732. a. A. Thor Helle („Wie einer arbeitet, so wird auch ihm gelohnt”) Kuid see vanasõna on aktuaalne ka tänapäeval, sotsialistlikus ühiskonnas, on kooskõlas tänapäeva tegelikkusega, kus jaotamise aluseks on töö ühiskondlik väärtus.

Esitatud vanasõna ei tarvitse leida kasutamist alati otseses tähenduses. Sama vanasõna esineb ka ülekantuna teistele suhetele ja olukordadele, esinedes sealjuures pildi kujul. Kreutzwald näitab, kuidas rebane, soovides kinni mäsida oma kuritegelikke vempe, ajab süü vaese Mesikäpa peale ning püüab ennast sel kombel puhtaks pesta, sest „K u d d a t ö ö , n õ n d a p a l k” (RR, lk. 44), järelikult: ärgu Mesikäpp kaevaku tema, rebane peale, süüdistagu parem iseennast. Õnnetus on palgaks tema enda tegudele.

Rohkesti on Kreutzwald kasutanud vanasõnu oma pikemates jutustustes „Reinuvader Rebane” ja „Mihkel Põllupapp” Eriti iseloomulik selle poolest, kuidas rahvatarkust võib kasutada rahvale vaenulike jõudude poolt, on „Reinuvader Rebane” Kõik „Reinuvader Rebasest” näidetena toodud vanasõnad on Kreutzwald ise kas Hoffmanni või Goethe tekstile omapoolse täiendusena juurde lisanud. Juba käesolevas töös käsitletud teoste põhjal võib öelda, et Kreutzwald on meie vanasõnu väga hästi tundnud. Seda kinnitab ka Kreutzwaldi pärandi hulgas säilinud käsikiri rohkem kui tuhande vanasõna ja kõnekäänuga.

3

Rahvapärane retooriline hüüatus ja küsimus ning lisalause on Kreutzwaldi teoste keelele võrdlemisi iseloomulik.

Kui jälgida tähelepanelikult rahva igapäevast kõnet, võib peagi märgata, et see on täis mitmesuguseid hüüatusi, vahemärkusi, küsimusi jne., millega reageeritakse teatud asjadele või nähtustele. Need

võivad olla imestuse, kohkumise, pahameele, rõõmu, heakskiidu, kinnituse vm. väljenduseks; sellega reageeritakse sündmustele ja nähtustele kõige enne, otsesemalt kui ükskõik millise muu kõnekäänu või vanasõnaga. Tihti, eriti hüüatuste puhul, tekib see just kui isenesest, tahtmatult, reageerimisena antud nähtustele. Ülesehituselt võivad nad olla väga mitmesugused, alates kõige lihtsamast, ühesõnalisest hüüatusest ning lõpetades pikema küsimuse-vastuse kujulise väljendiga, mis esineb tihti juba dialoogi kujul. Paljudel juhtudel võib noteerida ka alliteratsiooni ning lõppriimi.

Kõneldes rahvast ning andes edasi rahva kõnet on Kreutzwald tihti kasutanud neid rahvasuus väga igapäevaseid väljendeid. Kreutzwaldi tekstis tunduvad nad orgaaniliselt seotud olevat muu lausega; tihti on sellega saavutatud rahvakeelele omane elavus. Kreutzwald on seda rahvakeelele iseloomulikku võtet osanud meisterlikult ära kasutada.

Sageli võivad esineda selliste vahemärkustena või hüüatustena pöördumised jumala, taeva jne. poole. See kajastab omaaegset pruuki, kus seda esines väga tihti, kuigi ka tol ajal seda enamasti ei võetud sõnasõnalisel tähenduses. Kreutzwaldil esineb selliseid pöördumisi ja vahemärkusi võrdlemisi rohkesti, näit.: „Et meie kohhal — J u m m a l o l g u t ä n n a t u d! Narrilasi ei olle, sellepärast võime sulgemata suga nende kombeid malida” (N, lk. 43)

Kui arvestada veel, et Kreutzwald on esitanud väljendit kasutanud satiirilises loos vanameelsetest, rumalatest inimestest, siis on ta sellise vahemärkusega püüdnud edasi anda osalt nende „narri-laste” kõnepruuki (meenutab parodeerivalt Jannsenit, kellele sellised väljendid olid omased), osalt ta aga naeruvääristab seda „tõsist” fraasi (kas teadlikult või mitte). kasutades seda sellises satiirilises jutus.

Kreutzwald on hoolikalt valinud, kelle suhu asetada vagatsevad fraasid, et selle kaudu paljastada neid, kes oma kiskjanägu fraaside maski taha püüavad peita. „Reinuvader Rebases” opereerib selliste vagatsevate väljenditega kõige rohkem „nimikangelane” ise — kaval, kiskjalik, jultunud silmakirjatseja. Seda teeb rebane tihti selleks, et tema valelik jutt oleks nagu „pühitsetud”, et seda seetõttu rohkem usutaks. Näit.: „T ä n o J u m m a l a l e! ma siiski nälga ei näinud” (RR, lk. 54) või: „Parrem tunnistan üllekohtoselgesti, ja ehk kül, J u m m a l p a r r a k o! sugulaste ja sõbrade peale kaebust tõstan, siiski parrem ilmlik tülli kui iggavene põrgupiin teises ilmas” (RR, lk. 56). Nii näitab Kreutzwald, kuidas vagade sõnakõlksude taga peitub salakaval kiskjaloomus.

Kui võrdluseks Kreutzwaldi suhtumisele sellistesse fraasidesse vaatleme teise tolleaegse tuntud kirjamehe Joh. V. Jannseni kirjutisi, tema keeletarvitust, siis näeme, et Jannsen on selles suhtes hoopis teistsugusel seisukohal. Ka Jannsen kasutab selliseid pöördumisi jumala poole võrdlemisi ohtralt, tihti ta otse tsiteerib piiblit, kuid

seda mitte vagatsevate fraaside ja piibli paljastamiseks, vaid papi-meelsuse propageerimise eesmärgil.¹

Mitmesugustele nähtustele või asjadele, mis tekitavad inimeses imestustunde, reageeritakse tahtmatult mingi lühikese hüüatuse või küsimusega, eriti kui selline nähtus on esile kerkinud järsku ning ilmekalt. Nii väljendavadki väga paljud kõnes tavaliselt esinevad hüüatused ja retoorilised küsimused imestust, kusjuures see imestus võib olla mitmesuguste eri varjunditega, näit.: „V a t a i m m e t ! mis ta seal näggi!” (RR, lk. 7), s. o. puhas imestus nähtu üle, kuigi see antud juhul pole vahetu vastukaja sellele, vaid rohkem hilisem ümberjutustus.

Hüüatuse tähenduslik varjund on enamasti seotud tekstiga, milles ta esineb, kuna hüüatus ise aitab selle mõtet eredamalt ning elavamalt esile tuua, kuulaja tähelepanu koondada, näit.: „K a s s a i m m e t n ä ä d ? teie julgete mino vasto tõrkuda!” (RR, lk. 74). Imestus on siin segatud pahameelega, mida aitab esile tuua just küsimusekujulisele hüüatusele järgnenud osa. Hüüatus ise väljendab ka usumatust.

Imestusele võib olla lisatud ka teatud irooniat, näit.. „V a t a i m m e t ! kui süggav põhhi waggast jookswal weel on!” (RR, lk. 103). Hüüatusele on lisatud vanasõnast ümbertehtud kõnekäänuline väljend (vns. v a g a v e s i, s ü g a v p õ h i). mis antud juhul annab iroonilise varjundi. Kogu väljendi koos vanasõna meenutava lisandiga on Kreutzwald Goethe tekstile juurde lisanud.

Siirast kokkumist ja imestust väljendab järgmine näide, samuti Kreutzwaldi poolt täiendusena lisatud: „T u l l e a p p i t a e v a s, kudda teie ähhite ja lõetsute?” (RR, lk. 17)

Vahemärkused kõnes (ka kirjas) võivad esineda pöördumistena kuulaja (kirjas lugeja) poole. Seda kasutatakse ka tähelepanu koondamiseks järgnevalt esiletoodavale mõttele. Sellist võtet kasutab ka Kreutzwald, näit.: „Nõnda mõtles iggamees Narrilaste maal, a g a k u u l g e, mis siiski sündis!” (N, lk. 44).

Selline selgitav, oma suhtumist väljendav või järgnevale mõttele tähelepanu koondamiseks kasutatud kõrvalepõige võib esineda kõnes, kuid tihti me seda kõnes ei väljenda, kuigi mõtleme nii. Sellist olukorda on Kreutzwald suutnud õnnestunult edasi anda, näit.. „I k k a t a g a p a r e m, mõtles mõnigi kuulaja. N ü ü d l ä h e b l u g u l a k k a !” (MP, 1865/36)

Ülaltoodud kõnekäänd esineb rahvasuus üsna tihti sel juhul, kui midagi on halvasti minemas. Sõna p a r e m esineb siin otse vastupidises tähenduses. Seda kinnitab veelgi esimesele hüüatusele järgnev teine kõnekäänd (n ü ü d l ä h e b l u g u l a k k a).

Hüüatuste kujul esinevad ka hoiatused, hurjutused, sajatused ja ähvardusedki, näit.: „T ü h h i s a [a] g o s u l l e k ä t t e t a s s o m a” (RR, lk. 93), „K ü l m a s o n a h k a s i i s s o e n !” (RR, lk. 128), „M i s t e t ü h j a k a e b a t e !” (RR, lk. 3)

¹ Vt. Joh. V. Jannsen, Uus variser ehk ilma kõrtsita ja kõrtsiga küla, Tartu, 1929, lk. 3 või 5.

Käsk ja keeld, eriti kui nad on antud afekteeritud olekus, esinevad ka hüüatusekujulisena. Sageli on nad veidi robustsed, näit.: „Hints! pea lõuad kinni” (RR, lk. 4). „Kui ei tahha: siis minge oma prausti ja piiskopiga seltsis põrgu!” (RR, lk. 74)

Rahvapäraste retooriliste hüüatuste ja vahemärkuste esinemise poolest tuleb mainida eeskätt „Reinuvader Rebast”, kus on eriti palju dialoogi. Samu võtteid on Kreutzwald kasutanud ka autori-poolses tekstis. Väga tihti on sellised hüüatused ja vahemärkused „Reinuvader Rebases” Kreutzwaldi poolt juurde lisatud, näiteks viimane näide tervikuna, kuid esineb ka tõlgitud hüüatusi, küsimusi jne. (näiteks eelviimased kaks tsitaati)

4.

Kreutzwald on kasutanud oma teostes väga mitmesuguseid fraseoloogilisi väljendeid, kordusi ja antonüüme, mida kuuleme ka rahva igapäevases kõnes. Rahvasuus on välja kujunenud hulgaliselt piltlikke ütlusi, mida kasutatakse kõne ilmekamaks, mõjuvamaks ja kunstilisemaks muutmise eesmärgil. Selliseid piltlikke väljendeid, retoorilisi hüüatusi ja küsimusi nimetamegi kõnekäändudeks. Kõnekäänud, kuigi nad on rahvapärased ja kajastavad rahva suhtumist ühte või teise nähtusse, pole ometi õpetlikud. Suur osa neist on üles ehitatud piltlikkusele. Pildi kaudu tuleb nähtus hoopis reljeefsemalt ning ilmekamalt esile, kui seda suudaks anda lihtne ümberjutustus.

Kreutzwald on kasutanud mitmesuguseid piltlikke väljendeid võrdlemisi rohkesti ja enamik neist on rahvapärased. Ta on neid kasutanud kas otseselt samasugusel kujul, nagu nad esinevad rahvasuus, või teksti vajadustele vastavalt veidi muudetuna, näit.: „Peeter Mõistand ja noor koolmeister seisavad vana Põllupapi meeles nüüd palju halvemas hinnas kui enne seda; must kass oli nende vahele oma saba pistnud” (MP 1870/48)

Kreutzwald on siin ühes lauses kasutanud koguni mitut piltlikku väljendit: kellegi meelest hinnas olema — s. o. olema kellegi meelest lugupeetud, austatud; musta kassiga seotakse rahvatraditsioonis tavaliselt riidu, pahandust, tüli jne., öeldakse must kass on nende vahelt läbi jooksnud.

Rahvasuus on tuntud ilmekas piltlik kõnekäänd pärleid sigade ette viskama, mis tähendab, et midagi väärtuslikku pakutakse kellelegi, kes seda pole ära teeninud või kes sellest aru ei saa ega oska hinnata. Ka Kreutzwald kasutab seda: „... sest et temal lusti ei olnud kallid pärlid sigade ette heita” (MP 1867/42) Rahva tarvituses esineb see kõnekäänd tihti ka võrdlusena. Väljend ise on pärit piiblist, kuid tabavuse ning piltlikkuse tõttu rahvasuus kodunenud. Selliseid üldtuntud piltlikke kõnekäände esineb Kreutzwaldil palju.

Kreutzwald on kasutanud ka selliseid üldtuntud idioome nagu tee-sõnaga seotud väljendid, kus tee-sõna ise on ülekantud tähen-

duses, näit.: „Armas Hans, ma kardan, et sa kõnnid laial teel” (MP 1865/44) või „kül nüüd Kalendriluggejad mõtleavad, et ni[i]-suggune tõsine sõbralik no[o]mimine kõik eksijad õigele teele taggasi sai juhatama” (N, lk. 46) või „mees võib oma teed minna” (RR, lk. 107) Ülaltoodud näidete puhul ei olene väljendite tähendus põhisõnast, vaid just täiendsõnast. Piltlikkus pole siin, nagu üldse idioomide puhul, eriti oluline, kuid sõnad on omavahel nii tihedalt seotud, et eraldi võetuna nende summa ei anna terviku mõistet.

„Reinuvader Rebases” on eriti palju selliseid väljendeid, millega on tahetud edasi anda, et Reinuvaderi kuritegelikkusel peab tulema lõpp, näit.: „Küll ta ükskord ka oma teenitud palka saab leidma” (RR, lk. 102) või „Sino wak on kuhjaga täis” (RR, lk. 99). Siingi on Kreutzwald kasutanud rahvapäraseid kõnekäände, samuti rebase hädasoleku puhul, mida on väga mitmeti väljendatud, näit.: „Nüüd on wana lel leilis!” (RR, lk. 89) või „Teie auo, ello ja warra, kõik on kimpus” (RR, lk. 89) või „Nüüd olli kawwal mehhike lõksus” (RR, lk. 46) või „mul on kibbe luggu käes” (RR, lk. 93). Kõik need ülaltoodud rahvapärased piltlikud väljendid, millega on iseloomustatud üht või teist olukorda seoses rebasega, on Kreutzwald omalt poolt teost mugandades juurde lisanud, samuti ka kolm järgnevat näidet „Reinuvader Rebasest” Kõik nad on meie rahvapärases fraseoloogias tihti esinevad väljendid.

Et rebane oli palju kurja teinud, siis soovivad ta vaenlased teda näha võllas, soovivad talle otsa teha. Seda soovi on Kreutzwald väljendanud piltlikult mitmel viisil: „... ma tahhan ta tossu wälja wõtta ja pikka illule korruga otsa teha” (RR, lk. 49) või „Tema nahk peab õrrele saama” (RR, lk. 88).

Kui mingi lootus ei täitu või mingi asi ebaõnnestub, siis kasutab Kreutzwald tavaliselt selles mõttes väljendit tuulde minema: „Sa atke tühjad murred tuulde, armas lellepoeg!” (RR, lk. 90, 91).

Seegi väljend esineb korduvalt kõigis käsitletud Kreutzwaldi teostes, „Reinuvader Rebases” on see tavaliselt muule tekstile Kreutzwaldi enese poolt juurde lisatud. Raha raiskamise kohta esineb ka vette viskama (MP 1867/59)

Rahva igapäevases kõnes, aga ka rahvaluules on üldtuntud korduste tarvitamine. Nad aitavad muljet intensiivistada, kinnitada, kuid erivarjundina võivad anda ka mingi kindla, püsiva, lõpetatuse tooni. Väga laialt kasutatakse rahvasuus ükskõik millistest sõnadest moodustatud kordusi, mis aitavad süvendada mingit kindlat omadust, vajadust jne., näit. mis v a j a, t u v a j a (H II 31, 227 (2) — Otepää), n a l i i k s n a l i (H II 31, 623 (54) — Otepää). Kreutzwald kasutab seda rahvakeelele omast võtet üsna tihti, eriti aga kordust saagu mis saab, näit.: „S a [a] g o meie kõigist, mis s a a b, m i n o südda lodab õnne” (RR, lk. 92)

Veel rohkem kui võrdlusi on Kreutzwald kasutanud antonüüme (s. o. tuuakse kõrvu kaks vastandit), näit.: „Teie pärast läheksin

tulde ja vette" (RR, lk. 19) või „Kõik, mis elus juhtub, olgu hea ehk paha, must ehk valge, sirge ehk kõver peab aearaamatus oma kohta leidma" (MP, 1869/41)

Rahvapäraste piltlike kõnekäändude poolt on vaadeldud teostest kõige ilmekamad „Reinuvader Rebane" ja pealkirjata kalendrijutt, nimetatud „Mihkel Põllulapi looks" „Reinuvader Rebase" puhul on tähelepanev asjaolu, et Kreutzwald on teose kohandamisel meie oludele suurel hulgal rahvapäraseid kõnekäände omalt poolt juurde lisanud.

*

Kreutzwaldi on õigusega peetud omaaja parimaks eesti keele väljendusvõime tundjaks. Tema hea rahvakeele tundmise üle võib otsustada ka ta ilukirjanduslike teoste keelega tutvumisel. Paremini kui ükski teine 19. sajandi II poole autor on ta osanud ära kasutada ning edasi arendada meie rahvakeeles peituvaid rikkusi. Kui võrrelda näiteks Kreutzwaldi keeletarvitust Suve Jaani omaga, siis võime märkida tunduvalt sammu edasi keele rahvalikkuse ning ilmekuse suunas. Muidugi ei saa teose rahvalikkuse ainsaks kriteeriumiks pidada fraseoloogia kasutamist.

Tundes hästi eesti rahvaluulet, rahvalikku keelt, on Kreutzwald seda mitte ainult kasutanud, vaid ka edasi arendanud oma loomingus.

Kreutzwald on oma teostes produktiivselt kasutanud ka oma kodumurdele omaseid jooni, sellelt murdealalt pärinevaid sõnu ning vorme. Näiteks esineb tal järjekindlalt seie pro siia, leikus pro lõikus, naudi vara tähenduses (viimane juhuslikult). Samuti tarvitab Kreutzwald tihti oma kodumurdele omaseid väljendeid, nagu näiteks: „ammustas karnapsti! mo naisokese pea nok k a g a t ü k k i s otsast" (RR, lk. 86). Kreutzwald tarvitab ka sellist praegu juba arhailiseks muutunud väljendit, nagu p ä ä d t o i t m a, näit.. „Kallist wana warra nossides t o i t s i n m a sallamahti oma p ä ä d" (RR, lk. 54).

Kreutzwald esineb ka sõnavara rikastajana. Ta toob meie keelde uusi sõnu, tutvustab ning populariseerib neid oma teoste kaudu. Näiteks „Reinuvader Rebase" 1850. a. trükkis selgitab ta sel ajal uue sõna k u n i n g a n n a (kuningana)¹ tähendust.

Erilises olukorras käesoleva töö seisukohalt on „Reinuvader Rebane", kuna see pole Kreutzwaldil algupärane teos, vaid ümber-töötlus Goethe „Reineke Fuchs'i" ja A. Franz Hoffmanni „Geschichte von Reineke dem Fuchs" järgi, kusjuures Kreutzwaldi omapoolsed lisandid on eriti olulised eesti rahvapärase fraseoloogia osas. Enamik teoses esinevast rikkalikust fraseoloogilisest materjalist on täiendavate lisanditena Kreutzwaldi poolt juurde toodud (teoses esinevad eranditult kõik eesti tuntud vanasõnad), osa on ka saksa keelest tõlgitud, kuid seda on tehtud väga oskuslikult ja hästi. Harva

¹ Fr. R. Kreutzwald, Reinowadder Rebbane, Tartu (1850), lk. 49.

kaldub Kreutzwald sõna-sõnalt tõlkima juhtudel, kus see eesti keeles annaks moonutatud mõtte. Tänu sellele on „Reinuvader Rebase” keel omaaja seisukohalt esiletõstmist vääriv oma voolavuse ning rahvapärasuse poolest. Kohmakalt tõlgitud väljendeid esineb siin üldiselt vähe, näit.: „W a e n l a s e s u s o e t a b a r w a s t k a s s o a n d j a p u [u]” (RR, lk. 6), mis Hoffmannil esineb kujul „Feindes Mund frommt selten” Otseselt on kord tõlgitud ka sõna Grossvater: suur isa pro vana isa. Sama viga esineb kord ka tema teises jutustuses „Paar sammukest rändamise teed” (vt. lk. 3)

Tänu sellele, et Kreutzwald on hoolega jälginud rahva igapäevast keelt ning rahvaluulet, on ta keel rikas ning rahvalik, kuigi tol ajal polnud veel välja kujunenud eesti kirjakeelt ega proosastiili. Kreutzwaldi osa eesti ilukirjandusliku keele arendamisel tuleb hinnata kõrgelt.

НАРОДНАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ Ф. Р. КРЕЙЦВАЛЬДА

И. Сарв

Кружок Эстонской литературы и фольклора. Руководитель доц. Э. Лаугасте

Резюме

Ф. Р. Крейцвальда справедливо считали одним из лучших зна-токов эстонского языка. Язык его художественных произведений убедительно говорит об этом. Крейцвальд, хорошо зная эстонскую народную поэзию, ее язык, характерные для нее выражения, не только использовал все это в своих произведениях, но и развил дальше.

Используя в своих произведениях характерные для устного народного творчества сравнения, Крейцвальд органически связывает их с контекстом, причем путем придачи им дополнительных оттенков он добивается расширения их значения по сравнению с тем узким значением, которое они имели в народной поэзии.

В основу некоторых своих художественных произведений Крейцвальд положил произведения немецких писателей («Reinuvader Rebane», «Paar sammukest rändamise teed»). Но при переводе этих произведений он пользовался эстонскими пословицами и поговорками, а также выражениями, характерными для эстонской народной поэзии.

Особенно мастерски пользуется Крейцвальд пословицами и поговорками; он употребляет их и в речи автора и вкладывает их в уста своих героев, причем всегда тщательно взвешивает, в чьи уста вложить то или иное выражение. Такой прием дает ему возможность характеризовать своих героев, также и их язык.

Описывая народ и передавая народную речь, Крейцвальд использовал многие встречающиеся в народной речи риторические восклицания, вопросы. Все эти выражения тесно связаны с контекстом и воспринимаются как единое целое.

В народной речи употребляются образные выражения, которыми пользуются для придания речи большей выразительности. В произведениях Крейцвальда часто встречаются подобные-же выражения. В некоторых случаях Крейцвальд употребляет их в несколько видоизмененной форме.

Благодаря тому, что Крейцвальд хорошо изучил устное народное творчество и язык простого народа, язык его художественных произведений богат и народен.

PSÜHHOLOOGIATEADUSE TUNDMISE TÄHTSUSEST VÕITLUSES EBAUSU JA MÜSTITSISMI VASTU

I. Veersalu

Loogika, psühholoogia ja pedagoogika ring. Juhendaja prof. K. Ramul

Sissejuhatus

Nõukogude ühiskondlik ja riiklik kord on loonud kõik tingimused rahvamasside poliitilise teadlikkuse ja kultuuritaseme tõusuks. Rõhuv enamik nõukogude inimesi on vabanenud idealistlikust maailmakäsitusest ja religiooni mõjust. Kuid kapitalistliku ühiskonna iganditena säilib mõnede meie inimeste teadvuses veel üksikuid religioosseid ja ebausklikke tõekspidamisi, mil ei ole midagi ühist teadusega ja mis takistavad neid inimesi nõukogude kultuuri ja teaduse omandamisel, takistavad neid aktiivselt osa võtmast kommunistliku ühiskonna ülesehitustööst meie maal. Selliste igandite säilimise põhjused, nagu õpetab marksism, seisavad selles, et inimeste teadvus jääb oma arenemises maha inimeste majanduslikust seisundist. Religioossete ja eausklikke kujutluste ja arvamuste esinemises ei ole seega midagi üleloomulikku ega seletamatut; neid on võimalik ületada.

Religioossete eelarvamuste ja uskumuste ületamine on töötajate kommunistliku kasvatuses koostisosaks. Kuid selleks, et edukalt võidelda igasuguste ebausude ja müstitsismi avaldumisvormide vastu, tuleb tunda nende nähtuste olemust ja tekkimise põhjusi.

Käesoleva töö ülesandeks on selgitada müstitsismi- ja eausnähtuste tekkimist ja olemust psühholoogiategaduse seisukohalt. Dialektilis-materialistliku maailmavaate loodusteaduslikku alust selgitava eesrindliku nõukogude psühholoogiategaduse tundmine on üldse põhiliseks eelduseks meie edukas võitluses igasuguste kapitalistlike igandite vastu, sealhulgas ka müstitsismi ja ebausude vastu, mis veel esinevad mõnede meie inimeste teadvuses.

Toetudes I. P. Pavlovi õpetusele kõrgemast närvi-tegevusest, näitab nõukogude psühholoogiategadus, et kõigi nn. psüühiliste nähtuste materiaalseks substraadiks on peaaegu suurtes poolkerades toimuvad närvi-protsessid. Inimese psüühika, nagu iga teinegi materiaalne liikumise vorm, allub kindlatele seaduspärasustele; temas ei ole midagi üleloomulikku ega mingit salapärasust. Psüühilisi nähtusi võime

uurida ja tundma õppida samuti nagu igasuguseid teisigi tegelikkuses esinevaid protsesse.

Tundes inimese psüühilist tegevust ja toetudes dialektilise materialismi põhitõdedele, näeme, et ei inimese psüühilises tegevuses ega ka väliskeskkonnas pole midagi sellist, mida ei saaks selgitada teaduse seisukohtadelt lähtudes. Dialektiline materialism õpetab, et looduses ja ühiskonnas toimuvad kõik protsessid kindlate seaduspäraste alusel ja selleks, et nähtusi õigesti mõista, tuleb neid seaduspärasusi tundma õppida.

Meie tunnetamise õigsus, s. o. tema vastavus tegelikkusele on tingitud mitmesugustest psühholoogilistest teguritest. Tegelikkuse peegeldamine meie ajus moonutatud kujul ongi igasuguste müstitsismi ja ebausü nähtuste tekkimise psühholoogiliseks aluseks. Psühholoogiateaduse tundmine selgitab, miks me mõnikord võime tegelikkusest saada ebaõige kujutluse, ja hoiab meid seetõttu nähtuste väärist tõlgitsemisest.

1. Müstitsisminähtuste olemus ja nende tekkimise põhjused psühholoogiateaduse valgusel

Müstitsismi ja religioosse ebausü juured peituvad idealistlikus, ebateaduslikus maailmatunnetuses.

Müstitsism on üks idealistliku maailmavaate liike.

Sõna „müstitsism“ tuleneb kreekakeelsest sõnast „müstika“ mis tähendab salapärasust.

Müstitsismi alla kuuluvad sellised nähtused, nagu spiritism, surnute kartus, uskumused kodukäijatesse ja kummitustesse jne.

Spiritism on religioosel maailmavaatel põhinev ebateaduslik õpetus inimeste suhtlemise võimalikkusest vaimudega. Spiritistlikud jutlustajad väidavad, et pärast inimese surma me võime spiritistliku seansi ajal saada kontakti selle surnud inimese vaimuga. Vaimudele omistatakse võime eriliste märkide abil vastata neile esitatud küsimustele jne. Niinimetatud spiritistlikud meediumid on tegelikult šarlatanid, kes kasutavad ära väheste teadmistega inimeste kergeusklikkust oma ärilistes huvides.

Huvi spiritismi vastu hakkavad tavaliselt tundma sellised inimesed, kes pole rahul oma eluga ja haaravad spiritismist kinni kui ühest võimalusest leida kinnitust oma soovide täidminekule või tõendusi oma kahtlustele. Kui näiteks religioosse maailmavaatega emale, kes on kaotanud surma läbi oma poja, pakub spiritism petlikult võimaluse saada kadunu vaimuga mingit kontakti, siis tõenäoliselt selline inimene haarab sellest võimalusest kinni.

Spiritistliku seansi ajal luuakse erilised tingimused selleks, et tegelikkusest saadaks moonutatud kujutlus (pime ruum, eriline ärevus ja salapäratsemise õhkkond — tegurid, mis mõjutavad hoiakut taju puhul)

Taju on küll otsene tegelikkuse peegeldamine, psüühiline protsess, mis põhineb saadud aistingutel, kuid siia lülituvad ka meie varasemad teadmised tajutavast esemest. Taju on seotud kujutluste ja mõtlemisega. Tajumisel tekib meie teadvuses esemest mõtestatud kujutis. Taju on seotud inimese kogu psüühilise eluga¹

Taju sõltuvust inimese psüühilise elu üldisest sisust nimetatakse apertseptsiooniks. Apertseptsiooni tõttu tajub religioosse maailmavaatega inimene spiritistlikul seansil vaimude lähedalviibimist, kuid selline isik, kes vaimude olemasolusse ei usu, ei taju neidsamu signaale mitte vaimu ilmumise tunnusena, vaid püüab teada saada, milliseid võtteid meedium kasutab. Ehkki võtted, mida spiritistlikud meediumid kasutavad, on mitmesugused, kuid psühholoogilised nähtused on nende puhul samad: apertseptsiooni tõttu väärade kujutluste saamine tegelikkusest ja tähelepanu juhtimine meediumile vajalikus suunas.

Et spiritistlikul seansil on otsustava tähtsusega inimese teatav psüühiline seisund, siis on meediumi eesmärgiks tekitada osavõtjais võimalikult pingutatud erutusseisundit, tugevat hirmuemotsiooni. Inimese erutuvuse tugevus oleneb mitte ainult tema varasematest läbielamustest ja tingimustest antud momendil, vaid ka inimese närvisüsteemi üldtübist (nõrk tüüp erutub kergesti)

Inimese taju sisule avaldab mõju ka tema taju tüüp. Subjektiivset tüüpi tajuga inimesed kalduvad kergemini muude eespool mainitud taju iseloomule mõjuvate tingimuste olemasolu korral salapärasusse ja müstitsismi. Kuid materialistliku maailmavaatega inimesel, kes ühtlasi tunneb neid psühholoogilisi põhjusi, miks meie taju võib mõnikord anda tegelikkusest moonutatud kujutise, võib subjektiivne taju tüüp küll mõjuda elavamate ja emotsionaalsemate kujutluste saamiseks, kuid ei põhjusta temal seejuures veel uskumist spiritismi ja müstilistesse nähtustesse kui tõepärasusse.

Spiritismi ja müstitsismi propageerijad teevad peale rahva petmise kahju ka ideoloogiliselt. Nad toetavad väljasureva kodanliku ideoloogia vastupanu nõukoguliku ideoloogia rünnakule. Sellepärast tuleb spiritismi vastu eriti aktiivselt võidelda. Inimestele tuleb kannatlikult teaduse faktide abil näidata, et spiritistid neid petavad.

Üks levinumaid müstitsismi nähtusi on surnute kartmine. Paljud religioosse maailmavaatega inimesed kardavad öösel surnuaiast mööda minna ja tajuvad apertseptsiooni tõttu seal kuulnud heli või nähtud liikuvat eset surnu vaimuna. Hirmuemotsioon tekitab peaaegu tugeva erutuskolde. Iga uue signaali puhul tekkiv erutuskolle põhjustab (Uhtomski dominandi printsiiibil) olemasoleva tugeva, indiviidi elule tähtsa erutuskolde edasise süvenemise. Seega iga krabin või liikuva eseme tajumine suurendab hirmu veelgi, mis takistab taju andmete analüüsimist ja kontrolli. Selle asemel, et nähtu ja kuuldu üle kainelt järele mõelda või lähemalt vaatama minna, inimene põgeneb hirmu tõttu.

¹ Vt. С. Л. Рубинштейн, Проблемы психологии восприятия, АН СССР Исследования по психологии восприятия, Москва, 1948, lk. 17—18.

Tegelikkuse moonutatud peegeldusega on tegemist ka rahva seas levinud uskumuse puhul kodukäijate ja kummituste olemasolusse. Kodukäijate arvele pannakse mitmed nähtused, mille põhjust ei teata. Näiteks kõneldi kord N linnas, et seal ühes majas öösiti „kummitab”. Öösel, kui kõik on vaikselt jäänud, kostvat maja alt keldritest salapärased tumedad löögid. Hiljem selgus „kummituse” põhjus: naabruses asuva pagaritööstuse õuel lõhuti öösiti puid ja maja all olevad võlvkeldrid andsid maapinna võnkumise hästi edasi. Kui pagaritööstus suleti, lakkasid ka salapärased löögid. Nii võib tegelikult elust tuua palju näiteid, kus inimesed, kes ei tundnud nähtuste tõelisi põhjusi, seletasid neid vaimude tegevusega, hiljem aga lükkasid faktid selle arvamuse ümber.

Religioossete uskumuste kammitsais olevad inimesed muutuvad araks ja passiivseks; nad usuvad end olevat salapärase jõudude võimuses. Sellepärast tuleb pidada eriti teravat võitlust religioosse ebausuga ja müstitsismiga, et need ei mürgistaks kasvava noorsoo teadvust ja kujunevat maailmavaadet. Kunagi ei tohi lapsi hirmutada lugudega tontidest ja kollidest, mis kasvatab lapses hirmutunnet iga talle tundmatu nähtuse ees. Lapses tuleb maast-madalast peale kasvatada materialistlikku maailmavaadet, julgust ja usku endasse.

Kuid ka mitmesugused haiguslikud närvisüsteemi häired võivad olla põhjuseks, et inimesed usuvad end nägevat seda, mida tegelikult ei ole. Sellised inimesed ei eralda objektiivset reaalsust oma kujutlustest ja fantaasiast. Nende nähtuste lähem käsitlemine ei kuulu aga psühholoogia, vaid psühhiaatria ning psühhopatoloogia alale.

2. Ebausunähtuste olemus ja nende tekkimise põhjused psühholoogiateaduse valguses

Dialektiline materialism ja materialistlik psühholoogiateadus näitavad, et inimese teadvus ei saa olla midagi muud kui meid ümbritseva materiaalse maailma esemete ja nähtuste peegeldus, objektiivse reaalsuse peegeldus. Kuid objektiivne reaalsus on oma olemuselt väga mitmekesine. Teadus aitab meil orienteeruda ümbritsevas maailmas.

Lenin õpetab, et teadus ei saa uuritavat asja otsekohe valgustada igakülgelt. Tunnetamine on pikaajaline protsess, mis areneb praktilise tegevuse alusel, ta on üleminek teadmatusest teadmisele. Tunnetamine on meeleline protsess, kuid koos sellega ka loogiline protsess. Teadmine on suhteliste, osaliste, mittetäielike tõdede kompleks, mis sisaldab endas osakese absoluutset tõe ja lähendab meid absoluutsele tõe.¹

Objektiivse reaalsuse nähtuste omavaheliste suhete mittemõistmises ja vääras tõlgitsemises, nähtuste ühe, silmapaistva külje liigses suurendamises tema teiste, vähem märgatavate külgede arvel —

¹ Vt. В. И. Ленин, *Философские тетради*, Москва, 1947 lk. 330.

selles seisavadki religiooni ja ebaususe tunnetusteoreetilised juured. Juhuslikud seosed esemete ja nähtuste vahel tunnistatakse nende põhjuslikeks seosteks, näiteks kahe nähtuse juhusliku ajalise kokkulangemise põhjal tehakse järeldus nende nähtuste põhjusliku seose kohta (loogikaviga „post hoc, ergo propter hoc”). Selle loogikavea tegemise põhjuseks on inimeste vähesed teadmised mitmesugustest nähtustest ja esemetest ning ebateaduslik, idealistlik maailmavaade, mis lubab igasuguste saladuslike seoste tunnustamist meid ümbritsevas objektiivses reaalsuses.

Sageli põhinevad ebausklikud arvamused vääradel järeldustel, mille tegemisel ei võeta arvesse kõiki mõjuvaid tegureid ega vasturääkivaid juhuseid, ei analüüsita, kas püstitatud eeldused peavad paika.

Ebausunähtuste alla kuuluvad kõigepealt igasugused ennustused (nagu kaarditarkade ja hiromantide omad või uusaasta ööl teostatavad kombetalitused). Peale ennustuste on ebausulistest arvamustest rahva seas levinud veel posimise abil haiguste ravimine ja uskumus pisuhändade olemasolusse.

Kuna inimese tegevus oma põhilaadilt on eesmärgistatud, on inimene juba ammust ajast püüdnud teada saada sündmusi, mis juhtuvad tema elus tulevikus, et seetõttu juba ette arendada oma tegevust teatavas suunas ja olla valmis saabuvaks. Sellel inimese psüühika omadusel põhineb mitmesuguste ebausulistest ennustuste kasutamine veel tänapäevalgi. Kuid on ammu juba tõestatud, et kaarditarkade ja hiromantide ennustustel puudub vähimigi teaduslik alus, sest mingit salapärast seost ei saa olla mängukaartide ja inimese elu sündmuste vahel, samuti eitab psühholoogiateadus igasugust seost inimese käe joonte ja tema iseloomu omaduste vahel, kõnelemata käe joonte seosest inimese saatusega.

Mitmesuguseid uusaasta kombeid täidetakse enamiku nooremate inimeste poolt rohkem traditsiooni pärast, uskumata nende tähendusse. Kuid vanemate inimeste seas leidub veel küllaltki neid, kes siin juhuslikke kokkulangemisi peavad nähtuste põhjuslikeks seosteks (kui keegi uusaasta ööl kuulis õues seistes laudade kolinat ja järgmisel aastal suri, siis oli see kolin tema surma põhjuseks(!)).

Leidub inimesi, kes väidavad, et uusaasta ööl veeklaasi asetatud sõrmusesse üksisilmi vaadates võib selles ette näha oma tuleviku sündmusi. Kui sellised inimesed mingeid kujutisi sõrmuses näevad, siis on see tingitud silma väsimusest pikaajalise ühte punkti vaatamise tõttu ja erilisest hoiakust sõrmusesse langevate varjude tajumisel. Mingit tulevikku sellisel viisil tajutud kujutised näidata ei saa.

Nähtuste ajalise kokkulangevuse või järgnevuse põhjal tekib meil assotsiatiivne seos nende nähtuste kujutluste vahel. Selle seose füsioloogiliseks aluseks on ajutiste närvisüsteemide tekkimine kahe erutatud närvitsentrumi vahel. Hiljem ühe tsentrumi erutumisel erutub ka teine, temaga seotud närvitsentrum.

Assotsiatiivsed seosed tekivad mitte ainult esimese, vaid ka teise signaalsüsteemi põhjal. Teistelt kuulnud jutustustest on inimene saa-

nud teada ja jäänud uskuma, et koera ulgumisele ja peegli purunemisele järgneb mingi õnnetus. Kui ta nüüd tõesti juhtub koera ulgumist kuulma, siis hakkab selline inimene saabuvat õnnetust kartma. Õnnetus võib tõepoolest juhtuda, kuid mitte koera ulgumise tõttu, vaid hoopis mõnel muul põhjusel. Olles veendunud õnnetuse saabumises võib inimene ise oma hajameelsusega õnnetuse põhjustada või sugereerimise tõttu haigestuda.

Ebausulistele nähtuste järgi esineb mõnikord õpilastegi hulgas. Ebausulisteks võiks pidada selliseid nähtusi, nagu näiteks ühe ja sama kleidiga eksamitel käimine, pahema käega pileti võtmine, teisele „pöidla hoidmine” ja „läbipõrumine” soovimine jne. Psühholoogiliselt võib sellistest nähtustest kinnipidamist selgitada sellega, et neid võtteid tarvitades tunneb õpilane end enesekindlamana. Kuid enesekindluse võib saavutada ka siis, kui toetuda omandatud teadmiste peale. Psühholoogiateaduse tundmine aitab õpilasel mõista, et ta suudab õpitut reprodutseerida paremini, kui ta on rahulik ja enesekindel. Hästi reprodutseerida saab aga ainult seda, mis varem on hästi omandatud.

Küllaltki leidub veel inimesi, kes usuvad unenägude ennustuslikku olemusse. Ka selle nähtuse vastu võitlemisel aitab meid psühholoogiateaduse tundmine, mis selgitab une olemuse ja unenägude tekkimise põhjusi ning õpetab, et unenägudes ei saa olla mingit tuleviku ettenägemist.

I. P. Pavlovi õpetuse järgi on uni nähtus, mis on tingitud peaaegu suurte poolkerade töö seaduspärasustest. I. P. Pavlov ütleb:

„Kogu meie närvisüsteemi tegevus koosneb kahest protsessist: erutus- ja pidurdusprotsessist, ja kogu meie elu on nende kahe protsessi alaline kokkupuutumine ja vastastikune suhe.”¹

Närvirakud väsivad pidevast erutusseisundist, pidevast tööst. Nad vajavad puhkust, milleks on uni. Une ajal on peaaegu suurte poolkerade koore närvirakud pidurdusseisundis, mis ei haara ühtlaselt kõiki rakke. Osa neist jätkab tööd. Nende vahel tekivad närviseosed, mis ongi unenägude tekkimise füsioloogiliseks aluseks. Unenägude fantastilisuse ja katkendlikkuse põhjuseks on teise signaalsüsteemi kontrolli puudumine esimese signaalsüsteemi baasil tekkivate närviseoste üle. Teine signaalsüsteem on päeva jooksul rohkem tegevuses kui esimene signaalsüsteem ja väsib rohkem. Sellepärast on ta une ajal sügavamas pidurdusseisundis kui esimene signaalsüsteem. Teise signaalsüsteemi pidurdus kutsub esimeses signaalsüsteemis induktiooni tõttu esile mõnede tsentrumite erutusseisundi. Mida vähem on pidurdatud teine signaalsüsteem, seda loogilisemad ja selgemad on unenäod. Unenägude sisuks on elemendid inimese igapäevasest elust, kuid nende elementide seos on sageli ebatavaline. Psühholoogiateaduse seisukohalt lähtudes ei saa olla mingit salapäraseid seost inimese unenägude sisu ja tema tuleviku vahel.

¹ Vt. И. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. III, Москва, 1951, lk. 133.

Psühholoogiateadus aitab meil õigesti mõista ka selliste nähtuste olemust, nagu hüpnoos ja letargia, mida inimeste poolt, kes neid nähtusi ei tunne, sageli peetakse „vaimu pealetulemiseks”. I. P. Pavlov selgitab hüpnoosi olukorraga, kus ühed peaaegu osad kunstlikult pidurdatakse, teised aga erutatakse. Hüpnoosi puhul viib inimene otsekui kunstliku une seisundis ja tal puudub kontroll nende tsentrumite tegevuse üle, millega peab kontakti hüpnootiseerija.¹ Letargia ja skisofreenia ei ole psühholoogiateaduse seisukohalt samuti mitte midagi salapärast, vaid nähtused, mis on tekkinud haiguslikest häiretest erutus- ja pidurdusprotsesside tasakaalus. Lähemalt selgitavad neid nähtusi psühhiaatria ja psühhopatoloogia.

Ebausunähtuste hulka kuulub ka haiguste arstimine lausumise või posimise abil. Arstiteaduse arenemisega ja raviastutuste üha laieneva võrguga on posijate ja nende poolehoidjate arv vähenenud miinimumini. Neid leidub ainult üksikuid vanema põlvkonna inimeste hulgas. Oskamatu ravimisega muutsid posijad sageli haiguse veel raskemaks. Psühholoogiateaduse tundmine aitab mõista, miks osa inimesi, kes sel viisil raviti, siiski paranes. Paranemise põhjuseks oli sel juhul inimese organismi tugev vastupanuvõime, mida usk posimise tervendavasse mõjusse aitas teatud määral tõsta.

Ebausunähtuste käsitlemisel ei saa mööda minna uskumusest pisuhänna olemasolusse. Uskumus pisuhännasse põhineb ebateaduslikul religioosel maailmavaatel, mis jaatab igasuguste vanakurja saadikute olemasolu. Rahva hulgas valitses arvamus, et rikkad peremehed on oma jõukuse saanud pisuhänna kaudu, sest et teisiti ei osatud nende rikastumist seletada. Kirik õpetas, et kurat võib omada mitmesugust kaju. Ta meelitas inimesi oma võimu alla rikkusega, selle eest aga müüvad inimesed talle oma hinge. Üheks tema kajuks peeti üle taeva lendavat tulesabakujulist pisuhända. Tõenäoliselt sai see uskumus aluse kometide nägemisest, mille olemust ei osatud selgitada.

Inimesed täitsid ebausukombeid sageli põlvest põlve kasvatatud traditsiooni tõttu. Nende täitmisest tekkis neil teatav kindlustunne, mille füsioloogiliseks aluseks on dünaamilise stereotüübi väljakujunemine. Sellega seletub mõnede ebausukommete visa juurdumine rahva hulgas. Neid täidavad lihtsalt harjumusest ka need inimesed, kes neisse ei usu.

Teaduse arenguga ja tema levimisega rahva hulgas hakkas inimene tungima mitmesuguste, seni salapäraseks tunnistatud nähtuste olemusse ja otsima neile põhjendusi teadusest. Ebausunähtused taganevad teaduse edusammude ees. Dialektiline materialism õpetab, et uue ja vana vahelises võitluses ei saa me jääda passiivseks pealtvaatajaks ja oodata, kuni uus lõpuks võidab, vaid me peame aktiivse võitlusega vana vastu toetama uue arenemist ja

¹ Vt. И. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. III, Москва, 1951, lk. 133.

tema võitu vana üle. Sellepärast peame võitlema religiooni ja ebausu vastu, sest sellega me toetame teaduslike vaadete levimist rahva hulgas ja kiirendame kodanlike igandite kadumist nõukogude inimeste teadvusest.

LÕPPSÕNA

Määratledes sotsialismilt kommunismile ülemineku ajaloolist tähtsust ja põhilisi tingimusi, ütles V. M. Molotov ÜK(b)P XVIII kongressil:

„On kätte jõudnud aeg, mil esiplaanile nihkuvad kasvatusliku iseloomuga ülesanded, töötajate kommunistliku kasvatus ülesanded.”¹

Töötajate kommunistlik kasvatus ei ole mõeldav ilma kõige otsustavam võitluseta kodanliku ideoloogia vastu, ilma süstemaatilise tööta kapitalismi igandite kõrvaldamiseks nõukogude inimeste teadvusest. Kapitalismi igandite hulka kuuluvad ka religioon ja ebausulised vaated. Tuleb levitada nõukogude eesrindliku teaduse saavutusi, et kasvatada meie inimestes dialektilis-materialistlikku maailmavaadet, selgitada teaduse abil looduse ja ühiskonna arenemise seaduspärasusi.

Nõukogude materialistliku psühholoogiateaduse tundmine aitab meil mõista inimese psüühilise tegevuse olemust ja seaduspärasusi, mille teadmine aitab selgitada religiooni-, müstitsismi- ja ebausunähtuste psühholoogilisi aluseid. Kui toetume dialektilisele materialismile ja nõukogude psühholoogiateadusele, ei ole meie teadvuses enam ruumi salapärasustele ega tunnetamatutele nähtustele ei meis enestes ega ka meid ümbritsevas materiaalses maailmas. Selles seisab nõukogude psühholoogiateaduse tundmise tähtsus võitluses religiooni, ebausu ja müstitsismi vastu.

KASUTATUD KIRJANDUS

1. В. И. Ленин, *Философские тетради*, Москва, 1947
2. XVIII съезд ВКП(б). Стенографический отчет, Москва, 1939.
3. И. П. Павлов, *Полное собрание трудов*, т. III, Москва, 1951.
4. АН СССР. *Исследования по психологии восприятия*, Москва, 1948.

¹ XVIII съезд ВКП(б). Стенографический отчет, Москва, 1939, lk. 315.

О ЗНАЧЕНИИ НАУКИ ПСИХОЛОГИИ В БОРЬБЕ ПРОТИВ МИСТИЦИЗМА И СУЕВЕРИЯ

И. Везралу

Кружок логики, психологии и педагогики.
Руководитель проф. К. Рамуль

Р е з ю м е

Преодоление религиозных предрассудков и суеверия — часть коммунистического воспитания трудящихся. Для того, чтобы успешно бороться против мистицизма и суеверия, необходимо знать сущность этих явлений и причины их возникновения. В советском обществе нет социальной основы для возникновения мистицизма и суеверия. Но эти явления имеют также и психологическую основу. Советская материалистическая психология помогает нам понять сущность таких явлений, как сновидения и гипноз. Советская психология учит, что всякие суеверные предсказания и рассказы о домовых и т. п. не имеют научной основы. Диалектический материализм и советская психология показали, что в мире нет сверхестественных сил и непознаваемых вещей.

Против мистицизма и суеверия необходимо активно бороться, потому что они покоятся на вредной, антинаучной буржуазной идеологии.

JOONI LÄÄNE-NIGULA MURRAKU KONSONANTISMIST

E. Põld

Eesti keele ring. Juhendaja dots. A. Kask

SISSEJUHATUS

Murrete uurimisel on suur tähtsus, sest murded aitavad selgitada keele ajalugu ja mõista keele arenemise seadusi. Territoriaalsed dialektid võivad saada rahvuskeelte aluseks. Eesti rahvuskeele aluseks on põhja-eesti keskmurre, kuid ka läänemurded on palju mõjustanud meie kirjakeele arengut, eriti 18. sajandist alates.

Lääne-nigula murrak kuulub läänemurrete rühma, selle põhjapoolsesse ossa. Kihelkonnast läheb läbi Haapsalu-Tallinna raudtee, mis eriti sel sajandil on hõlbustanud tihedat suhtlemist naabritega kesk-eesti ja saarte murrete aladelt. Üldiselt on siin murdeline kõne kadumas, sest kool, trükisõna ja raadio teevad oma töö ühiskeele juurutamiseks. Juba keskealised inimesed räägivad kirjakeelt ainult kerge murdelise varjundiga. Olen ise sündinud ja kasvanud Lääne-Nigulas ja pikemat aega jälginud sealset murrakut, seepärast osutus mul kergemaks leida vanemaid murdejooni.

Käesoleva tööga püüan anda lühikese deskriptiivse ülevaate lääne-nigula murraku konsonantismist.

I. KLUSIILID

1. SÕNA ALGUL

Sõna algul on klusiilid säilinud: *kaun*, *kibl*, *kuima*, *tazà*, *tgot-tama*, *perè*. Ka uuemates laenudes on sõnaalgulised helilised meediad asendatud helitute teenuisklusiilidega: *kinmâ-zum*, *kiñde-ral*, *tohter*, *pintsî-n*, *pagâr*.

Liitsõnades on helilises naabruses põhisõna algav klusiil harilikult nõrgenenud meediaks, eriti kui liitsõna teine osa on kulunud: *kaeloõgod*, *tulègaho*, *mândi*, *ezmaba*, *gûnbu*, *äřjabâd* 'ristikhein'. Mõnedes liitsõnades on tekkinud liitumiskohal geminaat:

allaṣṣpole, seṇṇaṣṣpole, vāllaṣṣpole, tēzeṣṣidi (kuid: *pahambidi*),
samuti: *kaheḱkezi ~ kaheksi, kolmekkezi ~ kolmeksi*.

Esineb ka läänemeresoome keeltele omast sõnaalguliste klusiilide vaheldust teiste konsonantidega:

t-~s-: vezi tilgòv; lehm jāp kiñ'ni, silgòv vèl vähà; rohò tirts ~ sirts 'ritsikas'; turkkima ~ surkkima, tiv (sm. siipä), teivàs (eL saivàs);

t-~n-: tirè ~ nirè, täkkès ~ näkkès, lenà nùšt ~ vèllà tùšt;

p-~m-: puṭtoḱkad ~ muṭtoḱkad.

k-~v-: kiḱvād ~ viḱvād, kuṇḱament 'vundament' *

Laensõnadest *kalossid* ja *kamassid* kaob vanemate inimeste hääldamises rõhutu esimene silp ära ja öeldakse *loš'sid, maš'sid*.

Sõnaalguline konsonantühend esineb laenudes ja onomato-poeetilistes ning deskriptiivsetes sõnades: *klàs, kloppima, krāṭ 'pisuhänd', krātsima, plītā, plārizema, preṽwā, pragizev ~ racizev, trehtel, trēmel 'pitsääris naiste mütsil', trallima*. Kuid selle kõrval on paljudes hiljuti keelde tulnud laensõnades säilinud sõnaalgulisest konsonantühendist ainult viimane komponent: *sek 'tšekk', siste·rn, siṅk, trāṭ, sirkkel, vaš 'kvass', timmima, kandā·l*.

Üksikutel juhtudel võib kuulda hääldamises konsonantühendit, mis on tekkinud ületaotluse teel: *kromp 'ronk', lumè kribemed, ratṭa krehvòd* (alamsaksa *ref*), kuid. *rullima*.

2. KLUSIILID JA NENDE NÕRGAD VASTED SÕNA SEES

a) Silbi algul

Pearõhulise silbi vokaali ja diftongi järel

Algupäraseid klusiilid *k, t, p* on selles asendis arenenud pool-helituiks meediaiks. Algselt kinnises silbis oletatavad nõrgad vasted *γ, δ, β* on kas kadunud või esineb nende asemel *j* või *v*.

Lühikese vokaali järel on tugevas astmes meedia ja nõrgas astmes kadu: *vagò:vaò (<*vako:*vayon), vigà:veà, lugema:loèn, tubà:toàs*. Paralleelsed vormid esinevad juhtudel, nagu: *padà:pād ~ paḱād, seḱà:seād ~ seḱād*.

Pika vokaali ja diftongi järel on areng olnud sama: *râg:raòd, sâgima:saèn, leṽg:leṽwād, seṽdma:seṽwāv, poḱg:poà ~ poḱà, aèd:â ~ aḱà*. Mõnikord esineb ka *j*: *peijòd (<*peiγot), leiḱàn, lijàn*. Spirant *β* on harilikult esindatud *v*-ga: *āvà pû (<*hāβan), leiṽād, viṽittama*.

Eespool kirjeldatud arengust on rida kõrvalekaldumisi geminatsiooni, kadude ja astmeüldistuste näol. Algupärase geminaadiga rühma (*rikas*-tüüpi) on läinud järgnevad viis sõna: *rukḱl, äḱḱè, iḱḱè, teḱḱè, oḱḱàs*. Geminatsiooni näeme ka illatiivis: *kokko*

(<*kokohon), lakke, vette, tuppa, mis on tekkinud *h* kao tagajärjel. Ka teiste spirantide kadu võib tekitada geminatsiooni: kotto (<*kotoda), takka. Omapärane on *magama*-sõna preesens: *maḱkân*, *maḱkâd*, *maḱkâv*, *maḱkame* jne. Kuid teised sõnad, mis ka sageli esinevad läänemurdes geminaadilistena, on Lääne-Nigulas klusiili kaoga, näit.: *soëv*, *loëv*, *poëv*.

Klusiil on kadunud mõnes sõnas: *tainàs* (sm. *taikina*), *peimes* ja *vânc*, kus on toimunud *n* ja *ç* metatees. Foneetilistel põhjustel on *t* kadunud *hüüdma*-tüübi *nud*-partitsiibist: *ülnd*, *olnd*, *jëund*, *teänd*, *leind*.

Nõrga astme konsonant on üldistunud sõnades: *tîv* 'tiib', *âv* 'haab', *teivad*, *kaëvama* 'kaebama', *vîvima*. Tugev aste on üldistunud paljudes sõnades: *jâgân*, *nagîd*, *mâdâ*, *pidê*, *pidôl*, *tevêd*, *ubâd*, *kubôd* jt. Ka *tegema*-tüübi imperfektis: *teçîn* (<*teyin), *nâçîn*.

Sageli esineb oodatava spirandi kao asemel meedia vormitunnusena, näit.: *mâdê* (<*mâden), *pûdê*, *sâda*, *kêda*, *ei tôda*.

Sõnades *rahê* (<*rayeh) ja *taholene* (<*taþoillinen) asendab spirante *h*. Sõnas *tahâ* on *mahâ*- illatiivi eeskujul *h*.

Pearõhulise silbinasaali ja liikvida järel

Selles naabruses on klusiilid arenenud vastavateks meediateks. *ŋç*-ühend esineb vältevahelduses: *kiŋç*:*kiŋçâd*, *kaŋçâs*:*kaŋçad*, *tîŋçima*:*tîŋçîn*. *nd* on assimileerunud *ñn*-ks nõrgas astmes lühikese vokaali järel: *kâñd*:*kâñnò*, *liñd*:*liñnò*, *süñdima*:*süñniṭṭama*. Pika vokaali järel esineb *n*. *pênâr*, *kônâl*. *mb* > *mm* nõrgas astmes: *aṃmostav*, *laṃmàs*, *aṃmàs*, *saṃmàs*, *teṃmatṭa*.

Liikvidate järel on klusiilide nõrgad vasted kas assimileerunud eelneva häälikuga: *kûlç*:*kûlletṭi*, *jâlç*:*jâlled*, *silç*:*sillâd*, *oilla*, *suṛra*, *keṛrêd* või on klusiili nõrk vaste kadunud: *jalâd* (<*jalyat), *salatṭa*, *sulil*, *kêlân*, *ûrês* 'uure', *kêrôd*, *pôrê*. *ç*-spirandi asemel võib esineda eesvokaalide ees ka *j* *âṛjâd* (<*hâryât), *mâṛjaks*, *sâṛjêd*. Spirant *þ* esineb liikvida järel *v* kujul *âlvað* (<*halþat), *talvað*, *vaṛvâs*, *tuṛvâs*, *keṛvettama*.

Üldise arenguga võrreldes on lääne-nigula murrakus mõningaid erijooni. Klusiili kadu esineb *küüs*-tüübi illatiivis: *kûlne*, *kâne*, *lâne*. Nende sõnade murdeline nominatiiv on: *kûîn*, *kân*, *lân*. Nähtavasti on siin eeskju andnud *joon*-tüüp, millel on häälikuarengu seisukohalt ootuspärased illatiivid: *jône*, *sône*, *tûle*, *âre*, *jûre*. Murde iseärasuseks on veel see, et nõrga astme eeskujul esineb assimilatsioon ka tugeva astme vormides: *laṃmad*, *aṃmad*, *saṃmad*, *teṃmama*, *vîṃ* 'vimb'.

Tugevaastmelise inessiivi tõttu on püsinud meediaklusiil seal,

kus ootaks selle kadu, näit.: *jaloas*, *oʀgoos*, *ärges* 'härgade karjas', *noʀgoos*.

Meediaklusiil on pikenenud sisekao tõttu helitusse naabruses sattudes: *añtsin*, *küñtsid*, *sünʃsad*, *kulʃsed*, *murʃsin*, *tunʃko*, *umʃsed*, *jalksi*, *kärʃsed*. Pikenemine esineb ka paaris üksiksõnas: *riñk* 'ring', *riñkki keima*, *soñkkima*.

Nõrga astme konsonant on üldistunud sõnades: *alʋ* 'halb', *talʋ*, *kolvama* 'kõlbama', *kuʀʋ* 'kurb', *keʀʋ ovò*, *tuʀvad* 'turbad', *vaʀvad*, *keʀvema*, *uʀʋ* 'urb'.

Pearõhulise silbi järel helitus naabruses

Tugevas astmes on klusiilid helitus naabruses püsinud, nõrgas astmes esineb kadu (*sk-*, *hk-*, *ht-*ühendites):

*-sk- : *-sy- > -sk- : -s- : *kāšk:kāzòD*, *līšk:līzòD*, *laišk:laězà*.

*-hk- : *-hy- > -hk- : -h- : *nañk:nahàD*, *viñk:vihòD*, *āñkima:āhìn*.

*-ht- : *-hð- > -ht- : -h- : *leñt:lehèD*, *vañt:vahò*, *tañtma:tahàn*.

Teised konsonantühendid on vältevahelduses: *mušt:muštà*, *rāštad:rāštàs*, *mü:s:mütsì*, *seʃkoma:seʃkòn*, *laps:lapšed*.

Võrdlemisi sirgjoonelisest arengust on ainult paar kõrvalekaldumist. Erandlik areng on sõna *kāškima* preesensis, kus *sy* on muutunud *šs-ks*: *kāš'sin*, *kāš'sib*, *kāš'sime*, *kāš'kivad*. Selle eeskujul moodustatakse ka *kūsima* olevik: *kūš'sin*, *kūš'sid*, *kūš'sib*, *kūš'sitte*, *kūš'sivad*.

sk- ja *st-*ühendist kaob hääldamisel klusiil: *lašsin*, *kāšsin*, *kešmine*, *kešnādali*, *kašsin*, *ošsin*, *pišsin* 'pistsin', *jušku* 'just kui', *ošņd*, *piņd*.

Kaasrõhulise silbi järel

Ka siin nagu pearõhulise silbi järelgi on algupärased klusiilid muutunud vastavateks meediateks helilises naabruses. Selles positsioonis saame neid jälgida vorme moodustavates sufiksites.

Kāskivas kõneviisis on *-k-* > *-g-*: *kazvattago* (<*kasvattakohon), *parandago*, *lañkogo*. Ainsuse ja mitmuse partitiivis on *t* > *D*: *paramad*, *paramid*, *kibedad*, *kibedud*, *valged*, *valgid*, *oboziD*, *vareziD*, *lañmod*, *kañgod*. Oleviku 3. pöördes on *-p-* arenenud *-B-*ks: *paraneB* (<*paranepi), *ūñleB*, *rñoleB* ja vastavas mitmuse vormis on algsest kinnise silbi *β*-spirandi asemel *v*: *parandavad* (<*parantaβat), *valettavad*, *peļgavad*. Komparatiivis on *p* vaste kadunud: *ilozam* (<*iloisampi), *ilozamad* (<*iloisambat), *valgem*, *valgemad*. *da*-infinitiivis on vormitunnusena püsinud *D* oodatava spirandi kao asemel: *kiʀjottada*, *añmostada*, *aēgottades*.

Vaadeldava murraku erinevuseks kirjakeelest tuleb pidada seda, et siin on mitmuse omastavas *D* kaasrõhulise silbi järel, kuna kirjakeeles on *tte* *sūremade*, *luzikkade*, *valgede*, *peñmede*.

Helilises naabruses on klusiilid arenenud meediateks: *kuniņas, tomiņas, pikkenāb, kahēda*. Partitiivis ja ablatiivis on oodatava meedia asemel teenuisklusiil: *aķkent* (<*aķkenta), *veŕtiŕ, sūdant, azeŕ, peimell*.

Helitus naabruses on klusiilid püsinud muutumatutena: *karašk, unostama, mālestama, kaŕništ, muštast, laŕmmaste* jne. Algupärane *ht* on muutunud *ŕt*-ks: *valettama* (<*valehtamahen), *kiljattama, aŕġattama*.

Klusiilide nõrgad vasted on teise silbi järel arenenud kahel viisil: 1) aluskeeles oletatav spirant on kadunud või 2) spiranti esindab meediaklusiil, peamiselt vormitunnustes. Käesolevas lühikeses ülevaates puudutan vaid neid juhte, mis erinevad ühiskeelest.

Mõnedes nimisõnades, kus oletatakse γ -spirandi esinemist tüves, on lääne-nigula murrakus -g- või -ġk- *kadagas* (<*kataya), *pihelgas* (<*pihlaya-), *kaġaġkas* (<*kajaya-), *jalaġkas*.

Mitmusē omastavas esineb dentaalspirandi kadu rohkem kui ühiskeeles: *jalge* (<*jalkaġen), *ārgega, silme vahēl, reŕnde al* 'rindade all', *poēgega kanā, lōme seġmōd, mokke oŕsašt, sukkega, laūde, seŕme ~ seŕmede, külme ~ külmade, laŕsēd on ubēs* 'ubade põllul' jt. e-mitmus on siiski kaduv nähtus ja esineb veel vanemate inimeste kõnes teatavates väljendites.

Spirant β esineb rõhutu silbi järel üldiselt *v* kujul: *nāikse tulevad, nād nāgevad*. Oleviku kesksõna tarvitatakse ainult teatavates ühendites: *seizev vezi, sōdav sēn, jōdav vīn, vērev kibī ~ kibī, jādav aži, liŕdav madū*.

b) Üksikklusiilid silbi lõpul

Helilise konsonandi ees olev silbilõpuline klusiil on olnud astmevahelduses. Vaadeldavas murrakus on üldistunud kord tugeva astme vorm klusiiliga, mis võtab osa hiljem tekkinud vältelaheldusest, kord nõrga astme vorm, kus klusiili nõrk vaste on vokaliseerunud.

-tr-, -tj-, -tv-ühendites on tugeva astme üldistus *aŕR:adrā, neġR:neġrā, uġi:uġjā, paġi:paġjā, laŕv:ladvā, le.v:leġvā*. Mõnedes antud sõnades võib nominatiiv olla ka švaavokaaliga: *adēr, peġēr, tedēr, neġēr, leġēr*. Samuti on tugev aste üldistunud -pl-, -pr-, -pj-ühendites: *lipl:liblē, kuġl:kublōd, rublā, ablē, seġēr, abrās, peġr:peġrēd, kabī:kabjā, lubī, kubjās, keġjā* 'kerge'.

k-ühendites on aga nõrk aste üldistunud (-*yl-, -*yr-, -*yj-, -*yn-). ja silbilõpuline spirant on vokaliseerunud: *kaēl:kaēlā* (<*kaylan), *naēlād, neēl, naiŕēs* (<*nayris), *kaērād, lai:laijā* (<*layjan), *vaijād, nālnd* (<*nāynūt), *teīnd, siūnama*.

Helitu konsonandi ees *ks-*, *ts-*, *ps-*ühendites esineb klusiil eesti keelele omases vältevahelduses: *uks:uksē, maksmā:maksān, meis:meisā, laps:lapsēd*. *ks*-noomenites on *ks* püsinud ainult üksikutes sõnades: *ēksed, veīnaksed, nēōksed, omaksed, jūksed, liīnaksed, vaīrokse* ~ *vaīrokse rehmā* 'hobuse rakmete osa'. Muudel juhtudel on püsinud ainult *s*: *varezed, kattozel, jalazed, kälzed, jānezed*.

Sõna *jooksma* on murrakus kaotanud *k* ja esineb kujul: *jōzma, jōzēn, jōzō aēg, jōzja, jōzis*.

Paaris *ne-lõpulis*es sõnas võib kuulda veel *ts*: *jalā* ~ *ō saīnaīsed* 'haiged', *kaīrjatsed, pehatse tūl*. Üldiselt on ainult *s*: *vezized, saōzed ilmā, kollazed, villazed* ~ *viltēd*.

c) Kolme konsonandi ühendid

Algupärase kolmikkonsonandiga sõnades *oder* ja *ketrama* on üldistunud tugevaastmeline vorm: *otr* ~ *odēr* ja *kedrama, kedrān*. Teised kolmikkonsonandid on hiljem tekkinud ja esinevad vältevahelduses: *koīks:koīksō, taīts:taītsōd, malts:maltsā, virts:virt-sane, komps:kompso* ~ *d* jt.

d) Geminaatklusiilid ja nende astmevaheldus

Lühikese pearõhulise silbi järel pikk geminaat vaheldub lühikese geminaadiga, olenedes sellest, kas teine silp oli algselt lah-tine või kinnine: *lukko* (<**lukkoda*):*luḱḱō* (<**luḱḱōn*), *raītās:raīt-ta* ~ *d*, *ēppima:ēppīn*. Sõna lõpul on pikk geminaat kujunenud pikaks klusiiliks: *luḱ, paī, saī*.

Pika pearõhulise silbi järel poolpikk geminaat vaheldub vastava meediaga: *lōkka:lōcā* ~ *d*, *rāḱkima:rāḱḱn*, *lauitta:laū* ~ *dā* ~ *d*, *kerppo:keř-bō* ~ *d*. Lõpukao tõttu sõna lõppu jäänud geminaat moodustab pool-pika klusiili: *lōḱ, lāī, rōḱ*.

Erandina üldreeglist esineb poolpikk geminaat pika silbi järel: 1) tugevaastmelises inessiivis: *pāttis, lauttas, nurkkas*; 2) abessiivis: *mātta, peatta* ja 3) mitmuse 2. pöördes: *sätte, tõtte, jätte*. Mitmuse genitiivis esineb meedia: *sūrde, ūde, koērdē, naēlde, seīnde*. Ka sõna *kartul* on meediaga: *kaīdōl, kaīdoli, kaīdolid*.

Kaasrõhulise silbi järel on geminaatklusiil ainult liidetes ja geminaadi vaheldus sarnaneb lühikese pearõhulise silbi järel esi-neva vaheldusega: *kuredik:kurediḱḱo* 'aganik', *peleittikko:peleittiḱḱo, vastastikko*.

Ilmaütleva käände lõpp *-ta* ja karitiiv-adjektiivi lõpp *-tu* esi-nevad lühikese geminaadiga ilma vahelduseta: *ilmā tānamāīta, ärā aīdmaīta, ōlimāītomā inimezed*. Sama on ka mitmuse 2. pöör-des: *parandaīte, kiṛjottaīte*.

Teise silbi järel näeme ainult lühikest geminaati: *lapsokke*, *mäziikkas*, *kuěvattav*, *küllelti*. Erandlik on *kaotama*-tüübi *nud*-partitsiip: *kaõdànd*, *vaõdànd*, *laõdànd*, *jaõdànd*.

3. KLUSIILID SÕNA LÕPUL

Sõna lõpul on esinenud *k* ja *t*. Sõnalõpuline *k* on kadunud igast vormist, kus ta omal ajal esines: *kaštè*, *üppè*, *aš'satta*, *senì*, *pàrani*, *sàda*, *ačkaŭta*, *aŭna*, *ā tē*, *ei kaŭnatta*, *sõmè*, *tuleŭte*, *kēgi* ~ *kiški*, *tulepki*, *koðò* ~ *koëò*, *sija*, *seŭna*, *vikkaŭtica*.

Algupärane sõnalõpuline *t* on muutunud *D*-ks: 1) mitmuse nimetavas: *sòD*, *mešsàD*, *inimezed*; 2) ainsuse 2. ja mitmuse 3. pöördes: *sa sàD*, *veŭttàD*, *kiŕjoŭttàD*; *nàD tōvàD*, *veŭvav*, 3) *nud*-kesksõnas: *keind*, *kazònd*, *teŭmmànd* ja sõnas *nüüd:nüid* (<**nüüt*). Sõna *õlu* esineb *t*-ga: *elot*. Teistest *t*-lõpulistest sõnadest on *t* kadunud: *kät'ki*, *neitsi*, *leünà*.

II. SPIRANDID

s

Sõna algul on *s* püsinud: *saŕ'v*, *silm*, *südà*. Mõnes liitsõnas on *s* gemineerunud: *poŭ'tiššep*, *tēllaššep*, *kiŕgiššep*, *kureššare*.

Sõna sees intervokaalses asendis kuuldub üksik-*s* nõrgemana: *pezà*, *küzima*, *punazed*. Silbilõpuline *s* esineb vältevahelduses: *rašv:rašvane*, *mušt:muštà*, *perššav:perššàs*. Sõnad, milledes algsest *-ti-* on muutunud *si*-ks, vaheldub *-rs-*:*-rr-*: *vaŕš:vaŕrè* (<**var-ti*>**varsi*>*vaŕš*), *paŕš:paŕrèd*.

Algupärane geminaat-*s* on vältevahelduses nagu klusiilidki. Lühikese silbi järel: *kašši*: *kaš'siv*, *püş*:*püşsi* ja pika silbi järel: *kauš:kaūžì*, *poissi:poiziv*.

Sõna lõpul on *s* püsinud: *laŕmàs*, *keŕvès*, *aŕmàs*.

h

Vaadeldavas murrakus on *h* sõna algult kadunud: *abràs*, *ut*, *omalad* 'humalad', *eŕmòs* 'hirmus'

Sõna sees on *h* üldiselt säilinud: *lihà*, *rahà*, *kõhima*, *suhò* (<**sūhen*), *rehè*. *h* kadu esineb üksikutel juhtudel, näiteks *lènìs* 'leheline' ja *mehed*-sõnast, kui see on liitsõna teise osana kulunud: *kàlìmed*, *teòmed*. Sekundaarseks võib arvata *h* teket sõnades: *jähì* 'jái' *eŕne pehleŭttos*, *pehleŭttama* ~ *peleŭttama*. Diftongi 'järel on *h* vahetanud koha diftongi järelkomponendiga: *jahvattama* (<**jauha-*), *jeŭhvikkas* (<**jouhi-*), *jahò*, *lahjà*. *nh-*, *lh-*, *rh-*ühenditest on silbi-*h* alguline *h* kadunud: *vanà* (<**vanha*), *sulane*, *karò*. Silbilõpuline *h* on konsonantühendites püsinud: *maŭh*, *leŭh*, *aŭvatlema*, *paŭtoma*,

reht ahtma. Kaugemal sõnas on *h* kadunud igast vormist: *perešt*, *tuppa*, *ahtma*, *lahtma*, *tõdi*.

Teise silbi järel on *ht* muutunud *st*-ks sõnades: *unostama* (<*unohta-), *minestama*, *imestama*. Momentaanides esineb *ht* asemel *tt*: *kõhattama*, *iřnattama*.

Sõnalõpuline *h* on kadunud: *perē* (<*perekh), *venē*, *murē*.

III. NASAALID

n

Sõnaalguline *n* on püsinud: *nařmās*, *nól*, *nummer*.

Sõna sees esineb *n* nii pearõhulise silbi järel kui ka kaugemal: *kanà*, *liňd*, *rāňn*, *lašn*.

Algupärasest *ns*-ühendis on *n* vokaliseerunud: *pežās* (<*pen-sas), *māziķkas* (sm. *mansikka*), *eņēs* (sm. *onsi*), *kolmās* (<*kol-mansi), *seitsmes*. Kuid *kaas*-tüüpi sõnade nominatiivis esineb genitiivi mõjul *n*: *kān*, *kūľn*, *lān*, *lān*.

Geminaat-*n* esineb lühikese esimese silbi järel vältevahelduses: *liňna:liňnād*, *kiň'ni:kiňňittama*. Selles asendis on mõnes sõnas geminaadi asemel üksik-*n* *kunì* (<*kunnik), *senì* (<*sennik), *senik*, *unik*, *kanikķkas*. Pika esimese silbi järel ja järgsilpides on geminaat-*n* muutunud üksikkonsonandiks: *mānì* (<*mānnik), *sōnì*, *taē-vanì*, *teňmānd*.

Sõnalõpuline *n* on esinenud paljudel juhtudel ja on praegu igalt poolt kadunud. Genitiivi *n* esineb veel ainult rudimentaarselt liitsõnas *māndi* 'maantee'. Sõnalõpuline *n* püsib ka kindla kõneviisi oleviku 1. pöördes: *sōň*, *tulēň*, *parāňđan*, kus tal on kindel morfoloogiline ülesanne.

η (ηķ, ηģ)

Velaar-palataalne nasaal *η* esineb ainult koos homoorgaanse klusiiliga. Esimese silbi järel on *ηģ* vältevahelduses: *kaňģad:kaňģās*, *uňģās:uňķķasse*, *saňģ*, *liňķ*, *riňķ*. Mõnedes sõnades on -*ηģ*->-*ģ*- teise silbi järel: *menigad*, *tomigad* ~ *tomingad*, *kunigas* ~ *kuniňģas*.

m

m on püsinud sõna algul, sees ja lõpul: *merì*, *maķsma*, *kūľm*, *viňm*, *leňm*, *tuňm*. Murraku omapärana tuleb märkida, et *m* esineb karitiiv-adjektiivide ja järgarvude tüves: *eňňettomad*, *ōlettomad*, *vāttimad*, *kolmandama*, *nellandama*. *sūda*-tüüpi sõnades on hari-likult *m*: *sūdamed*, *udemed*, *abemed*. Paaris sõnas on *m* kadu: *varēd* 'varemed', *ripsed* 'ripsmed'

Geminaat-*m* esineb vältevahelduses: *ämmà:ämma*, *saṁ:saṁ-mòd*. Sekundaarne geminaat-*m*: *tuṁmèd* 'tuumad', *aṁmei*, *saṁmei*, *iṁmò* 'himu', *seṁminār*, *kaṁmèl* 'kaamel'

IV. LIIKVIDAD

l

l esineb sõna algul, sees ja lõpul: *lagè*, *lillèd*, *külà*, *sūrèl*, *toḥl*, *maḥl*.

l asemel on *n* mõnes sõnas: *lənìs* 'leelis', *leìn* 'leil', *pāḥkled* (V *pāḥknä?*), *kamṣol* 'kampsun', *kurinad* 'kurilad' Esineb veel *l* vaheldust *r*-ga: *āmrik* ~ *āmlik*, *korttel* ~ *kortter*.

Geminaat-*l* on vältevahelduses: *kallìs:kalli*, *koḷ:koḷli*, *sallima:ei* *salli*. Esimese pika silbi järel ja kaugemal sõnas on algupärane geminaat-*l* muutunud üksik-*l*-ks: *tòle* (<**tōllen*), *mòle* 'minule', *sòle* 'sinule', *kanale*, *paremal*. Sekundaarne geminaat esineb mõnes sõnas: *tillevoñ*, *tillegram*, kuid: *mulikkas*, *talìn* 'Tallinn'

r

Üldiselt esineb *r* igas positsioonis: *revà* 'rida', *kraṁpì* *karà*, *pizàr*. Silbilõpuline *r* võtab osa vältevaheldusest: *koṛ'v:koṛvìn*, *seṛ'm:seṛmega*. Hilisemates laenudes on *r* asemel mõnikord *l* või *n*: *kärnel* (sks. Gärtner), *kalidor*, *trehtel*, *korttel*, *treijjal*, *trükkal*.

Geminaat-*r* esineb harva, peamiselt laenudes ja onomatopoeetilistes sõnades: *naṛ':naṛri*, *vuṛ*, *nurro lõma*. Pika esimese silbi järel on assimilatsioonil teel saadud geminaat-*r* lühenenud: *māre* (<**māre* < **mārðek*). Sekundaarne geminaat: *āṛittama*, *kāṛrò*, *vaṛrokas*.

V. POOLVOKAALID

j

Sõnaalguline *j* on üldiselt säilinud: *jalc*, *jänès*, *jegì*. *j* kadu esineb sõnuti: *üttelema* (aga *juṭlos*), *ehmattama* (aga: *jahmattama*), *üvā* (sm. *jyvā*). Hiljem on tekkinud sõna algusesse *j* sõnas *jüksed* (<**hiṣukset*).

Sõna sees madalate vokaalide vahel on *j* madaldunud *è*-ks: *ma,èà*, *a,èà*, *pu,èò*, *eṣpetta,èa*.

Geminaat-*j* on vältevahelduses: *laija* (<**layja*):*laijād*, *maijs* *maijad*.

Konsonantide järel on *j* üldiselt püsinud: *kaṛjòs*, *kuṛja*, *aš'jàd*, *koš'jàd*. *lj*-ühendis aga on toimunud assimilatsioon *vāllas*, *allàs*, *nallakkas*. *hj*-ühendis nõrgas astmes võib *j* kaduda: *ahjòd* ~ *ahòd*, *peḥjà* ~ *pehà*, *ohjād* ~ *ohād*. *i* ja *e* ees on *j* kadu harilik: *kozilane* (<**kosjilainen*), *süliittama*, *nülin*, *udima*, *ohelik*, *vahè*.

Lõpukao tõttu sõna lõppu sattunud $j > i$: *nalì* (< **nalja*), *kari*, *azi*, *pehl*.

Sõna algul esineb *v*: *vâlima* 'pesu rullima', *võdilene*, *veřmès*. Mõne sõna algult on *v* kadunud: *õlmed* 'tööriist puunõu seest libistamiseks; seesmised valud', *õlima* 'noaga lõikama', *uhè meğgàv* 'võhumõõgad', *ok* ~ *vočkì*. *ok* on juba elavast keelest kadunud.

Sõna sees intervokaalses asendis on *v* üldiselt olemas: *pāvāv*, *vaēvalene*, *lauzovan*, *panevan*. Kuid labiaalvokaali eest on niihästi algupärane *v* kui ka β -spirandist tekkinud *v* kadunud: *teotta*, *lèò* (sm. *leivo*), *neù* (sm. *neuvo*), *aùs*, *päikke*, *pällene*, *väimes*, *kaošt* 'kaevust', *peà aļjò*, *tūlgās*, *jūkses* (< **hiðokset*), *toà*. Ka muudel juhtudel on võinud *v* kaduda mõnedes sõnades: *suì* 'suvi', *tui*, *saù* 'savi', *kuìma*.

Antud murrakule omapäraseks jooneks on *v* asemel *b* esinemine, mida leidub veel üksikutes sõnades: *kebà*, *kibì*, *übà* (sm. *jyvà*), *kebade*, *kebèr*, *kabàl*, *tānabo*. Astmevahelduslikes sõnades on tugevas astmes *b*, nõrgas *v*: *kuìb*:*koēvāv*, *peìb*:*peļvè*.

Konsonantide järel on *v* püsinud: *saļvēv*, *vaļ'vačkās* 'hele' *tarvis*, *keřvāv*, *jehvēv*, *aħvenas*, *rašvane*, *ļevvāl*. Konsonandi järelt kaob *v* sageli, eriti labiaalvokaali eest: *paloma* (< **palvoma*-), *kūlima*, *kūlimit*, *ulòv*, *sālispuv* 'kaevu rakked', *peļi*, *talì*, *arò*, *aroldane*, *suròv*, *terettama*, *karone* 'karvane', *sārikkad*, *kahà* (vrd. *kaħv*), *jahoma*, *jahò*, *kazoma*, *kazoga* 'kasvuga'

Sõna lõpul ei ole algselt *v* olnud, on sinna sattunud lõpukao tõttu: *līv*, *lāv* 'lävi', *jārv*, *odāv*, *edēv*, *laļv*, *rašov*, *ļetv*. Paaris sõnas on ka sõnalõpuline *v* kadunud: *palà*, *pâ* 'päev'

VI. KONSONANTIDE PALATALISATSIOON

Palatalisatsiooni suhtes on lääne-nigula murrak ühiskeelele lähedane. Üldiselt esineb siin märksa vähem muljeerimist kui kirjakeeles. Mõnedes külades, mis asuvad Martna kihelkonna naabruses (Võntküla, Kirimäe) räägitakse „laialt”, s. t. ilma palataliseerimata: *roļ lāks kotti*, *seļ kotti soņpi kaiki*, *sīs olì sē koļ valmis*. *kaš seļ rottì ā*.

Oma iseloomult on palatalisatsioon regressiivne, s. t. et *t*, *d*, *s*, *n*, *l*, *r* järel olev *i* või *j* mõjustavad eelnevate häälikute moodustamist.

Lühikese vokaali järel esinev üksikkonsonant palataliseerub siis, kui ta järgneb eesvokaalile: *vilì*, *tāðì*, *lūðì*, *vežì*, kuid: *venìb*, *sinine*. Tagavokaalile järgnev konsonant harilikult ei palataliseeru või on väga nõrgalt muljeeritud: *padi*, *azi*, *tulì*, *valìb*.

Pikkade ees- ja tagavokaalide järel ei ole palatalisatsiooni: *tòl*, *tõlìv*, *sān*, *sānìv*, *kõlìv*, *sìd*, *sìdì*, *sìl*, *sìlìv*, *klās*.

Geminaatidel palataliseerub eelkomponent nii ees- kui tagavokaalide järel: *mu'ìtì*, *la'ìtti*, *ve'ìttis*, *kaš'sìv*, *taš'sima*, *oñ*, *pañnì*,

jeñnib, kallis, sallima, al. Geminaat-*r* ei ole alati palataliseerunud: *nař, aga: nařima.*

Konsonantühendis palataliseerub esimene komponent: *palķ, valmis, pilt.* Algselt nominatiivis *l*-lõpulised, kuid *e*-tüvelised sõnad on palataliseerunud ainult nominatiivis: *seļm:seļmēs, peļv:peļvēd, eļg:eļēd.*

Näiteid teiste konsonantide kohta: *kařt, kařķ, pūřti, kaķki, kuřsikkas, koņdōd, aņřsin, eņ'dine.* *r* puhul on tugevas astmes palatalisatsioon, nõrgas astmes ei ole: *pařt,:pařdōd, seř'm:seřmē, kuřķ:kuřķōd, teřřs:teřřēd, pařřs:pařřēd.*

Ka *j* nagu *i* mõjub eelnevale dentaalile muljeerivalt: *paō-jāō:pařja, uōjāō:uřja, ařjāō:ařjo, kořjāō, keřķjāō, jūļjus.* Assimilatsiooni vōi *j* kao puhul esineb samuti palatalisatsioon: *paļlo, vālla, illā, naļlaķķas, ařřāō, kořřāō, ařtad, luřtad.*

Jäljendavas ehk lastekeelses palatalisatsioonis ei ole *i* ega *j* mõju, vaid hääldatakse muljeeritult, et anda kõnele hellitavat varjundit: *mužō, tillō, kuřsottama, tuōoma, pužō, noř'sō, mař'tō, ařs.*

KOKKUVÖTE

Allpool võtame kokku tähtsamad erijooned, mis iseloomustavad lääne-nigula murraku konsonantismi.

1. Astmevahelduses paistab silma tugev inessiivi tüvi, mille tõttu klusiilide areng on ühiskeelest erinev: *jalgas, lauttas, nurķkas, metsas.* Oleviku 3. pöördes on aga ootuspärane tugev aste: *tugevad, nāgevad, tahtvad.* On veel rida tugeva astme konsonandi üldistusi: *teģēd, ubāō, ladōd, lugōd* ja nõrga astme konsonandi üldistusi: *tīv 'tiib', aļv 'halb', kolvama 'kõlbama', vařvad.*

2. Klusiilide häälikuseadusliku arengu tulemusena esineb *o* partitiivis (ühiskeeles -*t*): *tugevad, rāmattoō, eņpeřtaēad.* Illatiivis on ootuspärane klusiilita vorm: *jōne, tūle, āre.*

3. Iseloomulik on dentaalspirandi kadu 2. silbi järelt mitmuse genitiivis, mis moodustab läänemurdeile omase *e*-mitmuse: *jalģe, āģega, silģe.*

4. Klusiilide assimilatsioon sõnades: *laņmad, aņmad, saņmad, teņmama* ja *sy* assimilatsioon *kāřkima* sõna preesensis: *kāřřin, kāřřib, kāřřime*, mille eeskujul on moodustatud: *kūřřin, kūřřib* jne.

5. Geminatsioon sõna *magama* preesensis: *maķķān, maķķāō, maķķāb, maķķame* jne.

6. *ks*-noomenite tüves on mõnel juhul püsinud *ks*: *ēķkses, veņņakses, neōkses, omakses, jūķses, liņņakses, vařrokkses.*

7. Mõnede *ne*-sõnade tüves on *ts*: *jalāō ō sařnatsēd 'haiged', kařjatsēd, peřatse tūl, viltēd, koltsēd.*

8. Sõnaalgulist *h*-d ei hääldata: *alè* 'hale', *uI*, *omalad* 'humalad'

9. *ht*-ühend on esindatud 2. silbi järel mõnedes sõnades *st*-ga: *unostama*, *imestama* ja momentaanides *tt*-ga: *aũgattama*, *iřnařtama*.

10. Karitiiv-adjektiivide ja järgarvude tüves esineb *m*: *vãtti-mad*, *õlettomad*, *kolmandama*, *vijendama*.

11. Sekundaarseid geminaate esineb nasaalide ja liikvidate osas: *tuřmẽd*, *iřmõ*, *ařmet*, *tillevoř*, *tillegram*, *kãřrõ*, *vařroķkas*. Kuid sellele vastupidiselt on geminaadilistes sõnades üksikkonsonant: *senik*, *unik*, *kanikkas*, *mulikkas*, *talĩn*.

12. *j* on kaldunud *e* poole madalate vokaalide vahel: *maqẽa*, *qẽab*, *po,ẽad*, *eřpettqẽa*.

13. *lj*-ühendis on assimilatsioon: *ařlãs*, *vãlla*, *pallad*.

14. *v* asemel *B* üksiksõnades: *ķẽbã*, *kibĩ*, *ķẽbẽr*, *ķevade*, *kabãl*, *kuĩb:kuẽvã*.

15. *v* kadu sõnuti. *õlmed*, *sui*, *tui*, *saũ*, *kuĩma*, *kũllma*, *tali*, *karone*, *kazoga* 'kasvuga', *palã*, *pã* 'päev'

16. Palatalisatsiooni esineb piiratult. Mõnedes küldes puudub palatalisatsioon: *kař*, *koř*, *pař*, *tolli*.

НЕКОТОРЫЕ ЧЕРТЫ КОНСОНАНТИЗМА ГОВОРА ЛЯЭНЕ-НИГОЛА

Э. Пылд

Кружок эстонского языка. Руководитель доц. А. Каск

Резюме

Говор Ляэне-нигола относится к говорам северной части западного диалекта эстонского языка. Западные говоры тесно связаны с соседним средне-эстонским диалектом, лёгшим в основу литературного эстонского языка, и поэтому в них много общих черт. Со своей стороны и западные говоры оказали известное влияние на развитие литературного языка, особенно начиная с 18 века. Другими соседями группы северных говоров западного диалекта являются говоры островов. Тесные отношения с островитянами в свою очередь оставили следы на языке западных эстонцев.

Можно сказать, что вообще говор Ляэне-нигола мало чем отличается от литературного языка.

Отметим основные черты, которые характеризуют консонантизм данного говора.

1. В инессиве выступает твёрдая основа, благодаря чему развитие смычных согласных отличается от литературного языка: *jalgas, lauttas, nurkkas, meisas*. В глаголах 3 лица настоящего времени, однако, выступает в соответствии с фонетическим законом сильная ступень: *tegevad, ahdvad, tähtvad*.

2. Результатом закономерного фонетического развития смычных согласных в партитиве является *-d* (в литературном языке *-t*): *tugevad, rāmattoḁ, eḗpettaḗad*. В иллативе наблюдается форма без смычных согласных: *jõne, tüle, äre*.

3. Характерным является выпадение спирантов в генитиве множественного числа и образование свойственной для западных говоров формы генитива множественного числа на *-e*: *jalge, ärõega, silme*.

4. Ассимиляция смычных в словах: *laḡmaḁ, aḡmaḁ, saḡmaḁ, teḡmata*.

5. Геминация в форме настоящего времени глагола *magama*: *maḱḱàn, maḱḱàḍ, maḱḱàḅ* jne.

6. В некоторых именах существительных с основой на *-ks-* это сочетание согласных сохраняется: *ḡḡḱsed, veñḱased, omaḱsed, jūḱsed, liñḱased, vaṛroḱsed*.

7. В начале слова *h* не произносится: *alè* (haḷe), *ul* (hull), *omalaḍ* (humalaḍ).

8. В основе каритивных прилагательных и порядковых числительных выступает *-m-*: *vāṭṭimaḍ, òleṭṭomaḍ, koḷmaṇḍamal*.

9. *j* между двумя гласными нижнего подъёма приближается к *e*: *maḡḡà, aḡḡàḅ, poḡḡàḍ*.

10. В некоторых словах вместо *v* выступает *v*: *keḡà, kiḡl, kaḡàl*.

11. *v* выпадает в словах: *suḷ* (suvi), *tuḷ, saḷ* (savi), *karone* (karvane), *kazoca* (kasvuga), *palà, pâ* (pæv).

12. В некоторых деревнях не наблюдается палатализации: *kaṣ, koṭ, paṇ, tolli*.

SOOME-UGRILISED PUUDE NIMETUSED LÄÄNE-MERESOOME KEELTES

R. Karelson

Eesti keele ring. Juhendaja prof. P. Ariste

Muude lingvistiliste probleemide hulgas osutatakse nõukogude keeleteaduses rohkesti tähelepanu ka sõnavarale. Pidevalt ilmub uurimusi selle eri osade kohta. Need aitavad selgitada eelkõige konkreetse keele või keelerühma sõnavaralist külge, selle koostist, seisundit tema ajaloolise arengu eri etappidel, pidevat muutumist ja täienemist vastavalt muutustele seda keelt kõneleva kollektiivi elus. Siin tulevad esile ka vastavate keelte sõnavara arengutendentsid üldse, seaduspärasused nende sõnavara koosseisus ja arengus, samuti kokkupuuted ja suhted teiste keeltega. Samal ajal annavad sellised sõnavaralised uurimused väärtuslikku materjali üldkeeleteadusele, võimaldades üldistuste ja järelduste tegemist keele sõnavarast, selle koostisest ja seaduspärasustest.

Tähtis koht sõnavara uurimises kuulub sugulaskeelte sõnavara, iseäranis aga selle põhifondi käsitlemisele. Ja seda õigusega. Moodustub ju sõnavara põhifond niisugustest sõnadest, milliseid inimesed vajavad suhtlemises igal sammul, sõnadest, ilma milleta pole väljendatav lihtsaimgi mõte ja ilma milleta poleks mõeldav mingisugune suhtlemine. Oma ulatuselt on sõnavara põhifond väga laiahaardeline. Siia kuulub sõnu väga erinevatelt mõistetaladelt, muuhulgas mainitagu puude nimetusi.

Puude nimetuste võrdlev uurimine pakub eelkõige väärtuslikku lingvistilist materjali. Nagu näitavad juba kõige pealiskaudsemadki tähelepanekud, pole samade puude nimetused sugulaskeeltes kaugeltki ühesugused. Veelgi enam: erinevusi on ka juba ühe keele piirides.

Puude nimetuste käsitlemine koos taimegeograafiaga lubab teha mõningaid järeldusi ka vastavaid keeli kõnelevate rahvaste varasema asumisala kohta: kus see võis olla, milline oli sealne loodus, taimestik jne. Siin tuleb siiski arvestada üht olulist momenti, nimelt seda, et taimegeograafia on väga muutuva iseloomuga, et see sõltub kliimatilistest, pinnasestruktuurilistest ja teistest faktoritest. Järelikult võisid puude areaalid mõned aasta-

sajad või -tuhanded tagasi olla hoopis erinevad. Nimetatud tõsi-
asja unustamisest või mitteküllaldasest arvestamisest on tingitud
arvukate „algkodu“-teooriate puudulikkus ja ekslikkus.

Et läänemeresoome keeltes esineb väga palju puude nimetusi
(kokku on registreeritud 115 eri nimetust), siis pole võimalik neid
kõiki siinkohal käsitleda. Sellepärast piirduakse käesolevas kirjutis-
es ainult selle mõisteala ühe osaga, nimelt soome-ugriliste nimetus-
tega. Kirjutise eesmärgiks on eelkõige põgusa ülevaate andmine
nende nimetuste lingvistilisest küljest, nende esinemusest eri keeltes
ja päritolust, ühe sõnaga — etümoloogiast. Seetõttu jääb kõrvale
nimetuste põhjal järelduste tegemine vastavaid keeli kõnelevate
rahvaste eelajaloo kohta.

Järgnevalt vaatleme üksikasjalisemalt, millised nimetused siia
kuuluvad.

haab, *haav* 'Populus tremula', liivi *ōbāz*¹, *ōbā*, Salatsi liivi *āb*,
vadja *āpa*, soome *haapa*, isuri *hāb*, *hāvapū*, Valdai karjala *hōaba*,
vepsa *hab*. Wiklund ühendab siia ka vastavad lapi (*supe*, *suipp*
'haab') ja mari (*šopke*, *šapki*) keele *Populus tremula* nimetused.²
Samal arvamusel on Sebestyén.³ Teiselt poolt on Toivonen sellele
läänemeresoome *Populus tremula* nimetusele toonud etümoloogilisi
vasteid obi-ugri keeltest⁴ (vrd. mansi *qāp*, *qēp* 'paat, lootsik', handi
χōp, *χāp*) Ta märgib, et neis keeltes tähendasid vastavad sõnad
algul puutüve; et aga handid ja mansid valmistavad paate ühe puu
tüvest, siis on hiljem sama sõna kandunud üle vastavale veesõidukile.
Antud oletuse kasuks kõnelevad ka handi *χōp-juχ* 'paadipuu; haab',
mansi *qāp-jiv* 'kuusk' (sõna-sõnalt: 'paadipuu').

Usutavam on läänemeresoome keelte vastava puunimetuse
kokkukuuluvus ülalmainitud handi-mansi sõnadega.

jalakas, *jalajas*, *jallai* 'Ulmus scabra', vadja *janakka*, soome *jalava*,
jalaja, lüüdi karjala *jalaine*, Valdai karjala *jallakka*, lõuna-vepsa
jalām. Vastavat nimetust pole märgitud liivi ja isuri keelest. Setälä
peab seda jalakat (*Ulmus scabra*) tähendavat sõna permi perioodi
kuuluvaks⁵. Puuduvad aga etümoloogilised vasted kaugematest
sugulaskeeltest. Järelikult tuleb antud nimetuse soome-ugrilisust
pidada tinglikuks.

kadakas, *kadajas*, *kadak*, *kattai* 'Juniperus communis' liivi
gadag, *kadag*, vadja *kataga*, *kataja*, soome *kataja*, *katava*, isuri
kapaja, karjala *kadaja*, *kadai*, *kadaipū*, vepsa *kadag*, *kadagi*. Nime-

¹ Kirjutises ei anta näidissõnade puhul eraldi tähendust, kui see langeb
ühte eelneva näidissõna omaga.

² K. Wiklund, Entwurf einer urlappischen lautlehre, Suomalais-
ugrilaisen Seuran Toimituksia, X, Helsingfors, 1896, lk. 294.

³ I. Sebestyén, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben,
Nyelvtudományi Közlemények, LII, 4, Budapest, 1950, lk. 315—316.

⁴ Y. Toivonen, Wortgeschichtliche streifzüge, Finnisch-ugrische For-
schungen, XV, Helsingfors, 1915, lk. 71.

⁵ E. Setälä, Soome sugu rahvaste eelajalugu, Tartu, 1932, lk. 31.

tuse päritolu suhtes esineb rida lahkuminevaid arvamusi. Nii peab Thomsen seda balti laenuks¹ (vrd. leedu *kadagys*, *kadugys* 'kadakas', muinaspreisi *kadegis*, läti *kadegs*). Setälä oletab aga vastupidist — balti keeled on vastava nimetuse laenanud läänemeresoomlastelt². Tõenäoliselt on see laenamine toimunud juba läänemeresoomse aluskeelee perioodil. Edasi ühendab Setälä käsitletava läänemeresoomse puunime järgmiste sugulaskeelte sõnadega: sürja *kašš-pōmōl*, *kašš-pomel* 'kadakas', mansi *qāsip-jiv*, lapi *gaskas*, *kaškās*. Siin on taas üles kerkinud eri arvamusi. On väidetud, et antud sõnade kokkukuvuluvus läänemeresoomse *Juniperus communis*-e nimetusega olevat ainult näiline. Hilisemad uurimused aga, iseäranis Sebestyén'i oma³ kõnelevad Setälä poolt esitatud etümoloogia kasuks.

kuslapuu, *kuslap*, *kuusman*, *kuhlapuu*, *kuhlap* 'Lonicera xylosteum' liivi *kūjastām-pū*, vadja *kūsmene*, *kūsama*, soome *kuusain*, *kuusa*, *kuusama* 'kuslapuu' ka 'paakspuu' aunuse karjala *kūzain*, *kūdžain* 'kuslapuu' Vastavat nimetust pole märgitud isuri ega vepsa keelest. Teataval määral erinevat teed on läinud selle sõna areng ka liivi keeles; pole selge, millega seletada siin *j* esinemust sõna sees. Toivonen peab seda läänemeresoomse keelte kuslapuu nimetust soome-ugriliseks ja ühendab ta samade nimetustega mari ja udmurdi keeles (vrd. mari *kūz'-βandā*, *os-kūse-βondā* 'kuslapuu' udmurdi *guzām-pu*)⁴. Samal arvamusel on ka Sebestyén⁵; *kuslapuu* on soome-ugriline *Lonicera xylosteum*'i nimetus.

kuusk, *kuusepuu* 'Picea excelsa' liivi *kūzā(z)*, vadja *kūsi*, soome *kuusi*, isuri *kūsi*, *kūsipū*, vepsa *kuz'* Vastav kuuse (*Picea excelsa*) nimetus puudub ainult karjala keeles, kus aga selle asemel on tuntud sõna *näre* 'kuusk' Oma päritolult on *kuusk* väga vana soome-ugriline nimetus, mis esines juba soome-ugri aluskeeles, tõenäoliselt ka nn. uraali aluskeeles. Tänapäeval tuntakse vastavat kuuske märkivat sõna kõikides kaugemates sugulaskeeltes⁶, välja arvatud ungari (vrd. norra-lapi *guossa* 'kuusk', ersa-mordva *kuz*, mari *koz*, *kož*, udmurdi *kiz*, sürja *koz*, *kež*, mansi *qout*, *qait*, handi *χut*) Sama nimetus esineb ka mitmes samojeedi keeles. Selle alusel on oletatud, et soome-ugrilaste ja samojeedide esivanemad pidid kunagi elama

¹ J. Kalima, Itämerensuomalaisten kielten balttilaist lainasanat, Helsinki, 1936, lk. 112.

² E. Setälä, Beiträge zur finnisch-ugrischen wortkunde, Finnisch-ugrische Forschungen, IX, Helsingfors-Leipzig, 1909, lk. 128.

³ I. Sebestyén, Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, I, Budapest, 1952, lk. 318.

⁴ Y. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrierten, Finnisch-ugrische Forschungen, XIX, Helsingfors, 1928, lk. 203.

⁵ I. Sebestyén, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben, Nyelvtudományi Közlemények, LII, 4, Budapest, 1950, lk. 330.

⁶ I. Sebestyén, Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, I, Budapest, 1952, lk. 315—316.

koos niisugusel alal, kus kasvas kuusk. Sebestyén arvab ühtlasi, et nn. soome-ugri algkodu tulevat otsida kusagilt Põhja-Vene tihedatest kuusemetsadest.¹ Selline teooria on ühekülgne; algkodu määramisel tuleb arvestada ka paljusid teisi faktoreid.

kõiv, **kõib**, **kõo** 'Betula alba; kask', liivi *kęũv*, *kęvaz*, *kiù(v)* 'kask', vadja *koivu*, soome *koivu*, isuri *koivu*, Valdai karjala *koivu*, vepsa *koiv*. Betula alba see nimetus on eesti keeles tuntud peamiselt lõunamurretes. Mõned kohanimed (näit. *Kõo*) eeldavad aga nimetuse varasemat esinemist ka põhjämurretes. Seda tõendab samuti samatähenduslike *kahtši* ja *koivu* paralleelne esinemus vädja keeles. Etimoloogiliselt sama Betula-nimetus esineb kaugemates sugulaskeeltes² (vrd. ersa-mordva *ki-lej* 'kask', mokša-mordva *ke-lu*, mari *kue*, sürja *kydz'* *kid'z'*, udmurdi *kis'-pu*, mansi *qēl*, *qāl*). Setälä ühendab nendega ka lapi *koajěvu*, *koaivū* 'kasekoor' ja samojeedi *hō*, *kua*, *kūe*, *kā*, *kuju* 'kask' sõnad³. Selline kokkukuuluvus on usutav. Seega on kõne all olev läänemeresoome Betula-nimetus vädja vana ja ulatub tagasi kuni nn. uraali aluskeele perioodi. Järelikult pidi siis kask olema üks neid puid, mis esines soome-ugrilaste ja samojeedide esivanemate muistsel ühisel asumisalal. Viimane järeldus on omakorda üks neist paljudest faktoritest, mida tuleb arvestada uraali ja soome-ugri algkodu küsimuse lahendamisel.

lepp 'Alnus glutinosa; Alnus incana', liivi *l'ęppā* 'lepp' vadja *leppā*, *leppāpū*, soome *leppä*, isuri *leppä*, *leppāpū*, karjala *leppä*, *leppū*, *lęp*, vepsa *lep*. Peale läänemeresoome keelte on sama nimetus tuntud veel ka lapi ja mordvas⁴ (vrd. lapi *læibbe*, *leipe*, *liahp* 'lepp', mordva *lęp'e*). Järelikult on ta oma päritolult soome-ugriline.

lõhmus, **lõhme**, **lõmmus**, **lõmusk** 'noor pärn' soome *lehmus*, *lesmus* 'pärn, lõhmus (Tilia ulmifolia)' Kas ka eesti *lõmm* eelmistega kokku kuulub, pole selge. Üldse esineb antud Tilia-nimetus läänemeresoome keelte rühmas tänapäeval ainult eesti ja soome keeles. Võib aga oletada, et varem ulatus see ka üle eesti keelepiiri. Salatsi liivi alale, nagu osutab ehk kohanimi *Lemsalu* (< *lehmus-salo* või *lemussalo*) Läti NSV-s. Nimetuse päritolu on pikemalt uurinud Toivonen⁵. Tema arvates on siinne sõnalõpuline -s (genitiivis -kse-) tegelikult seesama sufiks, mis esineb näiteks soome sõnades *aidas* 'materjal aia jaoks' *tervas* 'tõrvane puu' jne. „Tüvisõnaks”

¹ I. Sebestyén, Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, I, Budapest, 1952, lk. 277.

² I. Sebestyén, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben, Nyelvtudományi Közlemények, LII, 3, Budapest, 1950, lk. 252.

³ E. Setälä, Zur Frage nach der verwandschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen, Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, XXX, 5, Helsinki, 1913, lk. 42.

⁴ I. Sebestyén, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben, Nyelvtudományi Közlemények, LII, 4, Budapest, 1950, lk. 320.

⁵ Y. Toivonen, Wortgeschichtliche streifzüge, Finnisch-ugrische Forschungen, XV, Helsingfors, 1915, lk. 66.

oleks sellisel juhul *lehmu-* või *lõhmu-*, mis algselt tähendas niint; *lõhmus*-sõna ise aga oleks algselt märkinud midagi niine saamiseks vajalikku, materjali niine tarvis, s. t. „niinepuud”. Selline võimalus on usutav, sest kõne all olev *s*-sufiks oli ühtlasi translatiivi tunnuseks ja väljendas millegagi koosolemist või varustatust. Toivonen läheb aga veelgi edasi ja ühendab vaadeldava läänemeresoome Tilia-nimetuse mari sõnadega *lamφšte* ‘maharaiutud ja kooritav noor pärnatüvi’, *nφmφšte* ‘pärnakoor’. Selline ühendamine olevat võimalik, kui oletada, et eesti-soome *lehmu-* on arenenud järgmisel teel: *lehmu* < *lēmu*h < *lēmu*š. Edasi püstitab Toivonen oletuse, et eelmistega kuuluvat kokku ka mordva *levš*, *levaš* ‘pärnakoor’, milles *v* vastaks läänemeresoome *m*-le (vrd. mordva *lov* ‘lumi’ ja soome *lumi*). Toivose *lõhmus*-sõna etümoloogia on usutav.

soome *maakko* ‘üks libedaleheline kaseliik’ Teistes sugulaskeeltes vastav nimetus puudub. Sebestyén ühendab selle samojeedi *mugo*, *mukku*, *müke* ‘toomingas’ sõnadega.¹ Et aga viimaste tähendus on oluliselt erinev, siis on selline etümoloogia äärmiselt kahtlane.

niinepuu ‘pärn (Tilia cordata); puu, mis annab niint’, liivi *nīn’-pā* ‘puu, mis annab niint’, *nīn’* ‘pärnakoor’, vadja *nīni* ‘pärn’, *nīnipā*, soome *niini* ‘pärn; niin’ *niinepuu* ‘pärn’ isuri *nīnepā*, lüüdi karjala *n’īn’* ‘niin, pärnakoor’, Valdai karjala *nīn’i*, *nīn’ipā* ‘pärn’ vepsa *nin’* ‘pärn; pärnakoor’ Eelnevast selgub, et läänemeresoome rühmas võivad mõnes keeles pärna märkida nii *niin* kui ka *niinepuu*; viimane on ainult palju sagedasem. Sellise nähtuse põhjuseks on vahest asjaolu, et kunagi varem võis sõna *niin* tõenäoliselt esineda 2 tähenduses — nii ‘niin’ kui ka ‘puu, millelt niint saadakse’ Hiljem hakkas toimuma tähenduse diferentseerumine — puu, mis andis niint, omandas *niinepuu*, selle koor aga *niine* nimetuse. Eri läänemeresoome keeltes pole aga selline vahetegemine seni veel täielikult välja kujunenud. Ühtlasi on hakatud *niinepuu* all mõistma peamiselt ainult pärna, sest et viimane osutus kõige tavalisemaks niint andvaks puuks.

Sama pärnanimetust kohtame ka volga ja permi rühma keeltes² (vrd. mari *ni*, *nī* ‘pärn; niin’, sūrja *n’in* ‘niin; noor pärn’ udmurdi *n’in* ‘pärn; pärnakoor’ *ninpu* ‘pärn’). Vahel on sellele püütud leida vasteid ka lapi ja mansi keelest³ Need vasted pole aga ilmselt paikapidavad. Seepärast on õigem nõustuda Toivoneniga, kes peab *niint* ja *niinepuud* permi aluskeelest mitte kaugemale ulatuvateks soome-ugrilisteks nimetusteks⁴

¹ I. Sebestyén, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben, Nyelvtudományi Közlemények, LII, 4, Budapest, 1950, lk. 316.

² Sealsamas, lk. 322—323.

³ Sealsamas, lk. 323.

⁴ Y. Toivonen, Suomalais-ugrilaisesta alkukodista, Virittäjä, Helsinki, 1953, I, lk. 33.

Soome *näre* 'kuusevõsu, noor kuusk', vadja *näre* 'noor kuusk' karjala *n'äre*, *när'i* 'kuusk' Kas selle nimetuse varasem levikuala läänemeresoome keeltes on olnud laialdasem, pole kindel. Vaivarast registreeritud *närestikko* 'noor kuusemets, padrik' võib olla ka soome keele, tõenäoliselt ingeri murde mõju (vrd. soome *näreikkö* 'noor kuusemets', ingeri *näresikkö*. Kaugematest sugulaskeeltest toob Setälä sõnale *näre* järgmised vasted ¹: sūrja-udmurdi *n'er*, *n'or* 'kask',

mansi *n'ir*, handi *n'erem* 'vits, vibalik' ungari *nyír* 'kask' Siia lisab ta veel ka samojeedi sõnad *n'ero*, *n'eru* 'vits, vitsapuu; punane paju', *n'erka* 'paju' *narga* jt. Setälä ise peab mõnikord sellist *näre*-sõna etümoloogiat küsitavaks. Arvestades aga kõikide siin esitatud puude nimetuste häälikulist sarnasust soome keele *näre*-sõnaga, tuleb neid siiski pidada kokkukuuluvaks. Sellise arvamuse kasuks kõnelevad ka järgmised näited väljasurnud motorsamojeedi murdest ²: *narge* 'kuusk', *nuro* 'kuusemets'

paju 'Salix', liivi *pa'i* (< *paju*), vadja *paju*, *paju-pū*, soome *paju* 'Salix; pajuviits', isuri *paju* 'Salix', *pajuraipa* 'mahavarisenud paju', karjala *paju* 'Salix', vepsa *paju* 'pajukoor' lõuna-vepsa 'Salix' Nimetusel esineb etümoloogilisi vasteid kaugemates sugulaskeeltes ³ Nõnda kuuluvad siia lapi *pajj* 'Salix' sūrja ja udmurdi *bad'-pu* (sūrja-udmurdi *d'* < *i*). Etümoloogiliselt sama sõna toob Setälä ka samojeedi keeltest, nagu *pieu* 'pajukoor' *py*, *pé* 'puukoor' ja neenetsi *paju*, *paiju* 'must paju' ⁴. Tema arvates on ainult neenetsis see Salix-nimetuse hilisem laen karjala keelest.

pedak, *pedakas*, *pedajas*, *pettai*, *pedai*, *pädajas*, *pädakas* 'Pinus silvestris' liivi *piedaō*, Salatsi liivi *pädag*, vadja *petäjä*, soome *petäjä* 'mänd, männikoor' isuri *p'edaja*, *p'edäjä* 'mänd' karjala *pedäjä*, *pedäj*, vepsa *p'edei*, keskvepsa *pedām* 'suur mänd' Eesti keeles on nimetus tuntud peamiselt lõunamurrete alal. Võimalik aga, et see varemalt esines ka murrete põhjarühmas. Sellisele oletusele viitab sõna esinemine põhja-eesti rannamurde alal ja mõned Põhja-Eesti kohanimed, nagu *Pedäspä* küla Kuusalus jne. Oma päritolult on see läänemeresoome keelte mändi märkiv sõna vana soome-ugri line nimetus, millel leiame vasteid kõigis soome-ugri keeltes ⁵, välja

¹ E. Setälä, Zur Frage nach der verwandschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen, Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, XXX, 5, Helsinki, 1913, lk. 42—43.

² E. Setälä, Über art, umfang und alter des stufenwechsels, Finnisch-ugrische Forschungen, XII, 3, Helsingfors-Leipzig, 1912, lk. 107.

³ E. Setälä, Zur Frage nach der verwandschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen, Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, XXX, 5, Helsinki, 1913, lk. 42.

⁴ E. Setälä, Über art, umfang und alter des stufenwechsels, Finnisch-ugrische Forschungen, XII, 3, Helsingfors-Leipzig, 1912, lk. 37.

⁵ I. Sebestyén, Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, I, Budapest, 1952, lk. 316.

arvatud obi-ugri keeled (vrd. norra-lapi *bæcce* 'Pinus silvestris', mordva *p'itše*, mari *pṇ-ndža* 'mänd; salu, kungas mändidega', sürja *požem, požum* 'mänd', udmurdi *pužim, pužem* 'mänd, kuusk'). Eri arvamus on kutsunud esile ungari *fenyű, fenyő* 'kuusk, mänd' Nii ühendab Szinnyei selle ungari keele puunimetuse mari sõnaga *pin'* 'seemnemänd', Toivonen aga läänemeresoome *pedak*-sõnaga.¹ Viimane võimalus on usutavam.

Vadja *pihku* 'Pinus silvestris; mänd', lõuna-vepsa *pihk* 'mänd' Teistes läänemeresoome keeltes vastav männi nimetus puudub; küll aga esineb neis sama sõna mingi kleepuva aine, peamiselt vaigu tähenduses (vrd. eesti *pihk* 'kleepuv vedelik, kleepaine', soome *pihka* 'vaik, kummi', isuri *pihk* 'männivaik' karjala *pihka, pihku, pihk* 'vaik, kummi'). Hoopis erinev tähendus on sõnal aga vepsa keeles — Vinnitsa rajoonis *p'ihk* 'tühnik' Sellist etümoloogiliselt sama sõna tähendusliku külje varieerumist võib seletada vahest Toivoneni teooria abil järgnevalt: 'vaik' → 'vaigune puu; mänd' → 'männimets, suur, tihe mets'.²

Ühtlasi ühendab Toivonen selle läänemeresoome keelte männi nimetuse handi tegusõnadega *piylitā* 'paadi lõhesid vaiguga kinni toppida' ja *piyni'ta-* 'paati paigata', milledes primaarseks tähendusks olekski just vaigu abil parandamine. Vastavad läänemeresoome ja handi sõnad on peale tähendusliku sarnasuse ka häälikuliselt ühtekuuluvad, sest soome keele *pihka* < *piška*. š-lisest vormist on Toivoneni arvates metateesi teel kujunenud ka ülalmainitud handi sõnad. Seega oleks käsitletav vadja ja vepsa keelte männi nimetus oma päritolult soome-ugriline, kuid puu nimetusena tuntud ainult läänemeresoome rühma keeltes.

pihlakas, pihelgas, pihel, pihlap, pihl, pihlak, pihlik 'Sorbus aucuparia' liivi *p'īlāg*, Salatsi liivi *pīlag*, vadja *pihlaga, pihlaja* 'pihlakas; pihlakamari' soome *pihlaja, pihlava, pihlapuu, pihlajainen, pihlas, pihluo, pihilaja, pihijala* 'Sorbus aucuparia' karjala *pihlaja, pihlu, vepsa pihl, lõuna-vepsa pūhlām*. Nimetus on läänemeresoome keelerühmast laenatud ka läti keelde (vrd. *pīlāgs, pīlādzis* 'pihlakas'). Oma päritolult on see läänemeresoome keelte pihlakat märkiv sõna soome-ugriline. Viimast tõendavad kaugemad sugulaskeeled³ (vrd. ersa-mordva *p'iz'ol* 'pihlakamari; pihlakas' mari *pizle, pizi-lmə*, sürja *pelis', pelid'z'* 'pihlakamari', udmurdi *pales', paled'z'* 'pihlakamari; pihlakas' *palez'-pu* 'pihlakas', mansi *pitsār, pāšer* 'pihlakamari' handi *pəv'ār, pāzar'* ungari *fagyal* 'Ligustrum vulgare'). Kahelda-

¹ Y. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten, Finnisch-ugrische Forschungen, XIX, Helsingfors, 1928, lk. 112.

² Y. Toivonen, Wortgeschichtliche streifzüge, Finnisch-ugrische Forschungen, XXI, Helsinki, 1933, lk. 111—112.

³ Y. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten, Finnisch-ugrische Forschungen, XIX, Helsingfors, 1928, lk. 201—202.

vaks on peetud ainult sürja ja udmurdi vastavate pihlakat või selle marju tähendavate sõnade siia kuuluvust. Nii peab Wichmann neid koguni tšuvaši laenudeks (< tšuvaši *pileš* 'pihlakamari')¹. Hilisemad uurijad aga (Toivonen, Sebestyén, Lõtkin) asuvad nende sõnade soome-ugrilisuse seisukohal. Nõnda väidab prof. Lõtkin oma permi keelte sõnavara käsitlevas uurimuses, et see pihlaka nimetus on just üks neid permi keelte juursõnu, mis on pärit soome-ugri aluskeelest.² Ungari *fagyal* tähendus 'Ligustrum vulgare' on sekundaarne; see tekkis tõenäoliselt pärast ungarlaste asumist lõunapoolsematele, s. o. stepialadele, kus pihlakat üldse ei kasva.

pähkclipuu, pähkepuu, pähespuu 'Corylus avellana' liivi *pē'gāt-pū* (< pähki-), vadja *pähtšēnpū*, soome *pähkinäpuu*, *pähkänpuu*, *pähkäpuu*, *päkynäpuu*, isuri *pähkinäpū*. Nimetus puudub karjala ja vepsa keeles, sest nende keelte levikualal esineb *Corylus avellana* vaid harukordadel. Sama nimetust kohtame aga veel soome-ugri keelte volga ja permi rühmas³ (vrd. mordva *p'ešt'e*, *p'eštše* 'pähkel' *p'ešks* 'sarapuupõosas', mari *pükš*, *pükxs* 'pähkel' *püksérme*, *püş-kérme*, *pirkēm* 'sarapuupõosas' udmurdi *paš-pu* 'sarapuu'). Kokku kuuluvus läänemeresoome vastava sarapuud märkiva sõnaga on ilmne, sest et läänemeresoome keelte *h* < *š*; soome *ä*-le vastab aga udmurdi *u*. Seega on pähkclipuu soome-ugriline nimetus. Hajdú arvates pidi *Corylus avellana* tuntud olema juba soome-ugri ühtsuse perioodil.⁴ Vastavad nimetused aga puuduvad ugri keeltes; nii jääb Hajdú viimane oletus siiski hüpoteetiliseks.

Lõuna-eesti **pähn** (gen. *pähnä*) 'Tilia parvifolia; vana pärn' Wiedemannil ka 'jalakas' Teistes läänemeresoome keeltes vastav nimetus puudub, esineb aga soome-ugri keelte volga rühmas⁵ (vrd. ersa-mordva *p'ekše*, mokša-mordva *p'ešš* 'pärn', mari *piste*, *pište*, *pista*). Äimä ühendab siia veel ka udmurdi *berīž*, *berīž-pu* 'pärn' ning üldseestilise nimetuse *pärn*.⁶ Selline kokku kuuluvus pole usutav. Samuti on ebausutav ka Kettuneni teooria, mille järgi lõuna-eesti murde *pähn* olevat laenatud põhja-eesti murde *pärn*-nimetusest, kusjuures *r* > *h* tulevat vaadelda mingi laenamisest tekkinud „komistusena”⁷ Oma häälikulise arengu seisukohalt on *pähn* ja

¹ Y. Wichmann, Die tschuwassischen lehnwörter in den permischen sprachen, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, XXI, Helsingfors, 1903, lk. 91.

² В. Лыткин, Из истории словарного состава пермских языков, Вопросы Языкознания, пр. 5, Москва, 1953, lk. 56.

³ Fr. Äimä, Astevaihtelututkielmia, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, XLV, Helsinki, 1919, lk. 57—58.

⁴ П. Хайду, К этногенезу венгерского народа, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, II, Budapest, 1952, lk. 265.

⁵ Fr. Äimä, Astevaihtelututkielmia, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, XLV, Helsinki, 1919, lk. 61.

⁶ Sealsamas, lk. 61.

⁷ L. Kettunen, Esimene väitekiri eesti keele alalt Tartu ülikoolis, Eesti Keel, Tartu, 1924, lk. 123.

pärn kaks täiesti iseseisvat Tilia-nimetust. Nendest *pärn* osutub olemasolevate andmete kohaselt läänemeresoomeliseks, *pähn* aga soome-ugriliseks.

raid (gen. *raia*) 'remmelgas; ka teised pajuliigid', vadja *raita* 'paju', soome *raita* 'Salix caprea; Salix pentandra; paju', *rutimoraita* 'vana, võimas paju', *raita-paju* 'paju; Salix caprea' isuri *raida*, *paju-raida* 'mahalangenud paju' karjala *raida* 'paju', vepsa *raid*. Vastavat sõna pole läänemeresoome keelte rühmas märgitud ainult liivi keelest. Oma päritoltult on nimetus ebaselge. Kalima peab seda kahtlemisi balti laenuks (vrd. läti *priede* 'mänd', *priedule*)¹

Et aga läänemeresoome ja läti keele vastavate nimetuste häälikuline ja tähenduslik külg on väga erinevad, siis ei saa sellise laenamise võimalust pidada usutavaks. Tõenäolisem on Sebestyáni *raid*-sõna etümoloogia.² Selle järgi on kõne all olev läänemeresoome Salix-nimetus soome-ugriline, tal leiduvat vasteid lapi keeltes (vrd. lapi *ratna* 'kuiv puurisu, nagu pajuoksad' *ratna*- 'kuivanud palmipaju' *rodne* 'väike oks või raag, mis on maha langenud') Siia kuulub ka lapi puunimetus *raida* 'Salix caprea', mis on Sebestyáni arvates juba soome laensõna. Teiselt poolt pole võimatu ka läänemeresoome Salix-nimetuse *raid* laenamine vene keelest (vrd. pihkva ja kaluuga murrete *бредина*³ 'paju'). Viimast eeldaks ka läänemeresoome keelte vastava nimetuse tähenduslik külg. Seega pole lõplikult selge, kas *raid* on vana soome-ugriline sõna või on see laenatud vene keelest.

remmelgas, *remmel*, *rämblik*, *rämmel*, *rämme-paju* 'Salix fragilis; ka teised pajuliigid' liivi *rëmgəz* 'Salix caprea; Salix repens' soome *remmel*, *rämmäle*, *raidanrämmäle* 'sammaldunud puu' Teistest läänemeresoome keeltest pole vastavat nimetust märgitud. Kaugematest sugulaskeeltest ühendab aga Sebestyén siia handi *rëmp-jūx*, *rëm-jux* 'haab, pappel' (sõnasõnalt 'koorepuu'; vrd. handi keele konda murde *rëmp* 'paplikoor')⁴ Häälikulisest küljest on selline ühtekuuluvus võimalik; samuti on see mõeldav ka tähenduslikult, kui oletada, et *rëm* ~ *rëmp*- algselt tähendasid mingiks otstarbeks kasutatavat puukoort. Märgitagu, et põhjarajoonides kasutatakse parkainena just teatud pajuliikide koort. On täiesti loogiline, et selle tõttu võis endine puukoort tähendav sõna kanduda üle vastavale pajuliigile.

saar (< *särni*), *saarepuu* 'Fraxinus excelsior', liivi *sārna*, Salatsi liivi *sarn*, vadja *särn(i)*, soome *saarni*, *saarni-puu*, isuri

¹ J. Kalima, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat, Helsinki, 1936, lk. 150.

² I. Sebestyén, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben, Nyelvtudományi Közlemények, LII, 4, Budapest, 1950, lk. 313.

³ Вл. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, том I, С.-Петербург — Москва, 1912, lk. 309.

⁴ I. Sebestyén, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben, Nyelvtudományi Közlemények, LII, 4, Budapest, 1950, lk. 309.

sarepū. Nimetus puudub karjala ja vepsa keeles, sest et nende keelte levikuala jääb üldiselt *Fraxinus excelsior*'i areaalist välja-poole. Häälikuliselt kuuluvad eelmistega ühte mari *šartne*, *šern'a*, *šertn'e* 'paju', *šertn'e-pu*, *šarange*, *šerenge*.¹ Vahe on ainult tähenduses. See aga ei takista veel läänemeresoome ja mari vastavate puude nimetuste kokkukuuluvust; sugulaskeeltes võib siin tähendus teatud piirides varieeruda. Vahel on mõned autorid püüdnud oletamisi liita siia ka soome *sarapuu* 'Corylus avellana' ja mari *šerb'a* 'Fraxinus excelsior'.² Selline kokkukuuluvus pole siiski usutav.

Soome *salava* 'Salix fragilis; Salix caprea' H. Sköldi arvates sobib soome sõna *salava* suurepäraselt kokku muinasülemsaksa *salaha* sõnaga ja oleks niisiis germaani laen.³ Sellise laenamisteooriaga ei saa nõustuda, sest käsitletaval *Salix*-nimetusel on etümoloogilisi vasteid kaugemates sugulaskeeltes. Sellisteks on Setälä järgi ersa-mordva *selei* 'jalakas', mokša-mordva *säli*, mari *šol*, *šolo*, ungari *szil*.⁴

sarapuu, *sarap*, *sarapas*, *sarakas* 'Corylus avellana', liivi *tarāv*, Salatsi liivi *tārab*, soome *sara*, *sarapuu* 'Corylus avellana; Fraxinus excelsior' Seega võib nimetusel soome keeles esineda kaks tähendust — 'sarapuu' ja 'saar' (vrd. ka Lönrot — soome *saravikko*, *saraikko*, *saravisto* 'saare- või sarapuumets'). Teistes läänemeresoome keeltes vastav nimetus puudub. Etümoloogilisi vasteid leiame aga soome-ugri keelte volga ja permi rühmast,⁵ nagu ersa-mordva *s'irt'e*, *s'irk'ä* 'saar' mokša-mordva *sireks*, mari *šerba*, *šörpä* (mari -ba, -pä = ungari *fá* 'puu'), sūrja *s'ir*, *s'ir-pu* 'jalakas' udmurdi *šir-pu*.

Soome *suoko*, *suokko* 'üks kaseliik' ka *suokj*. Sõna puudub teistes läänemeresoome keeltes. Setälä ühendab selle aga lapi *soakke* 'kask', *soagaš* 'väike kask' ja handi *Betula*-nimetusega *jāghél* 'kask'.⁶ Samal seisukohal on ka Sebestyén, lisades eelmistele küsimärgiga veel ka sūrja *skala* (< *sāka-la*) 'kasekoor'.⁷ Selles etümoloogias on usutav soome *suoko* ühtekuuluvus vastavate lapi keeles kaske märkivate sõnadega; sūrja ja handi vastete kohta seda aga ei saa öelda.

tamm, *tammepuu* 'Quercus robur' liivi *tām* (< *tammi*), vadja *tammi*, *tammipū*, soome *tammi*, isuri *tammi*, karjala *tammi*. Nimetus

¹ I. Sebestyén, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben, Nyelvtudományi Közlemények, LII, 4, Budapest, 1950, lk. 309—310.

² E. Setälä, Zur finnisch-ugrischen lautlehre, Finnisch-ugrische Forschungen, II, Helsingfors-Leipzig, 1902, lk. 267.

³ H. Sköld, Indo-uralisch, Finnisch-ugrische Forschungen, XVIII, Helsingfors, 1927, lk. 221.

⁴ E. Setälä, Zur finnisch-ugrischen lautlehre, Finnisch-ugrische Forschungen, II, Helsingfors-Leipzig, 1902, lk. 267.

⁵ I. Sebestyén, Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, I, Budapest, 1952, lk. 334—335.

⁶ I. Sebestyén, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben, Nyelvtudományi Közlemények, LII, 3, Budapest, 1950, lk. 258.

⁷ Sealsamas, lk. 258.

puudub vepsa keeles, sest viimane asub juba väljaspool tamme are-aali. Kindlad vasted läänemeresoome *Quercus*-nimetusele esinevad soome-ugri keelte volga rühmas¹ (vrd. ersa-mordva *tumo* 'tamm', mokša-mordva *tuma*, mari *tum*, *tumo*). Peale selle toob Sebestyén *tamm*-nimetusele vasteid veel samojeedi keeltest² (vrd. *tuimua*, *tōu*, *tūu* 'lehtmänd, Larix'). Töenäoliselt on siin tegemist aga juhusliku häälikulise lähedusega, sest samojeedi vastete tähendus on liiga erinev. Nii on vahest enam põhjust pidada seda läänemeresoome keelte *Quercus*-nimetust volga aluskeelest mitte kaugemale ulatu-vaks soome-ugriliseks nimetuseks.

toomingas, *toomikas*, *toom*, *toompuu*, *toomik*, *tumingas*, *toin-gas*, *tohmik* 'Prunus padus' liivi *tüom'kki*, *tüoimkki*, *tüon'kki* (< *tüom'kki*), Salatsi liivi *tüömki* 'Prunus padus; kirss', vadja *tōmi*, *tōmipū*, *tōmikas*, *tōmut* 'Prunus padus' soome *tuomi*, *tuomikka*, *tuomipuu*, isuri *tōmi*, *tōmipū*, karjala *tuomi*, *tuompū*, vepsa *tom'* Peale läänemeresoome keelte kohtame sama nimetust kõikides kaugemates sugulaskeeltes,³ välja arvatud ungari (vrd. lapi *duobma*, *duodnja*, *fuom* 'Prunus padus', ersa-mordva *l'om*, mokša-mordva *lajm'ě*, mari *lombā*, sūrja *l'em*, udmurdi *l'em*, mansi *l'am*, handi *ju'm*, *lo'm*). Kõikidel juhtudel läheb antud nimetuse puhul sõnaalguline konsonant tagasi omaaegsele *δ'*-häälikule (ka läänemeresoome *t*). Seega on kõikide nende eri keelte toominga nimetuste ühtekuuluvus ilmne. Usutav on ka sama sõna esinemus samojeedi keeltes⁴ (vrd. *tšōm*, *feu*, *leṁ* 'Prunus padus').

Liivi *umār'-pū*, *umār's-pū* 'õunapuu (Pirus malus)' Teistes lääne-meresoome keeltes vastav nimetus puudub, esineb aga mordvas ja udmurdis⁵ (vrd. ersa-mordva *umār'* 'õun; mari' *umarina* 'õunapuu' *umar'ks*, udmurdi *umo-pu*). Seega on ta soome-ugriline. Nimetuse päritolu suhtes on olnud eri arvamusi⁶; nii seob Kannisto liivi *umār'* 'õun' eesti *ümmargune*-sõnaga, Paasonen omakorda liivi ja mordva *umār'* 'õun' soome sõnaga *marja* 'mari' Mõlemad etümoloogiad on aga tehtud juhusliku häälikulise sarnasuse ja tähistatavate asjade teatava välisanaloogia alusel ega pea seega paika.

Eeltoodud liivi, mordva ja udmurdi Pirus malus'e nimetusega liidab Sebestyén ka soome *omenapuu* 'õunapuu' ja eesti *õunapuu*.⁷

¹ Y. Toivonen, Suomalais-ugrilaisesta alkukodista, Virittäjä, Helsinki, 1953, lk. 33.

² I. Sebestyén, Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, I, Budapest, 1952, lk. 324.

³ I. Sebestyén, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben, Nyelvtudományi Közlemények, LII, 4, Budapest, 1950, lk. 317—318.

⁴ I. Sebestyén, Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, I, Budapest, 1952, lk. 321.

⁵ Sealsamas, lk. 335.

⁶ L. Kettunen, Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung, Helsinki, 1938, lk. 451, II.

⁷ I. Sebestyén, Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, I, Budapest, 1952, lk. 335.

Viimased on küll samatähenduslikud, kuid häälikuliselt oluliselt erinevad; sellepärast on palju loomulikum ja otstarbekam neid käsitleda iseseisvate läänemeresoomeliste õunapuu (Pirus malus) nimetustena.

vaher, *vahter* 'Acer platanoides', liivi *võ'där*, *vadja vāhtera*, soome *vaahtera*, *vahtera*, *vaahdu*, *vaahterias*, *vuahter*, *vuahtuja*, isuri *vāhtra*, *vāhttrapū*, lõuna-vepsa *vahtar*. Vastav nimetus puudub päriskarjalas, sest siia ei ulatu vahtra (Acer platanoides) areaal; Valdai karjalas on tarvitusel vene laensõna *klōna* 'vaher'. Nimetuse soome-ugrilisust tõendab nende keelte volga rühm¹ (vrd. ersa-mordva *ukštor*, mokša-mordva *uštār* 'vaher', mari *paštar*).

õispuu, *lodjaõispuu*, *koerõispuu* 'Viburnum opulus'; Sambucus nigra', soome *heisipuu*, *höysipuu* 'Viburnum opulus'; Sambucus nigra'; kohati ka: 'kuslapuu; paakspuu', *saksanheisi* 'leedripuu (Sambucus)', aunuse karjala *höödöi* (< *heüte*-) 'õispuu'. Muudest läänemeresoome keeltest pole vastavat nimetust märgitud. Kaugematest sugulaskeeltest ühendatakse siia aga ersa-mordva *tšavdire* 'õispuu', mokša-mordva *čivgiks*, sürja *žo*, *žol*, *žol-pu*, *žo-pu* 'lodjapuu' ja udmurdi *šu-pu* 'Viburnum opulus'.² On aga ka teistsuguseid arvamusi. Nii on Setälä järgi soome *heisipuu* vana germaanipoolne laen ja lähtub arvatavasti muinasrootsi *hēster* 'lehtpuuvõsa, mets' sõnast.³ Selline laenamine pole siiski usutav. Käsitletav läänemeresoome puunimetus on soome-ugriline ja lähtub sõnast *õis* (puul on ilusad valged õied).

*

Üldse esineb läänemeresoome keeltes 28 soome-ugrilist puude nimetust. Kui vaadelda nende etümoloogilisi vasteid kaugemates sugulaskeeltes, ilmneb väga kirju pilt. On nimetusi, millel esineb vasteid kõigis soome-ugri keeltes, teistel aga ainult mõnes keelerühmas või koguni üksikus keeles. Lähtudes oletusest, et soome-ugri ja samojeedi rahvaste esivanemad elasid kunagi koos ühisel maa-alal ja kõnelesid ühist keelt, nn. uurali aluskeelt, siis on meil põhjust tänapäeval otsida ühisjooni soome-ugri ja samojeedi keelte sõnavarast. Läänemeresoome keelte puude nimetustest võiksid siin kõne alla tulla *kuusk*, *kõiv*, *paju*, *toomingas*, soome *näre* ja vahest ka (?) *maakko*. Järelikult on need ühtlasi meie vanimaid puude nimetusi üldse.

Obi-ugri keeltes on etümoloogilisi vasteid järgmistel läänemeresoome puunimetustel: *haab*, *kadakas*, *kuusk*, *kõiv*, *pihlakas*, *remmel-*

¹ Y. Toivonen, Suomalais-ugrilaisesta alkukodista, Virittäjä, Helsinki, 1953, 1, lk. 33.

² T. Uotila, Zur geschichte des konsonantismus in den permischen sprachen, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, LXV, Helsinki, 1933, lk. 253.

³ E. Setälä, Bibliographisches verzeichnis der in der literatur behandelten älteren germanischen bestandteile in den ostseefinnischen sprachen, Finnisch-ugrische Forschungen, XIII, Helsingfors-Leipzig, 1913, lk. 364.

gas, toomingas, soome näre, (?) suoko ja vadja *pihku*. Hoopis erinev pilt avaneb aga ungari keeles. Et ungarlased on juba varakult siirdunud uuele, taimegeograafiliselt hoopis erinevale alale (leht- ja segametsade alalt stepialale), siis on paljud omaaegsed puude nimetused ungari keeles arvatavasti välja surnud. Taandava ja muutva tegurina tuleb ungari keeles esile ka teiste keelte, eriti türki-tatari keelte mõju. Sellepärast saame tänapäeval kõnelda ainult neljast läänemeresoome keelte puunimetusest, millele võime ungari keelest leida etümoloogilisi vasteid. Need on *pedak, pihlakas, soome näre* ja *salava*.

Permi rühmast ei ulatu kaugemale nimetused *kuslapuu, niinepuu, päklikpuu, sarapuu, õispuu, jalakas* ja liivi *umär'-pū*. Kas siia lugeda ka *paju*, millel ei esine vasteid ugri rühmas, või pidada seda kaugemale ulatuvaks nimetuseks (arvatavad vasted samojeedi keeltes), see pole selge.

Volga rühmast ei ulatu kaugemale nimetused *lepp, lõhmus, pähn, saar, tamm* ja *vaher*. Need on seega volga aluskeele perioodi kuuluvad sõnad.

Paljudel läänemeresoome puunimetustel leiduvad etümoloogilised vasted ka lapi keeltes; sellised on *haab, kadakas, kuusk, lepp, paju, pedak, (?) raid, toomingas* ja soome *suoko*. Peale *raid*-sõna on neil kõigil vasteid ka mõnes teises soome-ugri keeles. Üldse on nimetuse *raid* soome-ugrilisus küsitav.

Teostatud liigitusest ilmneb, et läänemeresoome keelte puude nimetused pole kaugeltki ühesuguse vanusega. On selge, et nimetused, millel on vasteid ugri rühmas, on vanemad nendest nimetustest, mille vasted ei ulatu kaugemale volga või permi keeltest. Viimastest on omakorda vanemad need nimetused, millel esineb vasteid permi rühmas.

Iga nimetuse vanuse ja päritolu kindlaksmääramisel tuleb aga arvestada ka võimalust, et vastav nimetus ei tarvitse tänapäeval esineda kõikides sugulaskeeltes, vaid võib olla mõnest vahepealsest keelerühmast välja surnud. Näit. läänemeresoome keelte nimetus *paju*. Sel esinevad arvatavad vasted samojeedi keeltes, samuti täiesti kindlad vasted permi keeltes, puuduvad aga igasugused vasted ugri rühmas. Juhul, kui pidada selle *Salix*-nimetuse arvatavaid samojeedi vasteid tõepoolest paikapidavaiks, tuleb paratamatult oletada sama nimetuse kunagist esinemist ka ugri rühmas, kust see aga aegade kestel on taandunud ja lõpuks täiesti välja surnud.

Soome-ugriliste puunimetuste esinemus ja levik läänemeresoome rühmas pole samuti kaugeltki ühtlane. On nimetusi, mis esinevad kõikides selle rühma keeltes, nagu *haab, kadakas, kõiv, lepp, niinepuu, paju, pedak, pihlakas* ja *toomingas* (igas keeles muidugi teatavate häälikulis-vormiliste erinevustega). Kaugelt suurem hulk nimetustest on aga tuntud vaid ühes või mõnes keeles. Arvuliselt sisaldab soome-ugrilisi puude nimetusi kõige vähem liivi keel (18 nimetust). See on suurelt osalt seletatav läti keele sajanditepikkuse mõjuga. Samuti torkab silma asjaolu, et karjala ja vepsa keeles ei

tunta kõiki laialeheliste puude nimetusi või on need laenatud vene keelest. Sellise nähtuse põhjuseks on kaheldamatult taimestiku teatav erinevus nende keelte alal; laialeheliste puude areaal ei ulatu siia kas üldse või ulatub ainult riivamisi.

Tuleb märkida ka mõningate läänemeresoome keelte puude nimetuste laenamist teistesse keeltesse. Nii on tervesse balti keelte rühma laenatud *kadakas*, ainult läti keelde sõna *pihlakas*.

Seega moodustavad soome-ugrilised nimetused läänemeresoome keelte puude nimetustest tähtsa osa; nad märgivad kõige olulisemaid puid ja kuuluvad niisiis valdavas enamuses läänemeresoome keelte sõnavara põhifondi.

ALLIKMATERJALID JA KOGUD

Läänemeresoome keelte näidete puhul on kasutatud järgmisi allikmaterjale ja kogusid:

Kettunen, L., *Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung*, Helsinki, 1938.

Kettunen, L., *Lõunavepsa häälik-ajalugu*, I—II, Tartu, 1922.

Kujola, J., *Lydyiläismurteiden sanakirja*, Helsinki, 1944.

Lönnrot, E., *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja*, I—II, Helsingfors, 1874, 1880.

Sebestyén, I., *Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben*, *Nyelvtudományi Közlemények*, LII, 3—4, Budapest, 1950.

Wiedemann, F. J., *Estnisch-Deutsches Wörterbuch*, St. Petersburg, 1869. Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte kateedri käsikirjalised kogud.

ФИННОУГОРСКИЕ НАЗВАНИЯ ДЕРЕВЬЕВ В ПРИБАЛТИЙСКО-ФИНСКИХ ЯЗЫКАХ

Р. Карелсон

Кружок эстонского языка.

Руководитель проф. П. Аристэ

Советское языкознание обращает большое внимание на исследование словарного состава родственных языков, в особенности их основного словарного фонда. В числе прочих относятся к основному словарному фонду и названия деревьев.

В прибалтийско-финских языках встречается 28 финноугорских названий деревьев. По своему происхождению и древности они весьма различны. Есть названия, этимологические соответствия которым встречаются во всех, даже самых отдаленных родственных языках, но есть и такие названия, соответствия которым найдены лишь в одной группе языков или даже в одном единственном языке.

Наиболее древними названиями являются те, соответствия которым мы встречаем в настоящее время в самодских языках. Такими являются эст. *kuusk* 'ель', эст. *kõiv* 'береза', эст. *paju* 'ива', эст. *toomingas* 'черемуха', финск. *näre* 'ель', (?) финск. *määkko* 'особый вид березы'

В обско-угрских языках этимологические соответствия имеют следующие слова: эст. *haab* 'осина', эст. *kadakas* 'можжевельник', эст. *kuusk* 'ель', эст. *kõiv* 'береза', эст. *pihlakas* 'рябина', эст. *remmelgas* 'ракита', эст. *toomingas* 'черемуха', финск. *näre* 'ель', (?) финск. *suoko* 'один из видов березы', водск. *pihku* 'сосна'; в венгерском языке — эст. *pedak* 'сосна', эст. *pihlakas* 'рябина', финск. *näre* 'ель' и финск. *salava* 'один из видов ивы'

За пределами прибалтийско-финской, волжской и пермской групп не встречаются следующие названия: эст. *jalakas* 'вяз', эст. *kuslapuu* 'жимолость', эст. *niinepuu* 'липа', эст. *pähklipuu* 'ореховое дерево', эст. *sarapuu* 'ореховое дерево'; эст. *õispuu* 'калина', ливск. *utār'-pū* 'яблоня'

За пределами прибалтийско-финской и волжской групп не встречаются следующие названия: эст. *lepp* 'ольха', эст. *lõhmus*

'липа'; южно-эст. *pähn* 'липа', эст. *saar* 'ясень', эст. *tamm* 'дуб' и эст. *vaher* 'клен'

В саамских диалектах этимологические соответствия имеют следующие слова: эст. *haab* 'осина', эст. *kadakas* 'можжевельник', эст. *kuusk* 'ель', эст. *lepp* 'ольха', эст. *raju* 'ива', эст. *pedak* 'сосна', (?) эст. *raid* 'ива', эст. *toomingas* 'черемуха' и финск. *suoko* 'один из видов березы'.

Крайне различно общее количество всех рассматриваемых названий в каждом отдельном прибалтийско-финском языке. Напр., в ливском языке известно только 18, в эстонском языке 22, в финском языке 25 финноугорских названий деревьев.

Финноугорские названия деревьев во всех прибалтийско-финских языках отличаются древностью, они обозначают наиболее распространенные виды деревьев и тем самым составляют важную часть названий деревьев в этих языках, как и основного словарного фонда соответствующей группы языков вообще.

EES- JA TAGASÕNADEST VEPSA KEELES

A. Laanest

Eesti keele ring. Juhendaja prof. P. Ariste.

Kõigis soome-ugri keeltes on kaassõnad samuti nagu määr-sõnadki arenenud enamasti noomenitest. Teatavatel juhtudel oman-dasid mõned noomeni käändelised vormid üldisema, abstraktsema tähenduse, aja jooksul ikka enam eraldudes noomenist, mille kääne-teks nad varem olid¹. Nii on eesti kaassõna (samuti ka määrsõna) *peal* arenenud nimisõna *pea* alalütlevast käändest. Kaassõnadel ei ole erilisi vormitunnuseid, nad esinevad tavaliselt selle noomeni käände kujul, millest nad on pärit. On kaassõnu, mis võivad esineda ainult ühe kindla käändevormi kujul, nagu näit. eesti *läbi* (nomina-tiiv) või soome *päin* 'poole' (instruktiiv).

Teine osa kaassõnu, põhiliselt need, mis osutavad kohta, võivad esineda kolmes kohakäände vormis. Näiteks vepsa *edes* 'ees' *edhe* 'ette' *edespei* 'eest' (sisekohakäänded), vepsa *rendal* 'kõrval', *rendale* 'kõrvale', *rendalpei* 'kõrvalt' (väliskohakäänded), soome *takana* 'taga' *taakse* 'taha' *takaa* 'tagant' (vanad kohakäänded: essiiv, translatiiv, ablatiiv-partitiiv). Nii üks kui ka teine liik seisab käändsõnadele küllaltki lähedal, kuid kõige suuremal määral sarna-nevad käändsõnadega siiski viimasesse liiki kuuluvad kaassõnad — kas või juba selle tõttu, et neil on säilinud omadus muutuda osas käänetes, nimelt kohakäänetes. Z. Dubrovina arvab oma töös soome keele ees- ja tagasõnade kohta,² et ainult ühes käändevormis olevad kaassõnad on võrreldes kolmes käände-vormis esinevatega arenenud käändsõnadest hoopis kauge-male ja saavutanud kõrgema abstraktsiooniastme. Kui otsida sellele väitele kinnitust vepsa keele materjalidest, siis võime tõesti nõustuda, et kolmes kohakäändes esinev kaassõna *sir'es*, *sir'he*, *sir'espei* 'ääres, kõrval; äärde, kõrvale; äärest, kõrvalt' on märksa

¹ P. Ariste, Adverbide arenemisest läänemere keeltes. Teaduslikud tööd pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale, Tallinn, 1952, lk. 101—102.

² З. Дубровина, Послелог и предлог в современном финском литературном языке, Ленинград, 1952, lk. 111. (Käsikiri TRÜ soome-ugri keelte kateedris.)

ligemal nimisõnale *sir'* 'äär, veer' kui samast tüvest pärinev ainult prolatiivi vormis esinev kaassõna *sirit's'i* 'mööda'

Peale tänapäeval elavate käänete on kaassõnades säilinud ka selliseid vanu käänevorme, mida praegu tavaliselt enam ei tarvita käändena. Vepsa kaassõnade puhul on eriti huvitavaks juhtumiks vana komparatiivkäände esinemine, mis läänemeresoome keeltes on üldiselt välja surnud, mordva keeles aga elava käändena olemas. Vepsa keeles esineb see kaassõnas *edehko* 'natuke enne' ja harukordadel ka omadussõnade puhul.

Mõned kaassõnad on arenenud verbi vormidest, nagu vepsa *näht* 'pärast, jaoks' ja *rat'k* 'läbi'. Lisaks sellele esineb vepsa keeles kaassõnade laenamist ka vene keelest.

Järgnevalt olgu antud ülevaade vepsa kaassõnadest, rühmitatuna morfoloogiliste vormide järgi, mille kujul nad esinevad ja millest pärinevad.

Kolme kohakäände vormis esinevad kaassõnad

Sisekohakäänded. *edes*, *edhe*, *edespei* 'ees, ette, eest'; *keskes*, *keskhe*, *keskespei* 'keskel, keskele, keskelt'; *kohtas*, *kohtha*, *kohtaspei* 'vastas, ees; vastu, ette; vastast, eest'; *r'ūnas* (∼ *riunas*, lõunavepsa *reünäs*, *röünäs*), *r'ūnha*, *r'ūnaspei* 'ääres, äärde, äärest' — nimisõnast *r'ūn* 'äär'; *sir'es*, *sir'he*, *sir'espei* 'kõrval, kõrvale, kõrvalt' — nimisõnast *sir'* 'äär, veer'; siia kuulub ka vene laensõna *bokas* 'kõrval', *bokha* 'kõrvale', mille elatiivikuju ei ole küll registreeritud.

Väliskohakäänded. *al* (lõuna-vepsa *ā*). *alṇe* (lõuna-vepsa *ālṇe*, *aulṇe*, põhja-vepsa *al'l'e*), *alpei* (lõuna-vepsa *āpei*) 'all, alla, alt'; *keskenṇe*, *kesken*, *keskenpei* 'keskel, keskele, keskelt'; *p'āl* (lõuna-vepsa *pā*), *p'ālṇe*, *p'ālpei* 'peal, peale, pealt'; *reṇḍal* (∼ *rindal*, *rindow*), *reṇḍalṇe*, *reṇḍalpei* 'kõrval, kõrvale, kõrvalt'; *r'ūnal* (∼ *riunal*), *r'ūnalṇe*, *r'ūnalpei* 'ääres, äärde, äärest'

Ainult ühe käände vormis esinevad kaassõnad

Nominatiiv. *l'ābi* 'läbi' — vrd. soome *läpi* 'auk, pilu'; *t'āht* 'pärast, jaoks'

Partitiiv. *kesked* 'keset'; *kesked* '-kesi'

Illatiiv. *jäl'ghe* 'pärast, järel'; *m'ödha*, *m'öto*, -*med*, -*me* 'mööda'; *poikhe* 'põiki', *polhe* 'kohta, üle'; *vast* < *vastha* 'vastu', vrd. soome *vastaan*.

Elatiiv. *jäl'ges* < **jälkestä* 'pärast, järel'; *sijas* < *sijasta* 'asemel'

Adessiiv. *kesken* '-kesi'

Ablatiiv. *edol* ∼ *edū*, lõuna-vepsa *edō* 'erine' < *-*elta* L. Kettuse järgi¹

¹ L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu, Tartu, 1922, I, lk. 53.

Essiiv. *l'ähen* 'lähedal'; *riunan* 'ääres'

Instruktiiv. *pitkin'* 'piki'; *poikpol'i* 'põigiti'; *pol'in'* 'kohta, üle'

Latiiv. *taga* 'taha' < **takak*¹

Prolatiiv. *ilit'si* 'üle'; *päl'it'si* 'üle, läbi'; *sirit'si* 'mööda' — lõunavepsa *ilit'si*, *päl't'si*, *sir't'si*, mille kohta L. Kettunen² arvab, et siin *e + i* » *i*³; *tagut'si* 'tagant, asemel, eest'; *tagut* 'eest, asemel, pärast' — nähtavasti kuluvorm eelmisest, kui see pole partitiiv

Komparatiiv. *edeḡko* 'natuke enne'

Muud vormid. *näht* 'pärast, jaoks' — verbist *nähtä* 'näha'; *rat'k* 'läbi' — verbist *ratkaišta* 'katki rebida'; *pidus(t')* 'piki, pikuti' — on seotud sõnadega *pit'k* 'pikk', *pittuz* 'pikkus'⁴; *ümbr'i* 'üumber', kus on lõpus olnud kas *-k* või *-n*⁵.

Järgnevalt olgu vaadeldud vepsa kaassõnade tarvitamist lauses. Siin tuleb kõigepealt märkida, et vepsa keeles ei saa teha teravat vahet eessõnade ja tagasõnade vahel. Nimelt võivad paljud kaassõnad esineda nii oma põhisõna ees kui ka järel. Siiski võib eraldada mõninga hulga kaassõnu, mis eessõnadena kunagi ei esine; on ka paar kaassõna, mida tarvitatakse ainult eessõnadena, ülejäänuid kasutatakse aga mõlemal viisil. Teiseks tuleb pöörata tähelepanu sellele, et vepsa keeles tarvitatakse mõningaid kaassõnu mitme eri käändega, näiteks võidakse ühte ja sama kaassõna tarvitada nii genitiivi kui ka väliskohakäänetega. Neid nähtusi on eriti arvesse võetud kaassõnade rühmitamisel alljärgnevas käsitluses.

Kaassõnad, mis esinevad ainult tagasõnadena

Allpool on vaadeldud kaassõnu, mis põhiliselt ei või esineda eessõnadena; sõnad on rühmitatud põhisõna käänete järgi, millega neid tarvitatakse.

Genitiiviga: *ал, алле, алpei* 'all, alla, alt'; *р'äl, р'älle, р'älpei* 'peal, peale, pealt'; *taga, taga, tagapei* 'taha, taga, tagant'; *kesken* 'kesi, tükki'; *näht* 'pärast, jaoks' — esineb ka tagasõnana illatiiviga; *polhe* 'kohta, üle'; *pol'in'* 'kohta, üle' — ka tagasõnana illatiiviga; *sijas*

¹ L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu, I, lk. 44.

² Sealsamas, lk. 41.

³ Vt. ka E. A. Tunkelo, Vepsän kielen äännehistoria, Helsinki, 1946, lk. 824.

⁴ L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu, I, lk. 19.

⁵ Sealsamas, lk. 45.

'asemel'; *tagut* 'eest, jaoks, pärast'; *t'äht* 'pärast, jaoks'. — *stolan a n sapkad* 'laua all on saapad'; *miäks sin'ä katsud minun p'ä n e* 'miks sa vaatad minu peale'; *napsed uid'iba p'er't'in' t a g a p e i* 'lapsed läksid ära maja tagant'; *v'iden kesken* 'viiekesi'; *näge mitšem moka ot'it' kopēkan n ä h t* (või: *kopēkha näht*) 'vaat, mis-suguse vaeva võtsid kopika pärast'; *m'amu jo en kuadud n'i mid'ä hänen p o l h e* 'juba ammu me ei ole kuulnud midagi tema kohta'; *mamš voik itšenze poigam p o l'i n'* (või: *poigha pol'in'*) 'ema nuttis oma poja pärast'; *lib'an s i j a s ost'in'* 'voin 'leiva asemel ostsin võid'; *bes'odaižen t'ä h t n'i vaihut, sinun tagut rajitas* 'peo pärast mitte sõnagi, sinu pärast laidetakse'

Siia kuulub ka tagasõnast arenenud käändelõpp *-nno*: *metsanno* 'metsa juures', kus algselt oli tegemist genitiiviga tarvitatava tagasõnaga.

Partitiiviga: *kesked* '-kesi, tükki'; *m'oto, med, -me* 'mööda'; *vast* 'vastu' — kui mõeldakse kellelegi vastu liikumist, võib see sõna esineda ka illatiiviga ees- või tagasõnana. — *itšein' radow min'ä s'otan ühessadk e s k e d pen'id napsid* 'oma tööga toidan üheksat väikest last'; *d'äniž d'oksob d'äd m ö t o* 'jānes jookseb jääd mööda'; *sida m e d pagižen teile* 'sellepärast (sedamööda) ütlen teile'; *mānen dorogadme* 'lāhen mööda teed'; *pud v a s t v'enub kir'vez* 'puu vastas lamab kirves'

Illatiiviga: *nāht* 'pärast, jaoks'; *pol'in'* 'kohta, üle' — mõlemaid tarvitatakse ka tagasõnadena genitiiviga. — *sogenundha n ä h t ak hānem muga beregi* 'pimedaksjäämise pärast eit hoidis teda nii'; *hān l'ibib sanda itšeze radho p o l'i n'* 'ta armastab rääkida oma tööst'

Ka praegu käändelõpuna esinev *-ssei* on kuulunud illatiiviga tarvitavate tagasõnade hulka: *ajoin' lidnhassei* 'sõitsin linnani'

Elatiivile ja ablatiivile on liitunud tagasõna *pei*, olles moodustanud uue elatiivi ja ablatiivi, mis on algupärased välja tõrjunud: *tul'in' m'etsaspei* 'tulim metsast'; *ak pātšil'pei p'āzui* 'eit laskus ahjult'

Kaassõnad, mis võivad esineda eessõnadena

Partitiiviga: *edes, edhe, edespei* 'ees, ette, eest' — tavaliselt aga esineb tagasõnana genitiiviga või adessiiviga; *edghko* 'natuke enne'; *edon* 'enne' — harva ka tagasõnana elatiiviga; *jäl'ghe* 'pärast, järel'; *jäl'ges* 'pärast, järel'; *keskeā, keske n e, keskeapei* 'keskel, keskele, keskelt'; *kesked* 'keset'; *krom'e* 'peale, välja arvatud'; *krugom* 'ümber, ligikaudu'; *m'esto* 'asemel'; *pidus* 'piki' — esineb ka eessõnana illatiiviga või tagasõnana partitiiviga; *poikhe* 'põiki, risti vastu' — esineb tagasõnana ka genitiiviga. — *e d e s minde i ~ minun e d e s*

stol 'minu ees on laud'; *edēhko peilaskmad t'egihe viuu* 'natuke enne päikese loojangut muutus jahedaks'; *edū lūnat mī radimeji pūdol* 'enne lõunat töötasime põllul'; *jā l'ghe vihmad dorogow eļg tuhud* 'pärast vihma pole teel tolmu'; *jā l'ges revol'u-t'sijad min'ā ezm'ei voumit'sin' natšal'nijan školan* 'pärast revolutsiooni lõpetasid esiteks algkooli'; *keskel lavad sīžub stol* 'keset põrandat seisab laud'; *kesked narodad t'egihez segoit'es* 'rahva seas tekkis segadus'; *kro m'e sindei en n'āgen n'i k'eda* 'peale sinu ma ei näinud kedagi'; *kru gom sutkad radamā ūhthe lātha* 'kogu ööpäeva töötame ühe joonega'; *andet'he hānne me sto kanad lambhan* 'anti talle kana asemel lammas'; *min'a ajoin' pidus joged ~ jogen pidus* 'ma sõitsin piki jõge'; *hān pagizēp poikhe minun paginad* 'ta räägib minu jutule risti vastu'; *jogen poikhe ven'ub pu* 'põiki üle jõe lamab puu'

Illatiiviga: *pidust* 'piki' — esineb ka eessõnana partitiiviga ja tagasõnana genitiiviga; *pitkin'* 'piki'; *vast* 'vastu' — tavaliselt tarvitatakse tagasõnana partitiiviga, ka eessõnana illatiiviga. — *pidust' jogihe dorog* 'jõega pikuti on tee'; *pitkin' joghe mānebtropein'e* 'piki jõge läheb teerada'; *min'a ajan vast v'edehe ~ v'edehe vast* 'ma sõidan vastu voolu'

Elatiiviga: *ilit's'i* 'üle'; *l'ābi* 'läbi' — esineb ka tagasõnana elatiiviga; *l'āhen* 'lähedal'; *poikpol'i* 'põigiti'; *pāl'it's'i* 'üle, läbi' — esineb ka tagasõnana elatiiviga või partitiiviga; *rat'k* 'läbi'; *sirit's'i* 'mööda'; *tagut's'i* 'tagant, jaoks, eest'; *ūmbr'i* 'ümber' — esineb ka tagasõnana elatiiviga. — *ougotab hānen ilit'si ihtsas mas* 'saadab ta üle üheksa maa'; *pul'k māni l'ābi sīnas ~ sīnas l'ābi* 'kuul läks läbi seina'; *l'āhen m'etsas jokseb jogi* 'metsa lähedal jookseb jõgi'; *poikpol'i ojas v'enob par'z'* 'põiki üle oja lamab palk'; *pāl'it's'i joges t'egiba ūden s'ūdan* 'üle jõe tehti uus sild'; *hānd'ikaz n'ougahti ojas pāl'it's'i* 'hunt hüppas üle oja'; *žen'ih minun ūhtet pūdōt pāl'it's'i el'i* 'minu peigmees elas samade põldude taga'; *a hān upoz' rat'k mas* 'aga tema vajus läbi maa'; *mī ajeimei sirit's'i školas* 'sõitsime koolist mööda'; *mānop tagūt'si per't'iš* 'läheb maja tagant läbi'; *kenak minus tagūt'si radab?* 'kes töötab minu eest'; *mī ištumei ūmbr'i stolas* 'me istume ümber laua'; *per't'iš ūmbr'i m'ets* 'maja ümber on mets'

Eraldi tuleb vaadelda soome ja mitmele teisele läänemeresoome keelele täiesti tundmatut nähtust, kus kaassõnu tarvitatakse adessiivi, allatiivi või ablatiiviga. Seejuures võidakse kõiki nende väliskohakäänetega tarvitata vaid kaassõnu paralleelselt tarvitada ka genitiiviga, ilma et tähendus muutuks. Ühtlasi võivad paljud neist kaassõnadest esineda nii ees- kui ka tagasõnadena. Mõnesuguse ülevaate kõnesolevast nähtusest peaks andma alljärgnev tabel.

Kaassõnad, tarvitatuna genitiiviga	Kaassõnad, tarvitatuna välis- kohakäänega
<p><i>min'ä zavod'in' mol'd'as hänen edes</i> 'ma hakkasin paluma tema ees'; <i>mašin' ajei školan edespei</i> 'auto sõitis ära kooli eest' <i>min'än' i on lehmīd'en keskes</i> 'minu oma ei ole lehmade seas'; <i>sinna prihāin'e veden keskhe i hurgah't'</i> 'sinna poiss sulpsataski keset vett'</p>	<p><i>školow edes sīžub mašin'</i> 'kooli ees seisab auto'; <i>mašin' tul'i školanē edhe</i> 'auto tuli kooli ette'</p> <p><i>minun lambhān'e i on lambhīl' keskes</i> 'minu lambake ei ole lammaste seas' — <i>omik kes kes s'ivatoil ken mugoi, ken enemban meid hüvitais sindāiš?</i> 'kas on loomade hulgas kedagi, kes teeks sulle meist rohkem head'; <i>reghe pan', kanale keskhe</i> 'pani rekke kalade hulka'; <i>uk l'äks poigil' keskespei</i> 'vanamees läks ära poegade hulga'</p>
<p><i>mīd'en p'än p'ä n zavod'ihe vozdušn'i</i> boi 'meie pea kohal algas õhulahing'; <i>poigam p'ä nē hān kurktū</i> 'ta vihastas poja peale'; <i>n'etsē uk sē per't'im p'ä npei laskeskan'z'ihe</i> 'see taat hakkas maja pealt (= katuselt) maha tulema'</p>	<p><i>m'etsan p'ä n asttas pil'v'ed</i> 'metsa kohal liiguvad pilved'; <i>sav'e nē p'ä nē pandas man</i> 'savi peale pannakse muld'; <i>p'er't'il' p'ä npei katused vī</i> '(tuul) viis majade pealt katused'</p>
<p><i>mīd'ä p'er't'in' kohtas t's'oma sad</i> 'meie maja ees on tore aed'; <i>lehman koht ha ot' hebožen vel'</i> 'vend võttis lehma vastu hobuse'</p>	<p><i>školan kohtas sīžub lafk</i> 'kooli vastas on pood' — <i>mīd'e artel' sīžub kohtas rai.ispol.komow</i> 'meie artell asub rajooni täitevkomitee vastas'; <i>i saudat hān nē koht ha i l'äks</i> 'ja soldat läkski tema ette' — <i>ūhten agjan tagan. nē tatsī, a toižen koht ha itšē nēzē</i> 'ühe serva viskas taha, aga teise enda ette'</p>
<p><i>hān ištui iknan sir'es</i> 'ta istus akna ääres'; <i>hān ištuihe iknan sir'he</i> 'ta istus akna äärde'</p>	<p><i>ūht n'ägoi tegihe hīl'āzoi sir'es kod'i</i> 'järsku tekkis nende kõrval maja' — <i>sires hānō ištup priha</i> 'tema kõrval istub poiss'; <i>ajō lapsē nē sir'he</i> 'ta sõitis lapse kõrvale' — <i>priha ištūhe sir'he neitšē nē</i> 'poiss istus neiu kõrvale'</p>

Lisaks tabelis tooduile tarvitatakse samal viisil veel kaassõnu *rendaḡ, rendanḡ, rendanpei* 'kõrval, kõrvale, kõrvalt' ja *r'ūnas, r'ūnha, r'ūnaspei* 'ääres, äärde, äärest' Olgu märgitud, et kõik need kaassõnad osutavad kohta ja esinevad kolmes kohakäände vormis.

Just samad kaassõnad esinevad väliskohakäänetega tarvitatult ka karjala murretes. Eriti rohkesti leidub selle kohta näiteid Valdai karjala murdes: *mel'nit'säl'lä rew n o a š š a s'eizow kōg'i l'esn'ikān* 'veski kõrval seisab metsavahi maja'; *hōān s'eizow ke š š e š š ā meil'ā* 'ta seisab meie keskel'; *kođ'inna k o h a š š a kakši koivuo* 'maja ees on kaks kaske' Aunuse murdes: *sid laeme pi ä l e pidāu panna perekluad'inad* 'siis tuleb lae peale panna põikpuud' Selline väljendusviis on mõnel juhul mõeldav ka eesti keeles. Nii võiks viimast näidet tõlkida kujul „laele tuleb peale panna põikpuud” Eesti keele seisukohalt ei peeta sõna „peale” antud juhul enam kaassõnaks, kuid vepsa keele seisukohalt on täiesti loomulik seda kaassõnaks lugeda.

Niisiis esineb seoses kaassõnadega nagu mingi genitiivi ja väliskohakäänete vaheldumine, ilma et tähendus selle läbi muutuks. Kuid selline genitiivi ja väliskohakäänete paralleelne tarvitamine ühes ja samas funktsioonis ei esine mitte ainult suhetes nimisõna ja kaassõna vahel, vaid hoopis laialdasemalt just neil juhtumitel, kus on tegemist suhetega nimisõnade või ka muude sõnaliikide vahel. Näiteks öeldakse vepsa keeles: *lapsen roža ruskotab* 'lapsel nägu punetab'; *rindhat kibištāb mužikaḡ* 'mehel rind valutab'; *kanow bokis sugad* 'kalal on külgedes uimed'; *milēn' tarbiž rata* 'mul on vaja töötada' jne. Enamikul neist juhtumest on eesti keeles võimalik tarvitada nii genitiivi kui ka adessiivi; vepsa keeles niisugustel juhtudel enamasti genitiivi ei tarvitatagi, kuna soome keeles on jälle adessiiv siinkohal haruldasem, kuid siiski mitte võimatu. Kahtlemata on väliskohakäänete sellise tarvitatusviisi puhul tegemist vene keele mõjuga vähemalt mis puutub vepsa ja karjala keelesse. Et aga nähtus on üsna laialdaselt tuntud ka keeltes, kus intensiivset vene mõju ei ole olnud, siis sunnib see arvama, et asjal on olemas ka mingi vanem ja üldisem aluspõhi¹ Kui nüüd arvesse võtta eriti kõnesoleva kaassõnade rühma lähedust nimisõnadele, siis ei räägi miski vastu oletusele, et kaassõnu hakati väliskohakäänetega tarvitama just ülaltoodud nimisõnadega seotud juhtumite eeskujul.

Mis puutub ühtede ja samade kaassõnade tarvitamisesse eeskui ka tagasõnadena, siis siin võib veelgi laialdasemalt paralleele tõmmata teiste läänemeresoome keeltega. Eriti levinud on see nähtus erinevais keeltes kaassõnade rühma puhul, mida tarvitatakse elatiiviga (vepsa *l'äbi, päl'it's'i, sirit's'i*). Üteldakse ju eesti keeleski: „kuul tungis l ä b i seina” või „seinast l ä b i”; „läksin ü m b e r maja” või „majast ü m b e r” Ka soome keeles leidub taolisi näiteid:

¹ L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus, Helsinki, 1943, lk. 330, arvab sedasama, kuid seal ta käsitleb seda küsimust ainult seoses nimisõnadega, mitte kaassõnadega.

läpi metsästä või *metsästä läpi*; *pitkin joesta* või *jokea pitkin*. Valdai karjala murdes: *jovešta pöä'li't't's'i s'eizotettih ūwen šillan* 'üle jõe ehitati uus sild' või *kotšaha pöä'li't't's'i kanoa-vašta* 'hüppa üle kraavi'; *vel'li matkoaw häneštä širitt's'i* 'vend läheb temast mööda' või *mle projijn širitt's'i mel'itsäštä* 'ma läksin veskest mööda'

Teine rühm kaassõnu, mis võib esineda ees- ja tagasõnadena, on need, mida just äsja on käsitletud seoses nende tarvitamisega väliskohakäänetega. Suurem osa kaassõnu, mida tarvitatakse väliskohakäänetega ja mis põhiliselt on tagasõnad, võib väliskohakäändega kasutamise korral esineda ka eessõnadena. Siia kuuluvad vepsa keele kohta osutavad kolmes kohakäände vormis esinevad kaassõnad *keskes*, *keskhe*, *keskespei*, *kohtas*, *kohtsa*, *kohtaspei*, *sir'es*, *sir'he*, *sir'espei*, *renda.l*, *renda.nē*, *renda.lpei*, *r'ūnas*, *r'ūnha*, *r'ūnaspei* (vt. tabel lk. 162). Teised sugulaskeeled ei anna aga niisama laialdaselt paralleelseid näiteid kui eelmise rühma puhul. Väga omane on see nähtus küll karjala keelele, nagu näitab Valdai karjala *mel'ni't'säl'l'ä rewnoašša* ja *rewnoašša mel'n'it'säl'l'ä* 'veski kõrval' jt.

Et aga teistes läänemeresoome keeltes ei esine kaassõnad sellisel viisil väliskohakäänetega, ei leidu ka mujal väliskohakäänetega tarvitatavaid eessõnu. Selle asemel võivad aga sellelaadilised kaassõnad esineda partitiiviga tarvitatud eessõnadena: soome *keskellä pihaa* 'keset õue' *lähellä ikkunaa* 'akna lähedal' — kuid tavaliselt tarvitatakse neid tagasõnadena. Vepsa keele materjali jälgides torkab silma, et selle rühma sõnade puhul on kaks nähtust — esinemine eessõnana ja väliskohakäänetega tarvitamine — teineteisega seotud. Kui kaassõna tarvitatakse mitme eri käändega, eriti sellistega, mis on kaassõnade jaoks ebatavalised, siis tähendab see, et kaassõna side oma põhisõnaga ei ole kaugeltki nii tugev kui neil kaassõnadel, mida tarvitatakse ainult ühe kindla käändega. Ja kui kaassõna võib olla kord oma põhisõna ees, kord selle järel, siis sellel nähtusel on sama eeldus — side kaassõna ja põhisõna vahel ei ole küllalt tugev. Siit järeldub, et kaassõnad, mis esinevad niisuguses ebatavalises olukorras, ei ole enam puhtakujulised kaassõnad, sest kaassõnade põhiliseks olemuseks on just nende lahutamatu side oma põhisõnaga. Kõnesolevad kaassõnad meenutavad aga oma eriliste omaduste tõttu mäarsõnu või ka määrusena esinevaid nimisõnu. Kui võtame lause *renda.l škola.l om lafk* 'kooli kõrval on pood', siis on siin sõnal *renda.l* vähe sarnasust kaassõnadega. Kuid arvestades juhtumeid, kus sama sõna esineb samas tähenduses tagasõnana genitiiviga, ei saa teda pidada ka mäarsõnaks ega mõneks muuks iseseisvaks sõnaks. Käsitletavad juhtumid kuuluvad piiripealsete nähtuste hulka kaassõnade ja iseseisvate sõnade vahel.

Mõnede postpositsioonide muutumine käändelõppudeks

Ülevaade vepsa kaassõnade keerukast süsteemist ja selle pidevast arenemisest ei ole täielik, kui jätta kõrvale asjaolu, et mitmel postpositsioonidel on omadus niivõrd tihedalt liituda enda eel seisva nimisõnaga, et nad muutuvad viimase käändelõppudeks¹

Soome postpositsioonile *luo* vastav vepsa tagasõna esineb harukordadel vepsa keeleski eraldi kaassõnana: *ol'im mä tattān'n on* 'olin oma isa juures' Tavaliselt on aga see tagasõna ühte sulanud oma põhisõnaga, kusjuures on toimunud assimilatsioon genitiivi *-n* ja postpositsiooni algushääliku vahel: *min'ä sižun ver'anno* 'ma seisan ukse juures'; *jogennost jostas varžad* 'varsad jooksevad jõe äärde'

Tagasõna, mis võib kohati veel esineda kujul *mõdha, mõto*, on enamasti kulunud lühemaks ja samuti liitunud oma põhisõnaga: *hän äja*l* iški mindei ügadme* 'ta lõi mulle tugevasti vastu õlgu'; *kaik t'egihe hānen mel'tme* 'kõik läks tema meele järgi'

Soome kaassõnale *päin* vastav vepsa tagasõna on liitunud oma põhisõna elatiiviga ja ablatiiviga ning moodustanud sel teel uue elatiivi ja ablatiivi. Et häälikumuutuste *st > ss* ja *lt > ll* tõttu vana elatiiv ja ablatiiv langesid ühte vastavalt inessiivi ja adessiiviga, siis hakatigi vahetegemise otstarbel tarvitama peaaegu ainult uusi, postpositsiooni abil moodustatud vorme: *tul'in' metsaspei* 'tulim metsast'; *netsq uk pätšiapäi i laskihe* 'see vanamees tuli ahjult alla'

Soome postpositsioonile *saakka* vastava vepsa kaassõna liitumisel põhisõna illatiivile on samuti tekkinud uus kääne — terminatiiv: *sata mindei lidnhassei* 'saada mind linnani'; *min'a radoin' öhessei* 'ma töötasin ööni'

Samasugune nähtus esineb ka mõnedes teistes läänemeresoome keeltes. Nii on eesti kaasaütlev kääne kujunenud iseseisvast postpositsioonist **kansak*. Olulisi näiteid võib leida Valdai karjala murdest: *hüö tuutih tütöl'Yüö* 'nad tulid tüdruku juurde'; *höän tul'i šüriluo goriluo* 'ta tuli suurte mägede juurde' Arvestades ka sugulaskeelte materjali võib tuua järgmisi tõendusid selle kohta, miks kõnesolevaid vorme tuleb lugeda käänetekks: 1) endine postpositsioon on niivõrd tihedalt liitunud oma põhisõnaga, et võib toimuda assimilatsioon; 2) seal, kus on olemas vokaalharmoonia, allub moodustunud käändelõpp vokaalharmoonia seadustele; 3) mõnikord esineb ka ühildumine nimi- ja omadussõna vahel, s. o. käändelõpp liitub nii omadussõnale kui ka nimisõnale.

Vepsa keeles ei piirdu nähtus ainult ülaltoodud juhtumitega, kus ilmselt on tegemist käändelõppudeks arenenud kaassõnadega. Tendents areneda samas suunas näib olevat mitmel muulgi taga-

¹ K. Kont, Postpositsioonidest tekkinud käänded läänemere-soome keeltes, 1948, lk. 1 jj-d. (Käsikiri TRU soome-ugri keelte kateedris.)

sõnal. Muidugi võivad seda teed minna ainult need tagasõnad, mis ei või esineda eessõnadena, — sest kui kaassõna võib vabalt paigutada oma põhisõna ümber, siis ei saa ta viimasega liituda nii tihedalt, et võiks moodustada käände. Näiteks on niisugune tendents tagasõnal *al*, *alḡ*, *alpei*, eriti lõuna-vepsa murdes, kus sellel sõnal on lühem foneetiline kuju: *lapskuḡḡēd miš-n'i ikananā magatas* 'lapsukesed magavad kuskil akna all'; *üks lonšak pan'he habanāḡ* 'üks noor karu heitis magama haava alla' Ka *p'āl* (lõuna-vepsa *pā*): *kon'd'i pukogompā ištub* 'karu istub puuvirna peal'

Isesugusel viisil on arenenud tagasõna *kesken*. Praegu tarvitatakse seda peamiselt kahel erineval viisil. *tūd'he n'et's'ida t'ütärt koz'il'e kahtḡḡ h'ōbol vīd'enḡkesken* 'tuldi seda tüdärta kosima viiekesi, kahe hobusega' Ka siin on tegemist põhisõnale tihedalt liituva postpositsiooniga, kusjuures põhisõnaks on alati arvsõna. Eesti keeles on sellest samast postpositsioonist kujunenud sufiks *-kesi*; vepsa keeles ei ole see protsess antud sõna puhul arenenud nii kaugele. Kuid sellel kaassõnal on ka veel teine, hoopis omapärane tarvitatusviis: *min'ei ol'i jo nell'läḡkesken put's'uižid' lapsid* 'mul oli juba neli väikest last' Selline väljendusviis on kujunenud ilmselt vene keele mõjul: vrd. четверо детей ja *nell'läḡkesken lapsid* 'Samal viisil ja samas tähenduses tarvitatakse ka tagasõnu *kesked* ja *keskel*: *kon'dīd' nel'at kesked ühthe tahho i ümbär't'hō* 'karud neljakesi pöördusidki ühte paika'; *kaks nos'it sordet koumḡḡkeskū* 'kaks hirve on lastud kolmekesi' — kuid ka: *seitšimel keskel p'ūd i t's'apei* 'seitsmel (inimesel) raiuski pea maha'

*

Oma põhiolemuse järgi võib vepsa kaassõnu jaotada kaheks suureks liigiks. Esimesse liiki kuuluvad sellised kaassõnad, mis ei või esineda eessõnadena, vaid ainult tagasõnadena ja mis on seotud ühe kindla põhisõna käändega, millega teda tarvitatakse. Kõige sagedamini on selliseks käändeks genitiiv, hoopis harvemini partitiiv või illatiiv. Seda liiki tagasõnad ongi tüüpilised läänemeresoome keelte kaassõnad, nagu neid tavaliselt kujutletakse. Nimetatud liiki kaassõnade tihe side oma põhisõnaga takistab neid paigutmast põhisõna ette, nagu see võib toimuda teist liiki kaassõnadega. Oma tähenduse poolest on kõnesolevad postpositsioonid küllaltki kaugenenud noomenitest, mille kääneteks nad kunagi on olnud, ja on omandanud üsna abstraktse tähenduse. Enamasti esinevad need kaassõnad ainult ühe käänevormi kujul; erandiks on *al*, *taga* ja *p'āl*, mis esinevad kolme kohakäände kujul. Oma tiheda, lahutamatu sideme tõttu põhisõnaga võivadki need postpositsioonid põhisõnaga täielikult ühte sulada ja moodustada niiviisi uusi käändeid.

Teine liik on esimesele mitmeti vastandlik. Side põhisõnaga on seda liiki kaassõnadel hoopis nõrgem, nii et sageli võib kaassõna vabalt paigutada oma põhisõna ette või taha. Osal neist kaassõnadest ei ole ka ühte kindlat põhisõna käänet, millega neid tarvitatakse, vaid neid käändeid on mitu. Oma tähenduse poolest ei ole paljud neist kaassõnadest niivõrd kaugenenud noomenitest ega ole omandanud nii abstraktset tähendust, nagu seda nägime esimese liigi puhul. Vaadeldav kaassõnade liik ei ole oma omadustelt ühtlane, vaid seda võib omakorda jaotada mitmesse rühma. Kõigepealt kuuluvad siia mõned kaassõnad, mis on põhiliselt eessõnad ja mida tarvitatakse sellistena enamikus läänemeresoome keeltes. Sellised on *edon* 'enne', *jäl'ges*, *jäl'ghe* 'pärast' Nende kohta ei saa mingil juhul öelda, et esinemine eessõnana oleks tingitud vene keele mõjust. Neile lähedane on rühm kaassõnu, mida vepsa keeles tarvitatakse elatiiviga (*sirit's'i*, *ümbri* jt.). Need sõnad on oma omadustelt juba üsna lähedased määrsõnadele. Nende esinemine eessõnadena on eri keeltes niivõrd laialdaselt levinud nähtus, et seda ei saa ka siin pidada ainult vene keele mõjuks. Kuid vene keelel on kahtlemata olnud suur osa järgmise kaassõnade rühma puhul, kuhu kuuluvad genitiivi ja väliskohakäänetega tarvitavad kaassõnad. Nagu on märgitud, tuleb siin kindlasti arvestada läänemeresoome keelte endi vanu traditsioone, mis aga on vene keele mõjul tunduvalt laienenud; see käib nii kaassõnade esinemise kohta eessõnadena kui ka väliskohakäänetega tarvitamise kohta. Need sõnad seisavad juba poolel teel kaassõnade ja iseseisvate sõnade vahel.

Vene keele intensiivne mõju vepsa keelele avaldub kaassõnade otseses laenamises kui ka nende tarvitamises. Kuid põhiliselt on siiski püsima jäänud vana läänemeresoome kaassõnade süsteem, millele on suurelt osalt allunud isegi vene keelest laenatud kaassõnad. Eriti kujukaks näiteks on siin prepositsioon *bokas* 'kõrval' mis on pärit küll vene nimisõnast, kuid millele on antud vepsa inessiivi kuju, muutes ta sel teel täiesti sarnaseks puhtakujuliste vepsa kaassõnadega, nagu *keskes*, *sir'es* jt. See tõendab veel kord keele grammatilise ehituse, tema sisemiste seaduspärasuste püsivust.

Ühtede ja samade kaassõnade esinemine ees- ja tagasõnadena ja mitme eri käändega on küsimused, millega keegi ei ole seni ulatuslikumalt tegelnud. Käesolevas töös on saadud sellele probleemile õieti ainult tähelepanu juhtida. Kuid niisuguste piiripealsete kaassõnajuhtumite põhjalikum uurimine kõigi läänemeresoome keelte materjali alusel võiks vahest anda mõndagi olulist sõnaliikide ja lauseliikmete olemuse paremaks mõistmiseks. Kaassõnade väliskohakäänetega tarvitamise fakt peaks huvi pakkuma ka käänete arengu jälgimise seisukohast.

NÄITEMATERJALI ALLIKAD

Peale autori enda poolt kogutud tekstide on kasutatud järgmisi allikaid: A. Ahlqvist, Anteckningar i Nordtschudiskan, Helsingfors 1861, Acta Societatis Fennicae VI; L. Kettunen, Näytteitä etelävepsästä I/II, Helsinki 1920/1925; L. Kettunen, P Siro, Näytteitä vepsän murteista, Helsinki 1935. (

ПРЕДЛОГИ И ПОСЛЕЛОГИ В ВЕПССКОМ ЯЗЫКЕ

А. Лаанест

Кружок эстонского языка.

Руководитель проф. П. Аристэ

Резюме

Послелог и предлог в вепском языке, а также во всех других прибалтийско-финских языках произошли от полнозначных слов, главным образом от существительных. Поэтому большинство вепских послелогов и предлогов выступают в формах падежей существительного. Излагаемые в начале данной работы послелог и предлог сгруппированы по падежам, в формах которых они выступают.

По их основным свойствам, особенно с точки зрения их синтаксического употребления, вепские послелог и предлог в работе рассматриваются в двух основных группах. В первую группу относятся те служебные слова, которые употребляются только в качестве послелогов и которые не могут быть предлогами. В сравнении с остальными послелогом и предлогом, послелог этой группы отошли дальше от существительных, от которых они образовались, и приобрели более абстрактное значение. Эти послелог и предлог употребляются с существительным в одном определённом падеже (генитив, партитив, иллатив). Невозможность употребления этих послелогов в качестве предлогов обусловлена тем, что эти слова очень тесно связаны с существительными, с которыми они сочетаются. Некоторые из послелогов этой группы могут так тесно примыкать к существительному, стоящему перед ним, что послелог и существительное полностью сливаются и послелог превращается в падежное окончание.

Послелог и предлог второй группы имеют иной характер. По своей сущности они меньше отделились от тех существительных, от которых они образовались. Связь с существительными, с которыми они употребляются, значительно слабее, чем в первой группе. Поэтому многие из рассматриваемых служебных слов могут свободнее располагаться около существительного — перед ним или после него. Многие послелог и предлог этой

группы не связаны с одним определённым падежом существительного, а употребляются с несколькими падежами. Часть послелогов и предлогов могут наряду с генитивом употребляться и с внешне-местными падежами (адессив, аллатив, аблатив) — явление, очень необычное для большинства прибалтийско-финских языков. Употребление одного и того же слова в качестве предлога и в качестве послелога встречается часто в карельском языке, но это нехарактерно для таких родственных языков, как финский и эстонский. Послелоги и предлоги рассматриваемой группы стоят особенно близко к наречиям или к существительным, употребляемым в предложении как обстоятельства.

Вопрос об употреблении одного и того же слова и в качестве послелога, и в качестве предлога, а также вопрос об употреблении послелогов и предлогов с внешне-местными падежами все еще не исследованы. По мнению автора данной статьи, подробное изучение этих вопросов на основе материала всех прибалтийско-финских языков могло бы принести значительную пользу для лучшего понимания сущности послелогов и других частей речи.

SISUKORD

V. Väljas — Esimeste sotsialistlike töölisnoorsoo organisatsioonide teke Eestis ja nende tegevus Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni teostamisel	3
B. Вяльяс — Возникновение первых социалистических организаций молодежи в Эстонии и их деятельность в период Великой Октябрьской социалистической революции	18
V. Krinal — Kaasaegse kodanliku poliitilise ökonomia reaktsiooniline olemus	20
B. Крираль — Реакционная сущность современной буржуазной политической экономии	31
B. Майсте — Повышение уровня колхозного производства — основа подъема материального благосостояния колхозного крестьянства	33
B. Maiste — Kolhoosliku tootmise taseme tõstmine kui kolhoositalurahva materiaalse heaolu taseme tõstmise alus	45
H. Lindmäe — Masina-traktori jaama ja kolhooside vahelised lepingulised suhted	48
X. Линдмэ — Договорные отношения машинно-тракторной станции с колхозами	58
S. Selg — Vedelooptika kasutamine uurimuslikus kohtufotograafias	60
C. Сельг — Использование жидкой оптики в исследовательской судебной фотографии	77
H. Piirimäe — Feodaal-absolutistliku Rootsi välispoliitika 1650-ndail aastail	79
X. Пийримэ — Внешняя политика феодально-абсолютистской Швеции в 1650-х годах	99
I. Sarv — Rahvapärane fraseoloogia Fr. R. Kreutzwaldi loomingus	101
И. Сарв — Народная фразеология в творчестве Ф. Р. Крейцвальда	117
I. Veersalu — Psühholoogiateaduse tundmise tähtsusest võitluses ebausu ja müstitsismi vastu	118
И. Веерсалу — О значении науки психологии в борьбе против мистицизма и суеверия	126
E. Põld — Jooni lääne-nigula murraku konsonantismist	127
Э. Пыльд — Некоторые черты консонантизма говора Ляэне-Нигула	139
R. Karelson — Soome-ugrilised puude nimetused läänemeresoome keeltes	141
P. Карельсон — Финноугорские названия деревьев в прибалтийско-финских языках	155
A. Laanest — Ees- ja tagasõnad vepsa keeles	157
A. Лаанест — Предлоги и послелоги в вепском языке	169

**СТУДЕНЧЕСКИЕ НАУЧНЫЕ РАБОТЫ ИСТОРИКО-
ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО И ЮРИДИЧЕСКОГО
ФАКУЛЬТЕТОВ**

**На эстонском и русском языках
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярну маantee 10**

*

**Toimetaja P. A r i s t e
Tehniline toimetaja I. V a h t r e
Korrektorid M. J u s k e ja J. R a m m i**

**Ladumisele antud 20. X 1955. Trükkimisele antud
20. I 1956. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 10,75.
Arvutuspoognaid 11,57. Trükiarv 500. MB-00841. Tell-
mise nr. 2885. Hans Heidemanni nimeline trükikoda,
Tartu, Vallikraavi tn. 4.**

Hind rbl. 8.60